

*Religie aan het begin van de
21ste eeuw*

Verklaring van tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2007–2008	= 2007 tot en met 2008
2007/2008	= het gemiddelde over de jaren 2007 tot en met 2008
2007/'08	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2007 en eindigend in 2008
2005/'06–2007/'08	= oogstjaar, boekjaar enz., 2005/'06 tot en met 2007/'08

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever
Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Prepress
Centraal Bureau voor de Statistiek
Facilitair Beheer

Druk
OBT bv, Den Haag

Omslag
TelDesign, Rotterdam

Inlichtingen
Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contact formulier:
www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen
E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Internet
www.cbs.nl

Prijs: € 31,40 (excl. administratie- en verzendkosten)
ISBN: 978-90-357-1913-2
Oplage: 500 exemplaren

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2009.
Vereenvoudiging is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

Voorwoord

Religie aan het begin van de 21ste eeuw

Van de bevolking van 18 jaar en ouder rekt 58 procent in 2008 zich nog tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering. Daarvan geeft 29 procent aan te behoren tot de rooms-katholieke, 9 procent tot de Nederlandse Hervormde Kerk, 4 procent is gereformeerd, en 6 procent behoort tot de Protestantse Kerk in Nederland. Daarnaast is 4 procent islamiet, en geeft 6 procent aan zich betrokken te voelen bij een 'andere kerk of levensbeschouwelijke groepering'. Onkerkelijk noemt zich 42 procent.

De groep onkerkelijken is de afgelopen vijftien jaar met slechts 2 procent toegenomen. Wel is er een fikse daling opgetreden in de kerksheid: in 2008 gaat nog maar een op de vijf minstens een keer per maand naar de kerk of een godsdienstige bijeenkomst.

De religieuze stromingen verschillen op tal van aspecten: in hun leefstijlen en demografische gedrag, in hun deelname aan maatschappelijke activiteiten, in hun vertrouwen, en hun opvattingen over politieke kwesties. Vooral pkn'ers en in iets mindere mate de gereformeerden tonen een grotere betrokkenheid bij de samenleving en hebben een soberder leefstijl: zij gebruiken minder alcohol, roken minder, bewegen meer en hebben minder last van overgewicht.

Deze publicatie biedt een gedetailleerd beeld van de opvattingen en het gedrag van de onderscheiden religieuze stromingen en van frequente en minder frequente kerkgangers. Meer informatie is te vinden op de website www.cbs.nl. U kunt ook contact opnemen met de infoservice van het CBS.

De Directeur-Generaal van de Statistiek

Drs. G. van der Veen

Den Haag/Heerlen, juni 2009

Inhoud

Voorwoord	3
1. Religie in het perspectief van sociale samenhang	7
2. Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit, 1889–2008	13
3. Religie en demografisch gedrag	27
4. Het aantal islamieten in Nederland	35
5. Ontwikkelingen in kerkelijkheid en kerkbezoek (1999–2008)	41
6. Vrijwilligerswerk en informele hulp	47
7. Religie, gezondheid en leefstijl	53
8. Religie en verschillen in leefstijl, arbeid en inkomen	65
9. Religie en nationale problemen	83
10. Religie en politieke participatie	89
11. Religie en politieke opvattingen	101
12. Religie en vertrouwen	109
13. Religie en de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen	117
14. Religie en gemeenten	129
15. Religie aan het begin van de 21ste eeuw: epiloog	137
Auteurs	143

1. *Religie in het perspectief van sociale samenhang*

Hans Schmeets en Saskia te Riele

1. *Ontkerkelijking en kerksheid*

Religie wordt vaak geassocieerd met sociale samenhang. Reeds aan het begin van de 20ste eeuw wees Durkheim in 'Les Formes élémentaires de la vie religieuse' er op dat door religie de sociale cohesie bevorderd wordt (Durkheim, 1912). Zeker in de verzuilde samenleving was religie een belangrijke factor om de band aan te duiden van personen binnen diverse kerkelijke gezindten: de afzonderlijke zuilen waarbinnen burgers onderdak kregen, zorgden voor contacten tussen de leden, vaak in organisatorisch verband.

In 1860 was Nederland nog een volstrekt christelijk land. Bijna zes van de tien personen waren protestant, de rest rooms-katholiek. Veruit de meeste protestanten kerkten in de Nederlandse Hervormde Kerk, waarvan een aanzienlijke groep zich later verenigde in de gereformeerden. Bij de Volkstelling van 1899 behoorde zo'n 2 procent tot de onkerkelijken. In 1930 nam dit percentage toe tot 14 en in 1960 was 18 procent onkerkelijk.

Onder invloed van maatschappelijke processen zoals de individualisering, werd in de jaren 60 de ontzuiling ingeleid. Dit had ook een effect op de ontkerkelijking, die fors steeg. In 1990 is 38 procent onkerkelijk, meer dan een verdubbeling ten opzichte van 1960. Vanaf dat moment is dit percentage nog slechts langzaam gestegen: in 1993 is 40 procent van de bevolking van 18 jaar en ouder onkerkelijk, in 1999 41 procent en in 2008 42 procent. Inmiddels rekent 29 procent zich tot de rooms-katholieke kerk, 9 procent tot de Nederlandse Hervormde Kerk, 4 procent is gereformeerd, en 6 procent geeft aan tot de Protestantse Kerk in Nederland te behoren. Daarnaast is 4 procent islamiet, en geeft 6 procent aan zich betrokken te voelen bij een 'andere kerk of levensbeschouwelijke groepering'.

Vanaf 1971 zijn er ook reeksen voorhanden over het bezoek van godsdienstige bijeenkomsten. Deze kerksheid is, in tegenstelling tot ontkerkelijking, wel gedaald in de afgelopen vijftien jaar. Ging in 1971 nog 37 procent minstens een keer per maand naar de kerk, in 1993 is dit nog maar 25 procent. Daarna vlakt dit verder af naar 23 procent in 1999 en 19 procent in 2008. Dit betekent dat inmiddels minder dan een op de vijf personen een regelmatige kerkganger is, maar tevens dat nog altijd een meerderheid zich aangetrokken voelt tot een kerk of godsdienstige levensbeschouwing.

2. *Sociale samenhang*

De afgenomen kerkelijkheid gaat vaak gepaard met zorgen over mogelijk negatieve effecten voor de sociale samenhang. De saamhorigheid en binding die er binnen geloofsgemeenschappen altijd waren, gaat hiermee immers ook verloren, is dan de gedachte. Religieuze betrokkenheid wordt gezien als een belangrijke factor voor de sociale samenhang, en komt tot uiting in bijvoorbeeld het geven van hulp aan anderen, het zich inzetten als vrijwilliger in verenigingen en het geven aan goede doelen (Putnam, 2000, p. 69; p. 119–122).

Een grote sociale samenhang in de samenleving wordt belangrijk geacht, bijvoorbeeld voor het welzijn en de welvaart van mensen (Ritzen, Easterly en Woolcock, 2000; Council of Europe, 2000; 2004; Coté en Healy, 2001). Daarbij dient wel meteen te worden opgemerkt dat niet alleen de binding binnen bevolkingsgroepen van belang is voor de sociale samenhang, maar ook die tussen de groepen. In de literatuur worden hiervoor de termen *bonding* en *bridging* gehanteerd. Putnam (2000) wijst erop dat er sprake kan zijn van veel 'bonding' sociaal kapitaal, dat wil zeggen: contacten en vertrouwen tussen mensen uit dezelfde groep, terwijl er tegelijkertijd sprake is van weinig 'bridging' kapitaal, dat gaat over verbanden en vertrouwen tussen mensen uit verschillende groepen, bijvoorbeeld tussen autochtonen en allochtonen, tussen mensen uit een lagere en een hogere sociale klasse, of tussen mensen uit verschillende geloofsgroepen. Juist dit laatste wordt vaak van belang geacht om sociale samenhang in de samenleving tot stand te brengen.

Door religie te verbinden aan diverse aspecten van sociale samenhang wordt ook aangesloten op de toenemende belangstelling voor sociale samenhang in de media, wetenschap en beleid. Zo heeft het onderwerp een belangrijke plek gekregen in de vorm van de vierde pijler in het regeerakkoord (2007) van het huidige Kabinet-Balkenende IV. Belangrijke elementen hierbinnen zijn participatie en integratie: alle burgers moeten meedoen, betrokken zijn, normen en waarden delen, solidair zijn met elkaar en vertrouwen hebben.

3. *Raamwerk*

De manier waarop in dit boek religie aan sociale samenhang wordt verbonden, is door aspecten van religie, zoals wel of niet gelovig zijn, kerksheid en denominatie te relateren aan verschillende aspecten van sociale samenhang. We hanteren daartoe, aansluitend bij andere statistische bureaus (Spellerberg, 2001; Harper en Kelly, 2003; ABS, 2004; Iisakka, 2006; PRI, 2005), een raamwerk waarin we drie dimensies van sociale samenhang onderscheiden: participatie, vertrouwen en integratie (Schmeets, 2008a, Te Riele en Roest, 2009).

Binnen de dimensie participatie gaat het om de mate waarin mensen: (a) banden of netwerken met elkaar aangaan en elkaar hulp en steun verlenen; (b) meedoen in

maatschappelijke organisaties, zoals het lid zijn van verenigingen en organisaties, zich inzetten als vrijwilliger, betaald werk hebben; en (c) deelnemen aan politieke activiteiten.

De dimensie vertrouwen behelst meer een gevoel, het geloof in de goede bedoelingen van anderen. Vertrouwen wordt ofwel noodzakelijk geacht om participatie te bewerkstelligen (Coleman, 1988), ofwel gezien als een gevolg van participatie (Woolcock, 1998). Het wordt daarom ook wel beschouwd als een maat voor de kwaliteit van de diverse netwerken en verbanden (ABS, 2004; Schmeets, 2008b). Net als participatie kan ook vertrouwen op drie niveaus worden beschouwd: (a) vertrouwen in andere mensen; (b) vertrouwen in organisaties; en (c) vertrouwen in de politiek.

De derde dimensie, integratie, betreft de mate waarin alle leden van een samenleving participeren en vertrouwen hebben. Niet alleen contact en vertrouwen binnen groepen, maar ook tussen groepen is daarbij van belang. Er is sprake van meer integratie in een samenleving als mensen uit uiteenlopende groepen – jongeren en ouderen, hoog- en laagopgeleiden, hogere en lagere inkomensgroepen, mensen met diverse religieuze achtergronden – binding hebben met en vertrouwen hebben in elkaar.

1.1 Raamwerk sociale samenhang: participatie, vertrouwen en integratie

INTEGRATIE	
PARTICIPATIE	VERTROUWEN
Sociaal (sociale contacten)	Sociaal (in anderen)
Organisaties	Organisaties
Politiek	Politiek

4. Dit boek

In dit boek proberen we meer inzicht te krijgen in het belang van religie voor de sociale samenhang. Dit doen we door vanuit diverse invalshoeken informatie te geven over de rol van religie voor de sociale samenhang. Is er nog wel een 'religieuze factor', en zo ja, welke patronen kunnen we hierin onderkennen?

Voorbeelden van vragen die aan de orde komen zijn: welke activiteiten ontplooiën rooms-katholieken, protestanten en onkerkelijken, zoals het geven van hulp aan anderen, de inzet als vrijwilliger in verenigingen en de arbeidsparticipatie? Is religie nog sterk gerelateerd aan stemgedrag, politieke participatie en traditionele strijdpunten? En op welke wijze hangt religie samen met het onderlinge vertrouwen tussen de burgers en het vertrouwen in institutionele instellingen? En welke rol speelt religie bij de vier belangrijkste allochtone bevolkingsgroepen: Surinamers, Antillianen, Turken en Marokkanen en hoe hangt dit samen met sociaal-culturele integratie?

Met de antwoorden op deze vragen krijgen we een gedetailleerd overzicht van de overeenkomsten en verschillen tussen de diverse religieuze stromingen. Daarbij houden we ook rekening met verschillen in de samenstelling van deze geloofsgroepen, zoals naar leeftijdsopbouw, geslacht en opleidingsniveau.

In het volgende hoofdstuk plaatsen we religie echter eerst in een historisch perspectief. Vervolgens zoomen we in op de islamieten en op de regionale spreiding van religieuze groepen. Daarna komt de levensloop aan de orde door in te gaan op de overdracht van religie van ouders op kind en de relatie die dit heeft met trouwen en scheiden, en gaan we in op diverse terreinen van de leefsituatie: de gezondheid, leefstijlen, arbeid, en inkomen.

Daarna gaan we in op het geven van informele hulp en de vrijwillige inzet voor verenigingen. Politieke participatie en opvattingen komen daarna aan bod, gevolgd door het sociale en institutionele vertrouwen. Het daaropvolgende hoofdstuk handelt over allochtone bevolkingsgroepen en de mate van integratie. Daarna beschrijven we op macroniveau de gemeenten naar een aantal kenmerken van maatschappelijke betrokkenheid. Met een bespiegeling van de resultaten ronden we dit boek af.

Literatuur

Australian Bureau of Statistics (2004) Measuring social capital. An Australian framework and indicators (ABS, Canberra).

Coleman, J. S. (1988) Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, p. 94–120.

Coté, S. en T. Healy (2001) The well-being of nations. The role of human and social capital (Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris).

Council of Europe (2000) Social cohesion: Developments (DG III-Social cohesion, Strasbourg).

Council of Europe (2004) A new strategy for social cohesion. Revised strategy for Social Cohesion (European Committee for Social Cohesion, Strasbourg).

Durkheim, E. (1912/1965) *The Elementary Forms of Religious Lives*. Vertaald door J.W. Swain (Free Press, New York).

Harper, R. en M. Kelly (2003) *Measuring social capital in the United Kingdom* (Office for National Statistics, London).

Iisakka, L. (eds.) (2006) *Social Capital in Finland*. Statistical Review (Statistics Finland, Helsinki/Helsingfors).

Public Research Initiative (2005) *Measurement of Social Capital: Reference document for public policy research, development, and evaluation* (PRI, Ottawa).

Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community* (Simon & Schuster, New York).

Ritzen, J., Easterly, W. en M. Woolcock (2000) *On "good" politicians and "bad" policies: Social cohesion, institutions, and growth* (The World Bank, New York).

Schmeets, J.J.G. (2008a) *Speerpunt Sociale samenhang*. Project brief (CBS, Heerlen/Voorburg).

Schmeets, J. J.G. (2008b) *Meer contacten, meer vertrouwen*. In: Beckers, I., Bie, R., van der Goede, W., Janissen, E. en W. van Nunspeet (red.), *De Nederlandse Samenleving 2008* (CBS, Den Haag/Heerlen), p. 71–78.

Spellerberg, A. (2001) *Framework for the Measurement of Social Capital in New Zealand* (Statistics New Zealand, Wellington).

Te Riele, S. en A. Roest (2009) *Sociale Samenhang: Raamwerk en Lacunes in de Informatievoorziening*. CBS-rapport SAH-2009–H2 (CBS, Den Haag/Heerlen).

Woolcock, M. (1998) *Social capital and economic development*. *Theory and Society*, 27, p. 151–208.

2. *Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit, 1889–2008*

Ronald van der Bie

1. *Inleiding*

Rond 1900 was het kerkelijke landschap in ons land nog overzichtelijk. De helft van de Nederlanders ging naar de Nederlandse hervormde kerk, ruim een derde naar de katholieke, nog geen tiende naar een van de gereformeerde kerken. Andere gezindten hadden weinig aanhang (6 procent), twee procent van de Nederlanders hoorde niet bij een kerk.

Vandaag ziet de kerkelijke kaart er heel anders uit: de traditionele hoofdstromingen (hervormden, protestanten, katholieken) zijn veel leden kwijtgeraakt, de onkerkelijkheid is toegenomen en is sinds 1989 zelfs de belangrijkste hoofdstroming. De andere gezindten, waaronder de islam, zijn sterk gegroeid.

Aan de hand van de volkstellingen van 1889 en 1971 wordt in dit hoofdstuk een indruk gegeven van de ontwikkeling van kerkelijkheid en de kerkelijke diversiteit (1889–1971). Kerkelijkheid is het aantal personen dat zich rekent tot een kerk of levensbeschouwelijke groepering. Kerkelijke diversiteit is het aantal kerkelijke groepen dat groter is dan 0,2 procent van de volwassen bevolking.

De kerkelijkheid en de kerkelijke diversiteit zullen worden geanalyseerd op het niveau van de individuele gemeente. De vraag die hier zal worden beantwoord is: wat zijn de determinanten van kerkelijke diversiteit (1899–1971)? Speelt gemeentegrootte een rol, en is het aantal kerkelijke richtingen in de grote steden groter dan in kleinere steden? Is kerkaerval in de periode 1889–1971 een grootstedelijke of kleinstedelijke ontwikkeling geweest? Zijn er homogeen kerkelijke gemeenten (1889, 1971)? Is blijvende homogenisering (1889–1971) sterker in katholieke dan in gereformeerde gemeenten? Bronnen zijn de volkstellingen (1889; 1971) en voor recente jaren de steekproefresultaten uit het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS).

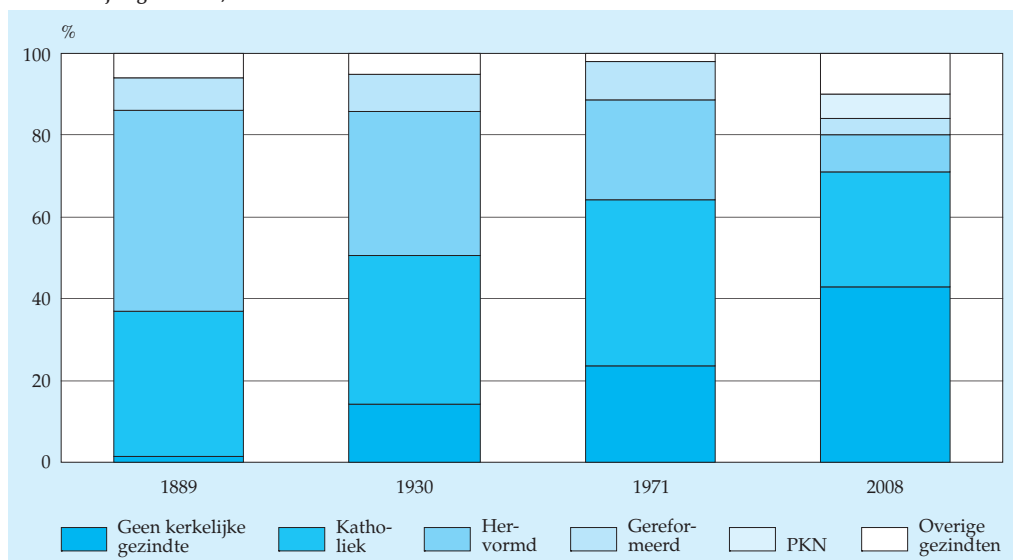
2. *Breken, groeien en nieuwvorming*

Rond 1900 was het kerkelijke landschap overzichtelijk. Driekwart eeuw later was het beeld totaal anders. Sommige kerken zijn leden kwijtgeraakt, andere kerken groeiden. De aanhang van de gereformeerde en katholieke kerken was tot 1971 vrij stabiel, het relatieve aantal Nederlandse hervormden was met 24 procent (1971) nog maar de helft van dat aantal rond 1900 (48 procent). Het percentage katholieken

groeide zelfs. Toch rekenden drie van de vier Nederlanders zich nog tot een kerkgenootschap.

In 2008 is dat percentage teruggelopen tot 58 procent, van wie de helft katholiek was (29 procent), 9 procent hervormd, 4 procent gereformeerd, 6 procent van de Protestantse Kerk in Nederland (een verbinding van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in 2004). De overige gezindten waren gegroeid tot 10 procent.

2.1 Kerkelijke gezindten, 1889/2008

Bron: CBS, Volkstellingen.

De-institutionalisering van de godsdienstigheid

De gereformeerde kerk had, tot de jaren zeventig, nauwelijks last van kerkafval, dankzij een grote interne sociale controle en groepsdwang. De hervormde kerk heeft de laatste anderhalve eeuw het grootste ledenverlies geleden. Al bij de volkstelling van 1889 had de hervormde kerk al ruim 180 duizend kerkleden verloren in de Doleantie (1886), de afscheidingsbeweging die door Abraham Kuyper zo minutieus was voorbereid. Ten slotte heeft een grote groep de hervormde kerk verlaten zonder zich bij een andere kerk aan te sluiten. Dat was een kwestie van kerkafval, niet van geloofsafval. Het CBS, dat sinds 1899 de volkstellingen uitvoert, vroeg immers niet of mensen wel of niet geloofden, maar of zij 'zich rekenden tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering'. Een 'nee' op die vraag maakte van niet-kerkelijken niet per definitie ongelovigen.

De toename van het aantal onkerkelijken is tot de jaren zeventig vrijwel gelijk op gegaan met de uittocht uit de hervormde kerk. De versnelde ontkerkelijking van de jaren daarna grijpt ook de katholieke kerk en de gereformeerde kerk aan. Dat katholieken en gereformeerden zoveel later ten prooi vielen aan kerkafval is wel eens verklaard uit hun vertraagde emancipatie. Toen die eenmaal voltooid was konden de kerken geen dwingende sociale controle meer uitoefenen op hun kerkleden en verloren zij hun functie (De Loor, 1979).

De modernisering van de samenleving bracht een grotere institutionele differentiatie en pluralisme op het gebied van zingeving en levensbeschouwing. Denk aan de, aanvankelijk sterk anti-kerkelijke, socialistische arbeidersbeweging. Nieuwe instituties namen de rol van kerk en godsdienst over in, bijvoorbeeld, de armenzorg en het verenigingsleven, kerkelijke en godsdienstige waardenpatronen boetten aan betekenis in (Knippenberg, 1992). Godsdienst en kerklidmaatschap waren maatschappelijk gezien een indifferente zaak geworden, en meer en meer een privé-zaak. In een nabeschouwing bij de volkstelling van 1971 schreef het CBS de ontkerkelijking toe aan anti-institutionele en sociale factoren. Ontkerkelijking toonde de 'inadekwaatheid van de institutionele vormen' aan en liet vooral zien dat het zelfbewustzijn van de kerk als religieus instituut aan het afbrokkelen was (CBS, 1971, p. 95). Het bureau zag diezelfde anti-institutionele tendens ook op andere maatschappelijke terreinen. Het constateerde voorts dat de 'de-institutionalisering' van de godsdienstigheid vergezeld was gegaan van nieuwe vormen van buitenkerkelijke godsdienstigheid, waarvan ons land een lange traditie kende. Het bureau wees op de meerdere modaliteiten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de diverse kerkgenootschappen waaruit het gereformeerde volksdeel bestaat, en op de grote pluriformiteit, dat wil zeggen kritische volgers, binnen de drie hoofdstromingen. Nieuwe groeperingen had het bureau evenwel niet opgemerkt in de volkstelling. Het CBS constateerde ook een sterke groei van de evangelische broedergemeenten, boeddhisten, confucianen en hindoes, die het verklaarde uit de komst van vele buitenlanders naar ons land (CBS, 1971).

De toenemende onkerkelijkheid had ook een sociale oorzaak: meer welvaart, een grotere mobiliteit, een hoger opleidingsniveau en niet te vergeten: de komst van de televisie, zorgden ervoor dat kerken hun greep op hun leden begonnen te verliezen. Katholieken en orthodox-protestanten hebben dit proces op twee manieren weten te vertragen: de grotere interne cohesie en sociale controle, de hechtere zuilcontacten, beperkten ten eerste de kans op een breuk, ten tweede door een aangepast sociaal en demografisch gedrag dat een combinatie was van lage arbeidsparticipatie en een hoge huwelijksvruchtbaarheid (Knippenberg, 1992).

Recente secularisatietendensen moeten ook uit demografische ontwikkelingen worden verklaard. Het kerkvolk 'vergrijs't. Jongeren hebben het de laatste jaren laten afweten, en van de steeds ouder wordende leden waren de ouderen de meest standvastige kerkgangsters. Het waren bovendien hoogopgeleide jongeren uit de

steden die de kerken de rug toekeerden. De andere kant van de medaille is dat de kleinere gemeenten 'bolwerken van kerkelijkheid' zullen worden (Becker en De Hart, 2006).

3. *Pluriformiteit*

Naast kerkafval is een toenemende kerkelijke diversiteit een ander kenmerk van de negentiende- en twintigste-eeuwse kerkelijke ontwikkeling, in elk geval tot de jaren zeventig. Vooral de gereformeerde kerken toonden regelmatig breek- en fusieactiviteit. In 1892 ontstond de Gereformeerde kerken in Nederland uit een samengaan van de kerken uit de doleantie (Nederduits-gereformeerde kerken) en het grootste deel van de Christelijke gereformeerde kerk. De Gereformeerde gemeenten ontstond uit een vereniging van de Kruisgemeenten die in 1869 niet meegingen met de Christelijk gereformeerde kerk, en de zogeheten Ledeboeriaanse gemeenten. Na geschillen over theologische kwesties schorste de synode van de gereformeerde kerken in 1926 en 1944 plaatselijke predikanten, waaruit nieuwe kerken ontstonden: de gereformeerde kerk in hersteld verband (1926), die twintig jaar later overigens al toetrad tot de Nederlandse Hervormde Kerk, en de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) (1944).

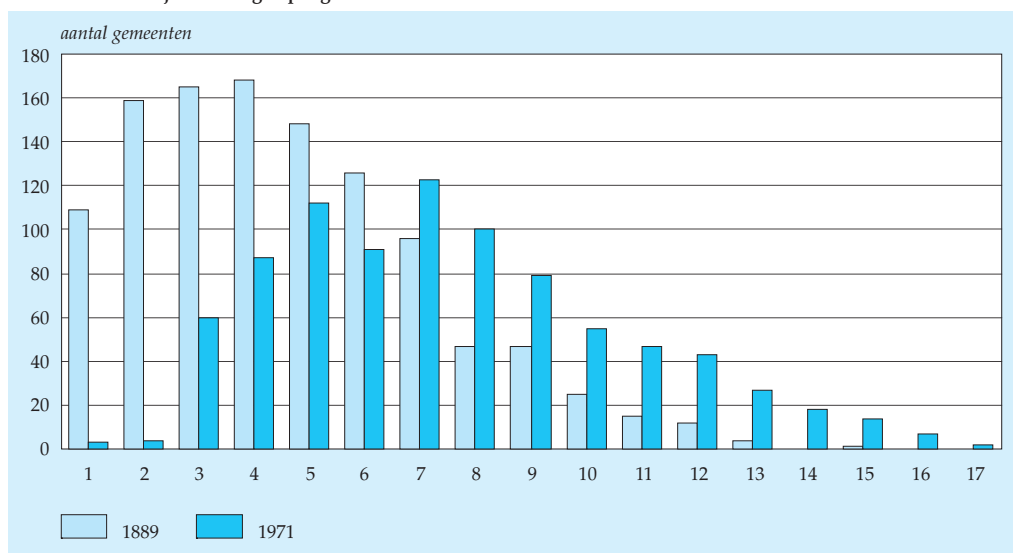
De pluriformiteit van het kerkelijke landschap nam ook buiten de hoofdstromingen toe. Gezindten die in 1889 nog niet waren waargenomen, zijn bijvoorbeeld de adventisten (eerste opgave in de volkstelling van 1899) en Jehova's getuigen, het Leger des Heils (1899), Pinkstergroepen (1920), humanisten (1947). Humanisten behoren strikt genomen tot de onkerkelijken, maar hebben daarbinnen wel een bijzondere plaats en zij zijn in de volkstelling apart geregistreerd. Ruim 40 duizend mensen rekenden zich in 1971 tot de humanisten, 0,3 procent van de bevolking. In 290 gemeenten haalden zij de teldrempel. In Blaricum, Rozendaal, Ooststellingwerf, Eelde en Middelburg vormden zij meer dan 1 procent van de bevolking.

Islamieten zijn voor het eerst waargenomen in 1879. Negenenveertig 'Mahomedanen', zoals ze in de volkstelling werden genoemd, waren er in 1889. De meesten waren immigranten uit Nederlands-Indië, en woonden in Den Haag. Tot de Tweede Wereldoorlog zijn het er nog steeds maar enkele honderden. Nadien neemt hun aantal sterk toe, in de jaren vijftig door immigratie uit Indonesië, na 1960 door grote groepen Turken en Marokkanen die hier jaarlijks met tienduizenden als gastarbeiders neerstrijken en spoedig hun gezinnen laten overkomen (gezinshereniging). Nog weer later komen grote groepen Surinamers en islamieten uit andere landen. Anno 2008 tellen we 825 duizend islamieten (zie hoofdstuk 3).

De kerkelijke diversiteit in ons land was groot. Volgens het vastgestelde criterium, ten minste een aanhang van 0,2 procent van de volwassen bevolking, konden in 1889 vijftien kerkelijke richtingen worden onderscheiden. Ruim 90 procent van de volwassenen behoorde tot één van de drie hoofdstromingen (hervormden, gere-

formeerden en katholieken), 2 procent voelde zich niet verbonden met een kerkgenootschap en 6 procent kon worden gerekend tot de kleinere gezindten. Nauwelijks één procent van de bevolking behoorde tot de kleinere 'overige' gezindten, die, in al hun kleinheid, nog buitengewoon geschakeerd waren. Zij bestonden in 1889 uit Engelse presbyterianen, Anglicaanse episcopalen, leden van de Schotse gemeente, Duits-evangelischen, apostolischen, evangelischen, vrije evangelischen, vrije protestanten, darbisten, baptisten, methodisten, unitariërs, hernhutters (evangelische of Moravische broedergemeente), Grieks-orthodoxen, mormonen en islamieten, die geen van alle afzonderlijk de minimumscore van 0,2 procent bereikten.¹⁾

2.2 Aantal kerkelijke richtingen per gemeente

Bron: CBS, Volkstellingen.

De gemeente Nieuwer-Amstel was in 1889 kerkelijk het meest divers. De vijftien verschillende kerkelijke richtingen waren in deze gemeente van nog geen 25 duizend inwoners te vinden. Het waren Nederduits-hervormden, Waals-hervormden, remonstranten, Christelijke gereformeerden, doopsgezinden, Evangelisch-lutherschen, Hersteld-lutherschen, leden van de Nederduitse gereformeerde kerken (de kerk van de Doleantie), oud-roomsen, Nederduitse israëlieten, katholieken en onkerkelijken. Enkele honderden inwoners wilden tot een andere gezindte worden gerekend.²⁾ In 12 gemeenten werden twaalf gezindten geteld, in 15 gemeenten elf en in 25 gemeenten tien gezindten.

In 57 gemeenten was het aantal kerkelijke richtingen tien of meer, in 433 gemeenten, bijna 40 procent van alle gemeenten, drie of minder. In 109 gemeenten was er maar één gezindte. In 106 gemeenten was dat de katholieke kerk, in drie gemeenten de hervormde kerk.

Er zijn enkele regelmatigheiden: het aantal kerkelijke richtingen is het grootst in de grotere gemeenten, het kleinst in de kleinere gemeenten. Als het aantal kerkelijke richtingen gering (1, 2 of 3 richtingen) is, is de hoofdkerk bijna per definitie katholiek. Omgekeerd geldt dat hoe groter het aantal geloofsrichtingen is, hoe groter ook de onkerkelijkheid is (tabellen 2.1 en 2.2).

Tabel 2.1
Aantal kerkelijke richtingen, 1889–2008

Richtingen	Hervormd	Gereformeerd	Katholiek	Niet-kerkelijk	Overige
	%				
15	43	11	32	2	12
13	47	6	30	2	15
12	58	9	23	2	8
11	52	8	32	2	6
10	66	9	18	1	6
9	57	9	25	3	6
8	63	13	17	2	4
7	65	12	16	2	4
6	66	12	17	2	3
5	62	13	23	1	2
4	61	9	28	0	1
3	42	6	52	0	1
2	19	1	81	0	0
1	3	0	97	0	0
Totaal	49	8	36	1	6

Bron: CBS, Volkstelling 1889.

Tabel 2.2
Gemiddeld aantal richtingen naar gemeentegrootte, 1889

Gemeentegrootte (inwoners)	Richtingen	Spreiding
	<i>x 1</i>	
100 duizend en meer	13,0	13
50–100 duizend	12,5	12–13
20– 50 duizend	9,6	4–15
10– 20 duizend	7,8	2–12
5– 10 duizend	6,3	2–12
2– 5 duizend	5,1	1–12
1– 2 duizend	3,9	1–10
tot 1 duizend	3,2	1–11

Bron: CBS, Volkstelling 1889.

In vier gemeenten woonden in 1889 uitsluitend hervormden (waaronder Abbenbroek, Stavenisse en Oudendoorn), homogeen katholiek (100 procent katholieken, geen enkele andere gezindte) waren 79 gemeenten. Aan de andere kant: 78 gemeenten telden helemaal geen hervormden, 294 gemeenten geen enkele gereformeerde. Geheel zonder katholieken waren 66 gemeenten (tabel 2.3).

Tabel 2.3
Spreiding kerkelijke richtingen, 1889

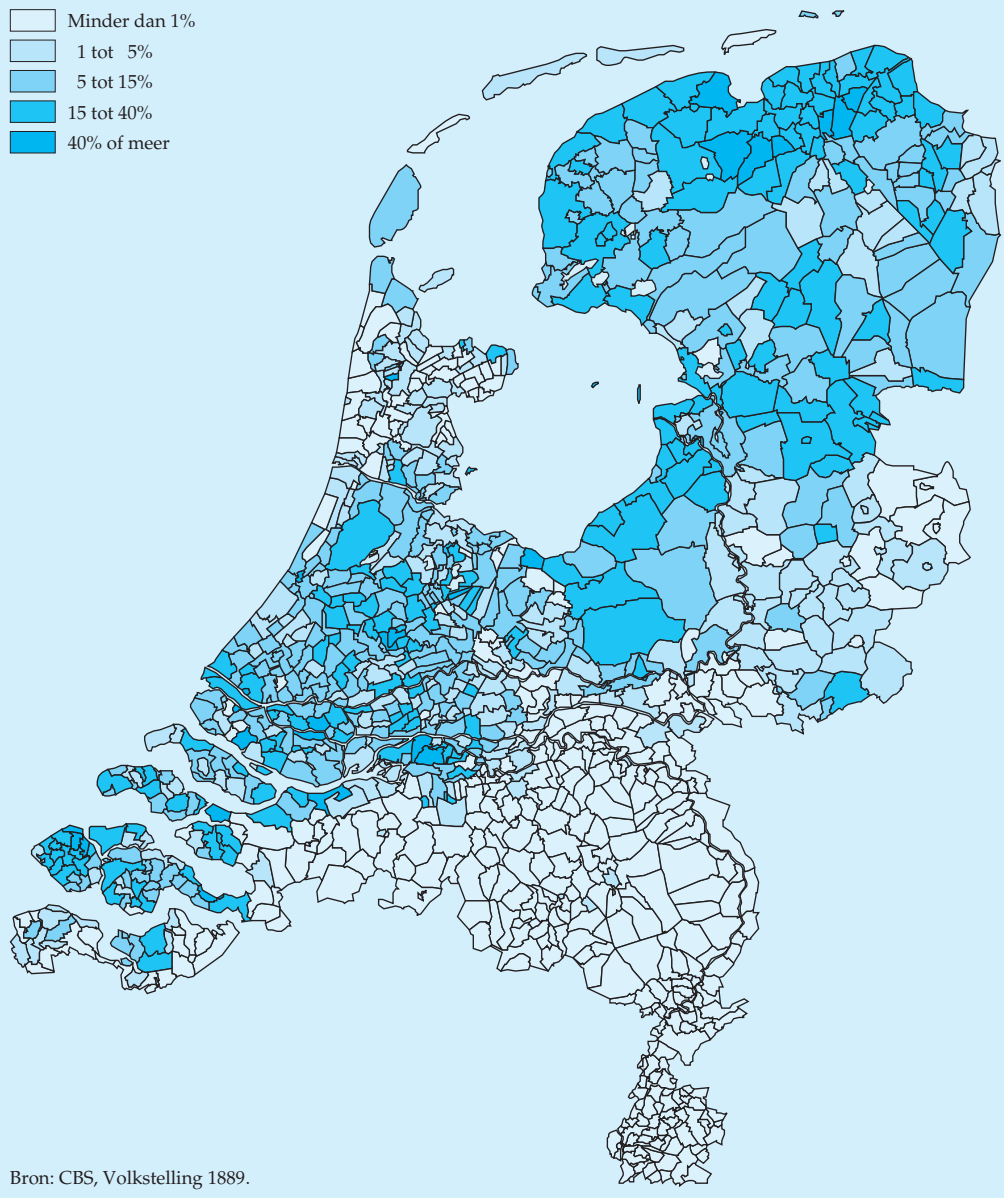
%-groep	Hervormd	Gereformeerd	Katholiek	Niet-kerkelijk	Overige
	<i>abs.</i>				
100	4		79		
90-99	126	1	232		
80-90	115	1	28		
70-80	118	1	27		
60-70	138	1	23		
50-60	101	8	51		
40-50	85	13	47		1
30-40	50	37	47	1	2
20-30	34	73	88	2	5
10-20	35	190	96	14	34
1-10	238	503	338	670	748
0	78	294	66	435	332
Aantal gemeenten	1 122	1 122	1 122	1 122	1 122

Bron: CBS, Volkstelling 1889.

De homogeen kerkelijke gemeenten waren kleine gemeenschappen, eigenlijk niet meer dan gehuchten. De vier volledig hervormde gemeenten telden geen van alle meer dan enkele honderden inwoners. Stavenisse was nog de grootste gemeente met 1,6 duizend inwoners. In de 79 homogeen katholieke gemeenten woonden gemiddeld maar 1,1 duizend mensen. In slechts zes gemeenten waren het er meer dan 2 duizend, met een hoogste aantal van 3,9 duizend in Helden (Limburg).

Klein waren zeker de plaatsen waar de Doleantie omvangrijk was. Slechts in zes grote gemeenten (50 duizend of meer inwoners) is gebroken met de hervormde kerk.³⁾ Bijna 85 procent van de Doleantiegemeenten telden nog geen 5 duizend inwoners, de helft van deze gemeenten was zelfs kleiner dan 2 duizend inwoners. In 44 gemeenten brak 30 procent of meer van de hervormde gemeenteleden met de kerk, waarvan 24 gemeenten nog geen tweeduizend inwoners hadden. In 12 gemeenten was dat percentage 50 of hoger. Het hoogst was het percentage in Bunschoten (90), dat vrijwel geheel overging. Hoger dan 60 procent was het ook in de gemeenten Barendrecht, Klundert, Zuidland en Lange Ruige Weide (zie kaart).

Gereformeerden, 1889

De impact van het breken met de hervormde kerk moet niet worden onderschat, juist vanwege de geringe omvang van de gemeenten waar een doleantie plaatsvond. In dergelijke kleine, hechte gemeenten zette zo'n daad het sociale leven volledig op zijn kop: kerken, maar ook families scheurden.⁴⁾

Hoge percentages onkerkelijken zijn in 1889 nog zeldzaam. In zeventien gemeenten ligt het boven de 10 procent. Het hoogst is het in 's Gravenpolder (35), Zaandam (21), Schoterland (21) en Opsterland (19). De laatste twee gemeenten zijn bolwerken van radicalisme en socialisme in de veengebieden in de Friese zuidoosthoek: Schoterland is het kiesdistrict van waaruit socialisten als Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Geert van der Zwaag in de Tweede Kamer zijn gebracht.

Ruim tachtig jaar later is het aantal kerkelijke richtingen dat de teldrempel haalde toegenomen tot zeventien.⁵⁾ Maar liefst 213 gemeenten (24 procent) telden in 1971 tien of meer gezindten of levensbeschouwingen, in 67 gemeenten (8 procent) woonden vrijwel alleen katholieken, met een gering aantal hervormden en niet-kerkelijken (tabel 2.4). Zeist en Groningen zijn de twee kerkelijk meest diverse gemeenten (17 richtingen). Strikt katholieke gemeenten (100 procent katholieken) zijn Bemelen (Limburg), Haps en Beers (Noord-Brabant).

In 1971 zijn de regelmatigheden vrijwel dezelfde, toch zijn een paar dingen anders: 1. homogeen kerkelijke gemeenten zijn een uitzondering. Slechts drie (kleine) gemeenten zijn nog volledig katholiek. 2. Wat vooral opvalt zijn de soms zeer hoge percentages onkerkelijken, die in meer dan twintig gemeenten uitgaan boven de 50 procent. 3. Het aantal streng gereformeerde gemeenten (50 procent of meer gereformeerden) ten slotte is bijna verdubbeld. Percentages van 60 of meer christelijk-gereformeerden en Nederduits-gereformeerden zijn er in Bunschoten, Urk, Sint Philipsland, Mariekerke, Grijskerk, Oostdongeradeel, Opperdoes en Middelstum.

Tabel 2.4
Aantal kerkelijke richtingen, 1971

Richtingen	Gemeenten	Katholiek	Hervormd	Gereformeed	Niet-kerkelijk	Overige
	<i>abs.</i>	%				
17	2	15	27	14	38	6
16	7	20	32	14	28	6
15	14	18	32	14	31	5
14	18	18	30	10	37	5
13	27	19	30	13	32	6
12	43	21	31	15	29	4
11	47	23	33	14	26	4
10	55	22	38	14	22	4
9	79	18	43	15	21	3
8	100	21	42	18	16	3
7	123	24	48	15	12	1
6	91	40	34	14	9	3
5	112	80	11	3	5	1
4	87	88	8	1	2	1
3	60	98	1	0	1	0
2	4	95	4	0	1	0
1	3	100	0	0	0	0

Bron: CBS, Volkstelling 1971.

De toename van de kerkelijke diversiteit is om een aantal redenen opmerkelijk. Ten eerste nam de diversiteit toe, terwijl het relatieve aantal overige gezindten in 1971 (4 procent) een stuk geringer was dan in 1889 (6 procent). Die diversiteit is dan ook vooral toegenomen binnen de hoofdstromingen. De diversiteit is, in de tweede plaats, gegroeid ondanks de schaalvergroting van gemeenten. In de vorige eeuw zijn met grote regelmaat de gemeentegrenzen aangepast, veelal in het kader van gemeentelijke herindeling. Dat moest de bestuurlijke slagkracht van gemeenten vergroten en zorgen voor een doelmatiger beheer. In 1889 waren er nog 1 122 gemeenten, in 1971 nog 872. De gemeente Nieuwer-Amstel bijvoorbeeld is al in 1920 bij Amsterdam gevoegd, samen met vele andere randgemeenten. Daarmee verdween direct het opvallende tableau van kerkelijke diversiteit: voor de kleinere gezindten uit de voorheen zelfstandige buurgemeente was het getalsmatig nauwelijks mogelijk om in het grote Amsterdam (in 1930 al een stad met ruim 750 duizend inwoners) het minimumpercentage van 0,2 procent te halen om een getal te kunnen zijn in de tabellen.

Na 1971 is het niet mogelijk op dezelfde wijze de kerkelijke diversiteit te volgen. Volkstellingen ontbreken. Wel zijn er goede ramingen van de aantallen gereformeerden, gebaseerd op ledenadministraties van de gereformeerde kerken (Advokaat, Prak, en Te Velde, 2007), en vanaf 1976 zijn er de steekproeven in de POLS-onderzoeken. Die geven echter slechts indrukken van de ontwikkeling van de hoofdstromingen, waaronder katholieken, gereformeerden, Nederlandse hervormden, andere gezindten, onkerkelijken en, vanaf 2004, islamieten (zie ook hoofdstuk 5).

De cijfers laten niettemin zien dat de ontwikkelingen die we tot 1971 konden constateren sindsdien sterker naar voren komen: de traditionele hoofdstromingen (hervormden, protestanten, katholieken) verliezen terrein, de onkerkelijkheid neemt toe en is getalsmatig de belangrijkste hoofdstroming, de kleinere gezindten groeien.

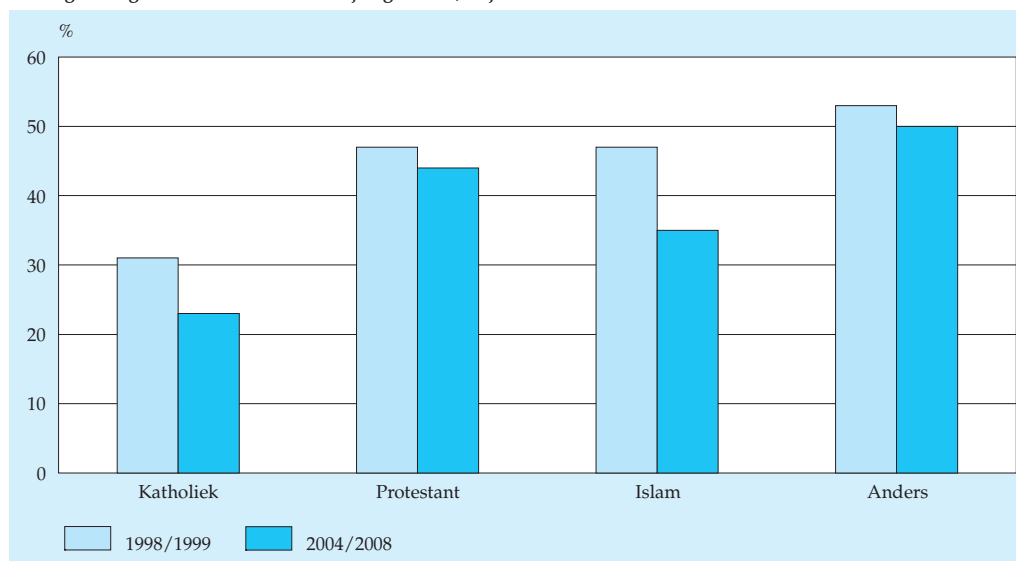
4. Tot slot

De grote kerkelijke diversiteit in ons land is deels de vrucht van een rumoerige kerkelijke geschiedenis. De streken die wij kennen als overwegend orthodox-protestants, kenmerken zich bijvoorbeeld door een 'militante' traditie van kerkherstel en 'gereformeerde' sociale en politieke mobilisering, bijvoorbeeld op het gebied van evangelisatie en onderwijs (Knippenberg en De Pater, 1988). Orthodoxe streken vormen op de landkaart een herkenbaar patroon, dat ontstaan is in de diverse fasen van verzet tegen de als te liberaal ervaren hervormde kerk. Diversiteit is deels ook de resultante van processen van modernisering, secularisering, individualisering en institutionele differentiatie, en toont tevens de invloed van internationale migratiestromen.

Dat secularisatie tot zoveel formele onkerkelijkheid heeft geleid, is uniek. Nergens in de wereld was die ontwikkeling zo sterk als in ons land. Het betekent, aan de andere kant, dat het lidmaatschap van een kerk in ons land, veel meer dan elders, een bewuste persoonlijke keuze is. Dat verklaart bijvoorbeeld de actievere betrokkenheid van kerkleden met hun kerk vergeleken met andere landen. Dit grote godsdienstige en kerkelijke bewustzijn noemde Knippenberg een effect van de eeuwenlange godsdienstige heterogeniteit die lange tijd bovendien institutioneel verankerd was in de verzuiling (Knippenberg, 1992).

Dat kerkelijke bewustzijn is de laatste jaren wel aan het veranderen. De onkerkelijking verloopt de laatste tijd weliswaar wat minder snel, de kerksheid – ten minste eenmaal per maand naar de kerk of de moskee – daarentegen gaat wel achteruit, onder alle gezindten, maar het sterkst onder islamieten en katholieken (grafiek 2.3).

2.3 Regelmatig kerkbezoek naar kerkelijke gezindte, 18 jaar en ouder

Bron: CBS, POLS.

Tegelijkertijd hechten mensen nog steeds aan het geloof, wat dat dan ook is: ze willen ten minste iets geloven en ergens bijhoren, al is dat dan niet in één van de hoofdstromingen van een kerk. Zelfs onkerkelijken, hechten, nog steeds, aan de kerkelijke inhuldiging van het huwelijk en de afscheidsdienst bij de begrafenis (De Hart, 2008). Religie is geïndividualiseerd en gedemocratiseerd, schrijven Becker en De Hart: mensen halen hun zingeving uit meer en uit uiteenlopende bronnen, en daarbij is steeds minder sprake van institutionele dwang (Becker en De Hart, 2006).

Literatuur

Advokaat, W.C., Prak, P.G. en M. te Velde (2007) Gereformeerden geteld en geregistreerd: een bronnenvergelijking. In: Boonstra, O.W.A., Doorn, P.K., Horik, M.P.M. van, Maarseveen, J.G.S.J. van, en J. Oudhof (red.) Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795–2001 (DANS en CBS, Den Haag), p. 299–333.

Becker, J. en J. de Hart (2006) Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie (SCP, Den Haag).

CBS (1971) 14e Algemene volkstelling annex woningtelling 28 februari 1971. Serie A, deel 3, Kerkelijke gezindte (Staatsuitgeverij, Den Haag).

De Hart, J. (2008) Religieuze groepen en sociale cohesie. In: Schnabel, P., Bijl, R. en J. de Hart (red.) Sociaal en Cultureel Rapport 2008. Betrekkelijke betrokkenheid (SCP, Den Haag), p. 389–418.

De Loor, H.D. (1979) De protestanten in de 20ste eeuw, in: Jongh, E. de en Th. van Tijn, 58 Miljoen Nederlanders en hun kerken (Het Spectrum, Amsterdam), p. 98–112.

Knippenberg, H. en B. de Pater (1998) De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800 (SUN, Nijmegen).

Knippenberg, H. (1992) De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden (Van Gorcum, Assen/Maastricht).

Verrips, J. (1977) En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850–1971. (Aksant, Amsterdam).

Volkstellingen 1889 en 1971 (www.volkstellingen.nl).

Noten in de tekst

- ¹⁾ Darbisten (of Plymouth-broeders) waren de volgelingen van de Ier John Nelson Darby (1800–1882), predikant in de Anglicaanse kerk. In 1828 brak hij met de kerk en stichtte een geloofsgemeenschap. Geen nieuwe kerk, maar een vrije vergadering van ware gelovigen, zonder kerkvorm, zonder geloofsbelijdenis, zonder ambten. Hij stichtte gemeenschappen in ons land, en in vele andere landen, tot in Nieuw-Zeeland toe. Unitariërs geloofden niet in de godheid van Christus, niet in de leer van de drie-eenheid. Zij achtten zich niet gebonden aan enig kerkelijk

dogma, belijdenis of traditie. Theophilus Lindsey (1723–1808) verliet in 1774 de Anglicaanse Kerk en stichtte met Joseph Priestley (1733–1804) in Londen de eerste unitarische gemeente.

- 2) Onder hen Engelse presbyterinnen (1), Anglicaanse episcopalen (7), Duits-evangelischen (7), apostolischen (28), evangelischen (53), vrije evangelischen (27), vrije protestanten (64), baptisten (17), hernhutters (4) en islamieten (1). 547 mannen en vrouwen hoorden niet tot een kerkgenootschap of gezindte, van nog eens 145 was de gezindte onbekend.
- 3) Als volgt berekend: Nederduits-gereformeerden/(Nederduits-gereformeerden plus Nederduits-hervormden) * 100 procent.
- 4) Klassiek is de studie van Verrips (1977) over de invloed van kerkscheuring in Ottoland in de Alblasserwaard, een gemeente van nog geen duizend inwoners.
- 5) Vierentwintig, dat was het hoogste aantal dat er te halen was, als volgt verdeeld: rooms-katholiek, Nederlands hervormd, gereformeerd (w.o. lid van de Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en overige gereformeerden), Evangelisch-Luthers, Doopsgezind, Remonstrant, Andere kerkelijke gezindte (w.o. Apostolisch genootschap, Hersteld apostolische gemeente in de eenheid der apostelen, Hersteld apostolische zendingskerk, Vrije evangelische gemeenten, baptisten, Leger des Heils, oud-katholieke, Vergadering der gelovigen, adventisten, Jehova's Getuigen, Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen (mormonen), Evangelische broedergemeenten, Pinkstergroepen, overige kleinere gezindten (niet verder verdeeld, maar met islam), geen kerkelijke gezindte (w.o. humanisten).

3. *Religie en demografisch gedrag*

Arie de Graaf en Suzanne Loozen

1. *Inleiding*

In de jaren zestig van de vorige eeuw was het de gewoonte om pas na het sluiten van het huwelijk onder één dak te gaan wonen. Pas dan kwamen er kinderen, in religieuze kringen meestal een heleboel. Getrouwde stellen bleven gewoonlijk hun hele leven bij elkaar.

De afgelopen decennia is dit patroon sterk veranderd. Het komt steeds vaker voor dat stellen eerst een tijdje ongehuwd gaan samenwonen. Als de relatie stabiel is, komt het alsnog tot een huwelijk. Een deel wacht met trouwen tot het eerste kind komt. Er zijn ook stellen die nooit trouwen. Stellingen gaan tegenwoordig bovendien gemakkelijker uit elkaar. Ook de gezinsgrootte is de afgelopen decennia sterk afgenomen.

In deze bijdrage zal worden onderzocht in hoeverre 'kerkelijke gezindte' van invloed is op de gekozen relatievorm. Wonen niet-gelovigen vaker ongehuwd samen dan gelovigen? En gaan niet-gelovigen meer uit elkaar dan gelovigen?

Ook zal worden onderzocht wat nog de invloed is van religie op het kindertal. Eind jaren zeventig ging de belangrijkste invloed op het verwachte uiteindelijke kindertal uit van levensovertuiging (Van Hoorn, 1983). Is dat nog steeds zo?

Om het verband tussen religie en relatievorm te kunnen onderzoeken, wordt op drie momenten in de levensloop de relatievorm in samenhang met de kerkelijk gezindte geanalyseerd. Dat is ten eerste de relatievorm op het moment van de enquête in 2008. Vervolgens is gekeken wat het verband is tussen de kerkelijke gezindte van de vader van de respondent en het relatieverleden van de respondent. De kerkelijke gezindte van de vader is een indicator voor het kerkelijke milieu waarin de respondent is opgegroeid. Op deze manier kan rekening worden gehouden met ontkerkelijking of het veranderen van kerkelijke gezindte gedurende de levensloop. Het relatieverleden kan beter worden verklaard door het kerkelijke milieu waarin de respondent is opgegroeid dan door de huidige kerkelijke gezindte.

Ten slotte is voor jongeren die de keuzes voor ongehuwd samenwonen en/of trouwen veelal nog moeten maken, naar de relatievorm gekeken die zij in de toekomst wensen. In dit geval is gebruik gemaakt van de kerkelijke gezindte van de respondent op het moment van interview. Data komen uit het Onderzoek Gezinsvorming (zie kader op pagina 34).

Bij trouw aan de gezindte van het ouderlijk huis en het kerkbezoek van volwassen kinderen speelt de kerksheid van de vader een belangrijke rol. In het algemeen geldt: hoe frequenter de kerkgang van de vader, hoe geringer de ontkerkelijking van het kind op oudere leeftijd (Advokaat en De Graaf, 2001). Het blijkt dat islamieten en katholieken het meest de geloofsovertuiging van het ouderlijk huis trouw zijn gebleven. De volwassen kinderen die katholiek zijn opgevoed zijn wel grotendeels het geloof van hun vader trouw gebleven, maar gaan het minst naar de kerk. De kinderen van hervormde vaders zijn het meest afvallig, maar van degenen die hervormd zijn gebleven gaat de helft regelmatig naar de kerk. Bij de gereformeerd gebleven kinderen is de kerksheid het hoogst: drie op de vier gaan trouw naar de kerk.

2. Relaties nu, in het verleden en in de toekomst

Relatievorm anno 2008

Het blijkt dat niet-gelovigen vaker niet-gehuwd samenwonen dan gelovigen. Van de personen die zijn geboren in de periode 1965–1984 woont een derde van de niet-gelovigen ongehuwd samen. Van de personen die behoren tot orthodox-gereformeerde kerkgenootschappen en islamieten woont nog geen 10 procent ongehuwd samen. Van de niet-gelovigen woont één op de vijf alleen.

Onder ouderen, geboren in de periode 1945–1964, bestaat eenzelfde patroon, met dit verschil dat het aandeel niet-gehuwd samenwonenden voor de twee grootste kerkelijke gezindten en voor de mensen zonder kerkelijke gezindte beduidend lager ligt dan zij die geboren zijn in de periode 1965–1984.

Tabel 3.1
Bevolking van 23–62 jaar naar geboorteperiode, kerkelijke gezindte en huishoudenspositie anno 2008

Kerkelijke gezindte van de respondent	Woont samen		Alleenstaand met kinderen	Alleenstaand zonder kinderen	Thuiswonend kind	Totaal ¹⁾
	Totaal	waaronder niet-gehuwd				
	%					<i>abs.=100%</i>
1945–1964 (43–62 jaar)						
Geen	74	13	6	19	1	1 553
Katholiek	81	6	5	13	1	1 122
Pkn	82	5	4	13	1	504
Orthodox-gereformeerd	85	5	4	10	0	116
Islam	74	6	10	12	4	81
Totale bevolking ²⁾	78	9	5	16	1	3 606
1965–1984 (23–42 jaar)						
Geen	65	32	5	22	7	1 695
Katholiek	71	24	6	15	7	831
Pkn	70	19	3	18	9	336
Orthodox-gereformeerd	76	7	3	14	7	114
Islam	74	7	7	7	10	234
Totale bevolking ²⁾	68	25	6	19	7	3 444

¹⁾ Inclusief overig lid huishouden.

²⁾ Inclusief overige kerkelijke gezindten.

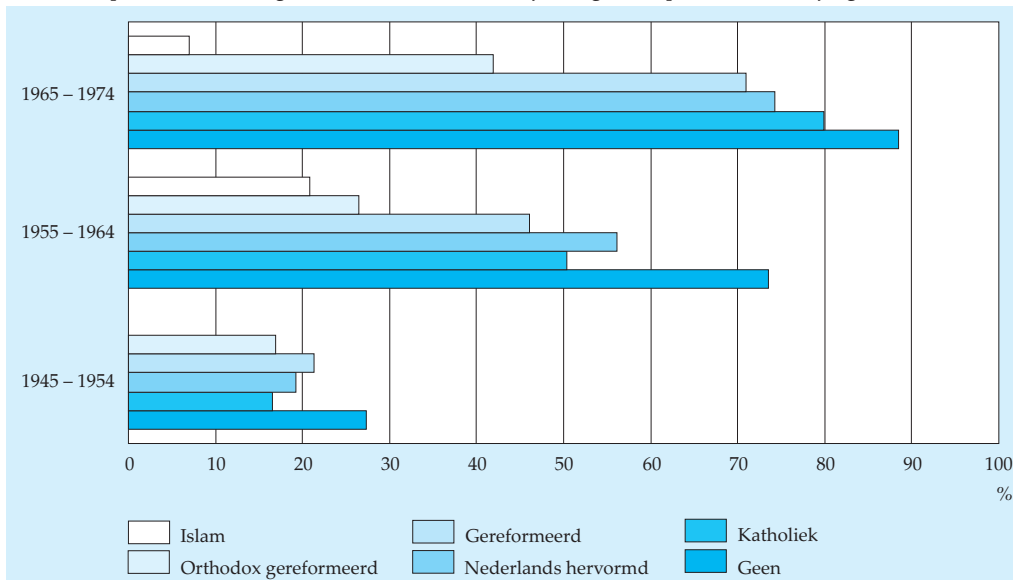
Relatievorm in het verleden

Respondenten die niet uit een kerkelijk milieu komen, hebben door de jaren heen het vaakst ongehuwd samengewoond vóórdat ze met hun partner trouwden. Van personen die in de periode 1965–1974 zijn geboren en van wie de vader niet gelovig was, is dit aandeel opgelopen tot bijna 90 procent.

Ook katholieken van deze leeftijd wonen voor het huwelijk heel vaak samen, en kinderen die zijn opgegroeid in orthodox-gereformeerde milieus wonen voor hun huwelijk steeds vaker ongehuwd samen. Van de islamieten heeft minder dan één op de tien vóór het huwelijk samengewoond.

Eerst samenwonen, dan trouwen, dat is voor niet-gelovigen inmiddels de gebruikelijke leefsituatie geworden bij het aangaan van de eerste relatie.

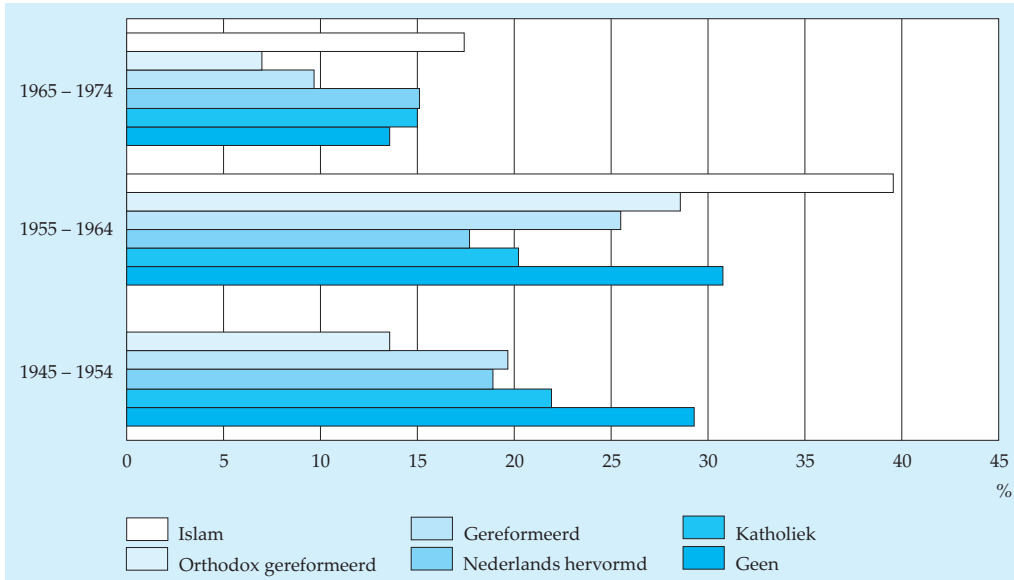
3.1 Aandeel personen dat samengewoond heeft voor het huwelijk naar geboorteperiode en kerkelijke gezindte van de vader

Niet-gelovigen die zijn geboren in de periode 1945–1954 zijn relatief vaak gescheiden. Het kerkelijk milieu waaruit iemand afkomstig is blijkt duidelijk een drempel op te werpen bij de beslissing om uit elkaar te gaan. De echtscheidingscijfers van mensen uit een kerkelijk gezinsmilieu zijn duidelijk lager. In het bijzonder geldt dit voor echtgenoten uit hetzelfde godsdienstige milieu. Gemengde huwelijken lopen een groter risico om door echtscheiding uiteen te vallen dan niet-gemengde huwelijken. Vooral huwelijken tussen katholieken en protestanten worden relatief vaak verbroken (Janssen, 2002).

In de jongste groep verschillen de echtscheidingscijfers van kerkelijken en niet-kerkelijken nauwelijks nog. Wat wel opvalt bij deze groep is dat echtscheiding onder respondenten uit een gereformeerde of onder orthodox-gereformeerde gezinsmilieu wat minder vaak voorkomt.

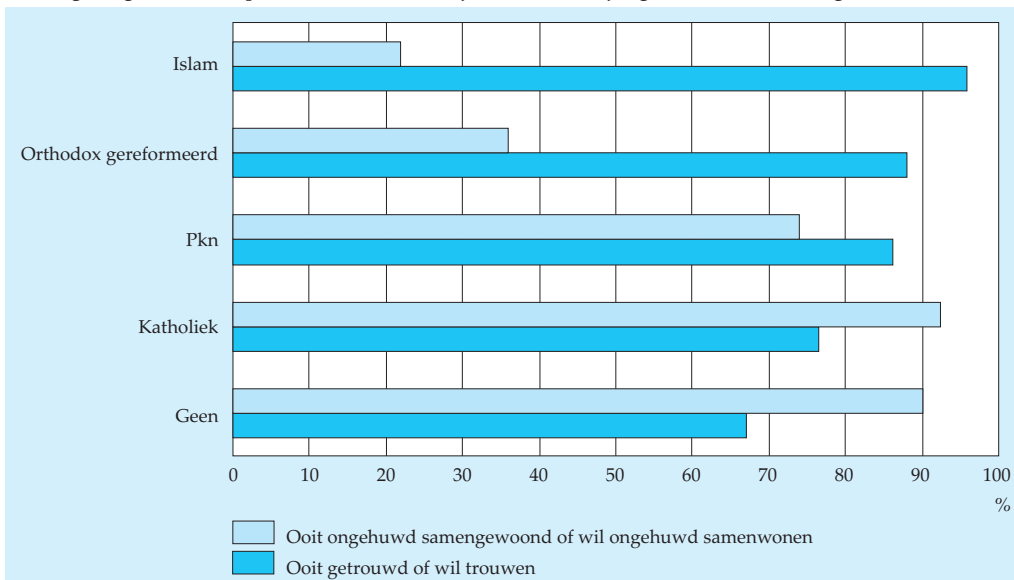
3.2 Aandeel personen dat een echtscheiding heeft meegemaakt naar geboorteperiode en kerkelijke gezindte van de vader

Relatievorm in de toekomst

In het Onderzoek Gezinsvorming is aan jongeren (18–32 jaar) gevraagd hoe ze hun relatie in de toekomst zouden willen vormgeven. De vraag is of er een verband is tussen de huidige kerkelijke gezindte en de verwachte relatievorm.

3.3 Jongeren geboren in de periode 1975–1989 (18–32 jaar) naar kerkelijke gezindte en (toekomstige) relatievorm

Islamitische jongeren willen vrijwel allemaal trouwen. Van de jongeren die behoren tot de Protestantse Kerk in Nederland (pkn) of lid zijn van een orthodox gereformeerd kerkgenootschap wil bijna 90 procent het liefst trouwen. Van de niet-gelovige jongeren wil niet meer dan 70 procent dit.

Ongehuwd samenwonen is het meest populair onder niet-gelovigen en katholieken. Van de jonge islamieten en jonge orthodox-gereformeerden zijn maar weinigen van plan om ongehuwd samen te gaan wonen. De meesten van hen kiezen voor het huwelijk als toekomstige relatievorm.

3. *Gelovigen krijgen meer kinderen*

Het kerkelijk milieu van de ouders is ook bepalend voor het aantal kinderen dat vrouwen krijgen. Voor alle vrouwen geldt, ongeacht hun leeftijd, dat het gemiddeld kindertal het laagst is voor vrouwen van wie de vader niet gelovig was. De wat oudere vrouwen (53–62 jaar) uit een gereformeerd gezin hebben de meeste kinderen gekregen (2,3 kinderen), niet-kerkelijke vrouwen het minste (1,6 kinderen). De verschillen in kindertal per geloofsrichting zijn in de loop der jaren steeds kleiner geworden.

Vrouwen uit een niet-kerkelijk milieu hebben het minst vaak een gezin met drie of meer kinderen. Dit aandeel bedraagt ongeveer 15 procent. Onder gereformeerde vrouwen is dit aandeel aanzienlijk hoger. Onder de jongste generatie gereformeerde vrouwen neemt het aandeel grote gezinnen sterk af. Verder blijkt dat zes op de tien islamitische vrouwen die zijn geboren in de periode 1965–1974 minstens drie kinderen hebben gekregen of verwachten.

De twee oudste groepen niet-gelovigen zijn iets vaker kinderloos dan vrouwen uit een christelijk gezin. Gereformeerden kiezen er het minst vaak voor om kinderloos te blijven. Bij de vrouwen geboren in de periode 1965–1974 zijn de verschillen groter. Eén op de vijf niet-gelovigen en Nederlands hervormden heeft of wil geen kinderen. Onder islamieten komt kinderloosheid nagenoeg niet voor.

Jonge vrouwen (18–32 jaar) verwachten uiteindelijk 1,9 kinderen te krijgen. Of dit aantal wordt gerealiseerd, hangt van een groot aantal factoren af, zoals het vinden van een partner, onvruchtbaarheid en relatieverbreking.

Het gemiddeld verwacht kindertal is het hoogst onder islamieten (2,5 kinderen) en het laagst onder niet-gelovigen (1,8 kinderen). Bijna de helft van de vrouwen wil een groot gezin (minstens drie kinderen). Van de niet-gelovigen wil slechts 20 procent dat.

Ook onder jonge vrouwen blijken niet-gelovigen relatief vaak geen kinderen te willen. Weinig islamieten verwachten kinderloos te blijven.

Tabel 3.2

Vrouwen van 33–62 jaar naar geboorteperiode, (verwacht) uiteindelijk kindertal en kerkelijke gezindte van de vader

Kerkelijke gezindte van de vader	Geen kinderen	1 kind	2 kinderen	3 of meer kinderen	Totaal vrouwen	Gemiddeld kindertal
	%				<i>abs.=100%</i>	
1945–1954 (53–62 jaar)						
Geen	19	18	50	13	139	1,59
Katholiek	17	15	47	21	336	1,76
Nederlands hervormd	16	10	44	30	167	1,99
Gereformeerd	13	6	42	39	52	2,30
Totaal ¹⁾	16	13	45	26	776	1,91
1955–1964 (43–52 jaar)						
Geen	19	21	42	18	198	1,66
Katholiek	17	14	45	24	398	1,81
Nederlands hervormd	16	13	44	27	162	1,89
Gereformeerd	13	13	40	35	62	2,07
Totaal ¹⁾	17	15	45	24	910	1,82
1965–1974 (33–42 jaar)						
Geen	22	17	45	16	220	1,57
Katholiek	13	18	49	20	338	1,81
Nederlands hervormd	21	9	45	25	118	1,79
Gereformeerd	17	19	42	22	63	1,73
Islam	2	5	34	59	59	2,79
Totaal ¹⁾	16	16	46	23	875	1,81

¹⁾ Incl. overige kerkelijke gezindten.

Tabel 3.3

Vrouwen geboren in de periode 1975–1989 (18–32 jaar) naar (verwacht) uiteindelijk kindertal en kerkelijke gezindte

Kerkelijke gezindte van de respondent	Geen kinderen	1 kind	2 kinderen	3 of meer kinderen	Totaal	Gemiddeld kindertal
	%				<i>abs.=100%</i>	
Geen	17	14	49	20	602	1,8
Katholiek	14	9	50	26	256	1,9
Pkn	9	10	46	36	105	2,2
Islam	1	13	41	45	82	2,5
Totaal ¹⁾	14	12	47	26	1 159	1,9

¹⁾ Incl. overige kerkelijke gezindten.

Uit het voorafgaande blijkt dat het kindertal van vrouwen die zijn geboren in de periode 1965–1974 (vrouwen van 33 tot 42 jaar) het laagst is onder vrouwen uit een niet-gelovig gezin, het hoogst onder islamitische vrouwen.

Voor jonge vrouwen blijkt eveneens dat niet-gelovigen een lager kindertal verwachten dan islamieten. Daarnaast krijgen vrouwen die zich rekenen tot de Protestantse Kerk in Nederland relatief veel kinderen. Wel zijn de verschillen in vruchtbaarheid per gezindte in de loop van de tijd kleiner geworden.

4. *Conclusie*

In het demografische gedrag is geloof een onderscheidend criterium: voor het niet-gehuwd samenwonen, het trouwen, het uit-elkaar-gaan, en het kindertal. Wel is de invloed van het geloof op de gekozen leefsituatie de afgelopen decennia minder groot geworden, en zijn de verschillen in kindertal tussen de diverse gezindten kleiner geworden. Alleen islamieten en orthodox gereformeerden hebben nog een sterk afwijkend relatiegedrag.

Niet-gehuwd samenwonen komt relatief veel voor onder mensen zonder kerkelijke gezindte. Het blijkt dat van de generatie geboren in de periode 1965–1974 negen op de tien voor het huwelijk hebben samengewoond. Zij zijn de trendsetters geweest voor de mensen met een kerkelijke gezindte. Achterblijvers zijn te vinden onder mensen van orthodox-gereformeerde huize en islamieten (De Feijter, 1991).

Personen die niet in een kerkelijk milieu zijn opgegroeid, woonden beduidend vaker niet gehuwd samen dan personen uit een kerkelijk milieu. Tegelijkertijd hebben mensen die afkomstig zijn uit een niet-kerkelijk gezinsmilieu een grotere kans op echtscheiding.

Ook jongeren laten zich leiden door hun geloof in hun (toekomstige) demografische gedrag. Niet-gelovige jongeren willen uiteindelijk wel trouwen, maar het merendeel wil éérst ongehuwd samenwonen. Dat geldt niet voor jonge islamieten en voor orthodox gereformeerde jongeren. Zij kiezen er in grote meerderheid voor om te trouwen.

Vrouwen van 33–62 jaar uit een kerkelijk gezinsmilieu hebben meer kinderen gekregen dan vrouwen die zijn opgegroeid zonder kerkelijke invloed. Gereformeerde vrouwen hadden de meeste kinderen, vrouwen uit een niet-kerkelijk ouderlijk gezin de minste.

Datzelfde patroon is herkenbaar voor jonge vrouwen: niet-gelovigen verwachten minder kinderen te krijgen dan islamieten. De verschillen in vruchtbaarheid van vrouwen uit verschillende kerkelijke gezindten zijn in de loop van de tijd wel steeds kleiner geworden.

Onderzoek Gezinsvorming 2008

De gegevens in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op het Onderzoek Gezinsvorming 2008 van het CBS. Dit onderzoek, dat om de vijf jaar wordt gehouden, heeft plaatsgevonden in de periode maart tot en met augustus 2008. Aan dit onderzoek hebben 3,8 duizend mannen en 4 duizend vrouwen van 18–62 jaar deelgenomen. Doel van het onderzoek is informatie te verzamelen over het verloop van de relatie- en gezinsvorming in Nederland en de achtergronden daarvan. De informatie wordt onder meer gebruikt als bouwsteen voor de nationale bevolkings- en huishoudensprognoses van het CBS.

In het Onderzoek Gezinsvorming wordt aan de respondent gevraagd tot welke kerkelijke of levensbeschouwelijke groepering hij of zij zich rekent op het moment van interview. Het gaat dus niet om het formele lidmaatschap van een kerkelijke organisatie. Ook is de respondent gevraagd tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering behoorde uw moeder respectievelijk uw vader in uw jeugd. Deze laatste vraag geeft een indicatie uit wat voor kerkelijk gezinsmilieu de respondent afkomstig is.

Literatuur

Advokaat, W. en A. de Graaf (2001) *Religie in historisch perspectief*. Maandstatistiek van de Bevolking 49 (6) (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 8–12.

Feijter, H. de (1991) *De verbreiding van nieuwe opvattingen en gedrag*. Maandstatistiek van de Bevolking 39 (8) (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 24–29.

Hoorn, W. van (1983) *Onderzoek Gezinsvorming 1977, sociale variabelen en uiteindelijke vruchtbaarheid*. Maandstatistiek van de bevolking, jaargang 31 (7) (Staatsuitgeverij/CBS-publicaties, 's-Gravenhage), p. 36–46.

Janssen, J.P.G. (2002) *Do Opposites Attract divorce? Mixed marriage and the risk of divorce in the Netherlands* (Dissertatie, K.U. Nijmegen).

4. *Het aantal islamieten in Nederland*

Marieke van Herten

1. *Inleiding*

Het CBS publiceert al jaren cijfers over het aantal islamieten in Nederland. Worden de volkstellingen meegerekend dan zijn er zelfs al gegevens over het aantal islamieten in Nederland sinds 1879. In dat jaar zijn er 49 'Mahomedanen' geteld. Inmiddels zijn het er zo'n 825 duizend (2007/2008), zo'n 5 procent van de bevolking. Deze schatting is gebaseerd op een nieuwe methodiek om het aantal islamieten vast te stellen. De oude en nieuwe methode worden in dit hoofdstuk beschreven.

2. *De oude methode*

Vanaf 1981 is het aantal islamieten geraamd door gebruik te maken van een zogeheten doormuteersysteem. Met het aantal islamieten uit de Volkstelling van 1971 als basis, zijn voor ieder volgend jaar de mutaties berekend aan de hand van de statistiek van de buitenlandse migratie en schattingen van de jaarlijkse groei door geboorte en sterfte (Beets en Oudhof, 1982).

In 1995 kwamen cijfers over het aantal in Nederland wonende allochtonen per herkomstgroep beschikbaar via de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). Vanaf dat moment is het CBS overgestapt op een methode die een betere onderbouwde schatting moest geven van het aantal islamieten in Nederland. De methode, die uitvoerig is beschreven in Tas (2002), houdt het volgende in. Op basis van de GBA zijn de in Nederland wonende allochtonen gegroepeerd naar herkomstgroep, waarna per herkomstgroep het percentage islamieten is bepaald. Hieruit is het aantal islamieten per herkomstgroep berekend. Optelling van alle islamieten binnen de verschillende herkomstgroepen gaf (een schatting van) het totaal aantal islamieten in Nederland.

Voor het bepalen van het percentage islamieten per herkomstgroep is gebruik gemaakt van diverse statistische bronnen. De percentages islamieten onder Marokkanen, Turken en Surinamers zijn overgenomen uit het onderzoek *Sociale Positie en Voorzieningsgebruik van Allochtonen* (SPVA) uit 1998 (SCP, 2007) van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Voor Marokkanen, Turken en Surinamers van de tweede generatie van 18 jaar of ouder is op basis van de uitkomsten van een studie van Advokaat en De Graaf (2001) een secularisatiepercentage – het aandeel personen dat de kerkelijke gezindte opgeeft – van 15 aangehouden. De percentages islamieten voor

de andere herkomstlanden zijn genomen uit *The World Factbook* (CIA, 2007). Dit rapport bevat beschrijvingen van bijna ieder land ter wereld en zijn inwoners. Onder het kopje 'religion' is ook te vinden hoeveel procent van de bevolking de islam (en andere godsdiensten) aanhangt. Ook hier is voor de tweede generatie voor personen van 18 jaar en ouder een secularisatiepercentage van 15 aangehouden. Een uitzondering is gemaakt voor Indonesiërs. Het percentage islamieten in Indonesië bleek namelijk slecht toepasbaar op de Nederlandse situatie. Onder de eerste generatie Indonesiërs die in de jaren vijftig naar ons land kwamen, bevonden zich vrijwel geen islamieten (Harmsen en Van der Heijdt, 1991). Daarom is alleen voor de in Nederland wonende personen met de Indonesische nationaliteit het aandeel islamieten in Indonesië (88 procent) overgenomen. Voor alle personen die niet de Indonesische nationaliteit hadden maar wel in Indonesië geboren waren of ouders hadden die daar geboren waren, is aangenomen dat onder hen geen islamieten waren.

De modelschatting kwam uit op 625 duizend islamieten in 1995. Berekend kon worden dat dit aantal opliep tot 944 duizend in 2004. Deze grote toename van het aantal islamieten had niet zozeer te maken met een groeiende aanhang van de islam, maar is eerder het gevolg van de toename van het aantal niet-westerse allochtonen, ten eerste door de geboorte van (een meer dan gemiddeld aantal) kinderen, ten tweede door de overkomst van gezinsleden en huwelijkspartners uit het herkomstland.

3. *Een nieuw berekeningsmodel*

Het hierboven beschreven berekeningsmodel bevat enkele aannames die wat grof zijn of in de loop van de tijd minder goed zijn gaan aansluiten bij de werkelijke ontwikkelingen. Zo is aangenomen dat het percentage islamieten onder de hier wonende herkomstgroepen net zo groot is als in het herkomstland. Die aanname lijkt niet reëel. Vooral bij de 'overig' niet-westerse allochtonen (anders dan Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen) gaat het vaak om mensen die uit hun land zijn gevlucht. Zij vormen geen representatieve afspiegeling van de bevolking van het herkomstland en zijn niet zelden juist vanwege hun afwijkende geloofsopvattingen vertrokken. De uitkomsten van het SPVA 2003 onder Afghanen, Irakezen, Iraniërs, Joegoslaven en Somaliërs bevestigen dit. Zo rekent bijvoorbeeld zo'n 40 procent van de in Nederland aanwezige Iraniërs zich tot de islam, terwijl het aandeel islamieten in Iran zelf 98 procent is (SCP, 2007). Komen dergelijke grote afwijkingen ook voor bij de andere groepen niet-westerse allochtonen, dan leidt dit tot een overschatting van het totale aantal islamieten in ons land. Het aantal niet-westerse allochtonen anders dan Turken en Marokkanen is aanzienlijk (571 duizend in 2006) al zijn in deze groep ook veel niet-islamieten, zoals Chinezen.

Het berekeningsmodel was dus mogelijk onvoldoende waarheidsgetrouw. Het zou beter zijn om de schatting te baseren op concrete waarnemingen, zoals enquêtes,

waarin inwoners zelf aangeven tot welke religie zij zich rekenen. In het jaarlijkse Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) van het CBS wordt al langer gevraagd naar de kerkelijke gezindte, inclusief de islam. Over de validiteit van deze gegevens is echter tot voor kort getwijfeld. Verondersteld werd dat niet-westerse allochtonen in de enquête fors ondervertegenwoordigd waren, als gevolg van een lager dan gemiddelde respons, onder andere door een taalbarrière. Omdat niet-westerse allochtonen vaak de islam aanhangen, zou een ondervertegenwoordiging van deze groep in de enquête het aantal islamieten onderschatten.

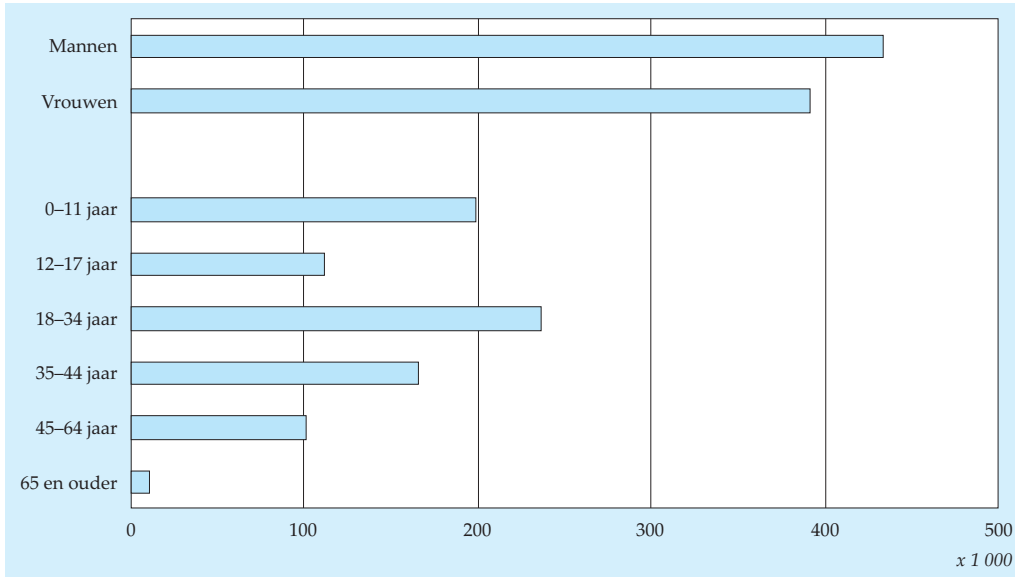
Inmiddels weten we dat in recente POLS-enquêtes de niet-westerse allochtonen, en dan met name de tweede generatie, in responsgedrag maar weinig verschillen van autochtonen (Schmeets en Michiels, 2003; Schmeets, 2004; 2005). De tweede generatie Turken responderen zelfs beter dan autochtonen (Van Hertem en Otten, 2007). Het betekent dat het alsnog mogelijk is om de POLS-enquêtegegevens te gebruiken voor de schatting van het aantal islamieten. Van de groepen die niettemin slecht responderen, zoals de eerste generatie Turken en de eerste en tweede generatie Marokkanen, kunnen de aantallen door weging worden geschat. In Van Hertem en Otten (2007) wordt deze aanpassing aan het weegmodel uitgebreider toegelicht. Met het nieuwe weegmodel kwam uit de POLS-enquête 2005/2006 een totaal van 857 duizend islamieten. Dat komt overeen met zo'n 5 procent van de bevolking. De recente cijfers, op basis van de jaren 2007/2008, geven aan er 825 duizend islamieten zijn. Opgemerkt dient te worden dat deze daling met 32 duizend Islamieten niet statistisch significant is. De laatste vier jaar is het percentage islamieten in ons land gelijk gebleven.

4. *Weinig vrouwen, veel jongeren*

Over het algemeen geldt in Nederland dat vrouwen zich iets vaker tot een religie rekenen dan mannen. Van alle gelovigen is 52 procent vrouw. Vrouwen zijn onder de islamieten echter in de minderheid: van de islamieten is 48 procent vrouw. Dit betekent dat er in Nederland zo'n 433 duizend islamitische mannen wonen en 392 duizend islamitische vrouwen (grafiek 4.1).

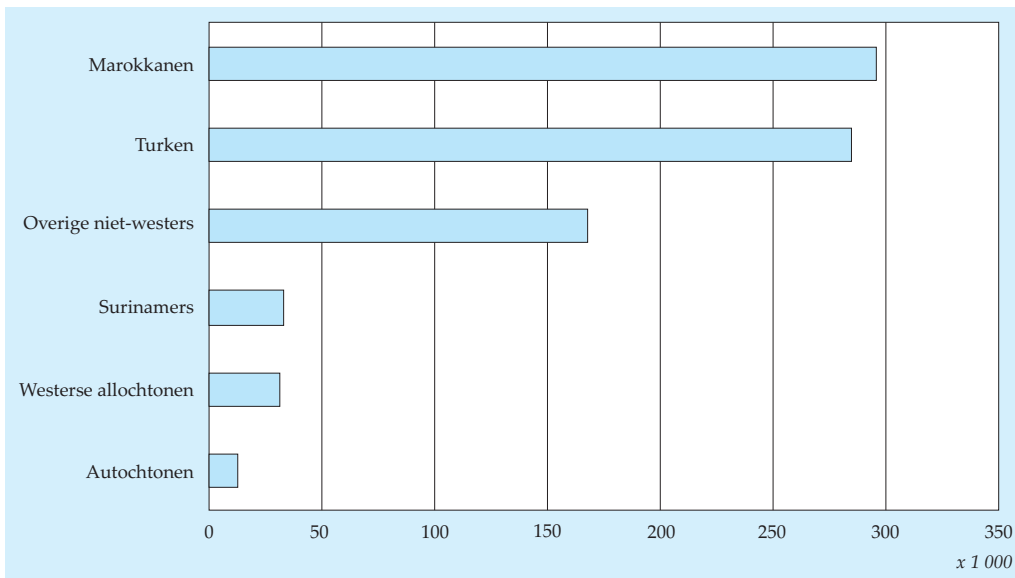
Vergeleken met de gemiddelde Nederlandse bevolking en met alle gelovigen verschilt de groep islamieten in leeftijdsopbouw. Islamieten zijn gemiddeld een stuk jonger: de gemiddelde leeftijd is 25 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd van de hele Nederlandse bevolking 38 jaar is en van alle gelovigen in Nederland 40 jaar. De jongere bevolkingsgroepen zijn bij de islamieten dan ook oververtegenwoordigd. Zo is een kleine 38 procent van de islamieten jonger dan 18 jaar (22 procent in Nederland). De groep islamieten tot 18 jaar bestaat uit zo'n 310 duizend personen. Daarvan zijn er 199 duizend jonger dan 12 jaar, een hele kleine groep van ongeveer 11 duizend, is ouder dan 65 jaar.

4.1 Aantal islamieten naar geslacht en leeftijd, 2007/2008

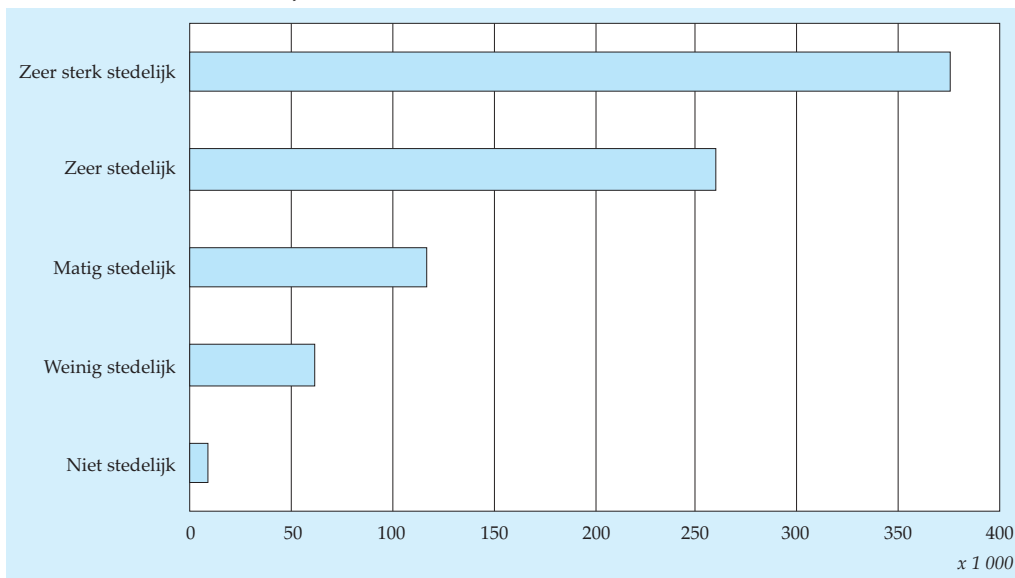

Grafiek 4.2 geeft de aantallen islamieten voor verschillende herkomstgroepen. De Marokkanen vormen de grootste groep islamieten (296 duizend personen), gevolgd door de Turken (285 duizend personen). Onder de autochtonen zijn maar weinig islamieten, te weten 13 duizend. Voor een deel zijn dit waarschijnlijk de 'derde generatie allochtonen'. Dit zijn de kinderen van de tweede generatie niet-westerse

4.2 Aantal islamieten naar herkomstgroep, 2007/2008

4.3 Aantal islamieten naar stedelijkheid, 2007/2008

allochtonen die, omdat zowel zichzelf als hun ouders in Nederland zijn geboren, tot de autochtonen worden gerekend. Bijna 80 procent woont in (zeer) sterk stedelijke gemeenten (grafiek 4.3).

Circa 95 procent van de islamieten heeft een niet-westerse herkomst. Dit betekent echter niet dat de overgrote meerderheid van de niet-westerse allochtonen islamiet is. Ongeveer 45 procent van de niet-westerse allochtonen in Nederland is islamiet. Van de islamieten bezoekt 24 procent wekelijks of vaker de moskee. Het moskeebezoek blijkt een echte mannenzaak: van de islamitische mannen bezoekt 34 procent wekelijks of vaker de moskee, van de islamitische vrouwen is dat slechts 14 procent.

Literatuur

Advokaat, A. en A. de Graaf (2001) *Religie in historisch perspectief*. Maandstatistiek van de Bevolking 49 (6) (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 8–12.

Beets, G.C.N. en J. Oudhof (1982) Een schatting van de aantallen islamieten en hindoes/boeddhisten in Nederland, 1971–1981. Maandstatistiek van de Bevolking 30 (1) (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 25–32.

CBS (1971) 14e Algemene Volkstelling annex woningtelling, 28 februari 1971. Serie A, deel 3, Kerkelijke gezindte (Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage).

CIA (2007) www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook.

Harmsen, C.N. en J. van der Heijdt (1991) In Nederland woonachtige personen van Indonesische ('Indische') origine. Maandstatistiek van de Bevolking 39 (5) (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 13–21.

Schmeets, H. (2004) Respons van eerste generatie allochtonen in het POLS. Bevolkingstrends 52 (4), p. 92–97.

Schmeets, H. (2005) De respons en non-respons van allochtone bevolkingsgroepen. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), Enquêteonderzoek onder allochtonen: problemen en oplossingen (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 71–80.

Schmeets, H. en J. Michiels (2003) Het effect van non-respons onder allochtonen. Bevolkingstrends 51 (4), p. 52–57.

SCP (2007) Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen (SPVA). www.scp.nl/miss/SPVA.

Tas, R. (2002) Bijna 900 duizend islamieten en 95 duizend hindoes in Nederland. Maandstatistiek van de Bevolking 50 (11) (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 17–19.

Van Hertem, M. en F. Otten (2007) Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland. Bevolkingstrends 55 (3), p. 48–53.

5. Ontwikkelingen in kerkelijkheid en kerkbezoek (1999–2008)

Koos Arts

1. Inleiding

Rond 1850 rekende vrijwel iedereen zich tot een kerkgenootschap. De onkerkelijkheid is in de volkstelling van 1879 voor het eerst waargenomen in Friesland en Groningen, en is sindsdien steeds verder toegenomen.

Vanaf 1999 neemt de kerkelijkheid in Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland en de zuidelijke provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg significant af. In de overige provincies blijft de kerkelijkheid nagenoeg op hetzelfde peil. Groningen telt met 37 procent in 2008 de minste kerkelijken, Limburg de meeste (82 procent).

Tabel 5.1
Kerkelijken naar provincie ¹⁾

	Gro- ningen	Fries- land	Drenthe	Over- ijssel	Flevo- land	Gelder- land	Utrecht	Noord- Holland	Zuid- Holland	Zeeland	Noord- Brabant	Limburg
	%											
1849	100	100	100	100		100	100	100	100	100	100	100
1879	99	99	100	100		100	100	100	100	100	100	100
1909	91	88	96	97		98	98	91	95	98	100	100
1930	78	77	89	88		94	88	71	83	94	99	99
1947	73	77	87	87		93	86	66	79	93	98	99
1960	71	76	84	85		91	83	63	77	92	98	99
1971	61	69	73	80	78	86	77	59	71	87	95	97
1987	47	66	61	73	54	74	64	50	61	69	85	89
1995	42	58	56	70	37	73	58	46	54	75	80	87
1999	41	53	50	66	50	65	56	43	54	63	76	86
2003	42	51	51	64	48	65	56	43	55	65	75	85
2008	37	48	49	62	52	62	54	44	55	59	73	82

CBS, Volkstellingen, gehele bevolking; 1849–1971.

SCP, Aanvullend VoorzieningenOnderzoek, bevolking van 6 jaar en ouder, CBS-bewerking, 1987–1995.

CBS, Permanent Onderzoek Leefsituatie, bevolking van 6 jaar en ouder; vanaf 1999.

¹⁾ 1999 gemiddeld 1998–1999; 2003 gemiddeld 2000–2003; 2008 gemiddeld 2004–2008.

2. Kerkelijkheid en kerkbezoek: waar?

Anno 2008 rekt 58 procent van de volwassen bevolking zich tot een kerkgenootschap. Katholieken vormen het grootste kerkgenootschap: 30 procent van de vol-

wassen bevolking zegt hiertoe te behoren. Ongeveer 10 procent ziet zich als Nederlands hervormd, 4 procent gereformeerd en 5 procent rekent zich tot de Protestantse Kerk in Nederland, die in 2004 is ontstaan uit een fusie van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk. Het aandeel islam in de bevolking van 18 jaar en ouder is tussen 1999 en 2008 toegenomen van 3 naar 4 procent. Deze groei heeft te maken met de groei van het aantal niet-westerse allochtonen onder de bevolking.

Tabel 5.2
Bevolking van 18 jaar en ouder naar kerkelijke gezindte en kerkbezoek¹⁾

	Kerkelijke gezindte						Kerkbezoek					
	Geen	Katholiek	Nederlands hervormd	Gereformeerd	PKN	Islam	Andere gezindte	Minstens 1 keer per week	2 tot 3 keer per maand	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Zelden of nooit
	%											
1999	40	31	14	7		3	6	13	5	5	10	67
2003	40	31	14	6		3	6	12	5	5	10	68
2008	42	30	10	4	5	4	5	11	4	4	9	72

Bron: CBS, POLS.

¹⁾ 1999 gemiddeld 1998–1999; 2003 gemiddeld 2000–2003; 2008 gemiddeld 2004–2008.

Limburg en Noord-Brabant zijn in 2008 nog steeds voor het overgrote deel katholiek. Drenthe, Overijssel en Gelderland zijn de meest hervormde provincies, terwijl de noordelijke provincies, Drenthe, Flevoland en Zeeland relatief de meeste gereformeerde aanhang hebben. De aanhang van de Protestantse Kerk in Nederland is in de provincies Friesland en Zeeland relatief het grootst. Islamieten zijn vooral terug te vinden in Zuid- en Noord-Holland, gevolgd door Flevoland.

Overijssel en Zeeland zijn de provincies met het meeste kerkbezoek, Noord-Holland heeft relatief de minste kerkgangers.

In stedelijke gebieden is de kerkelijkheid het laagst. Opvallend is dat de kerkelijkheid in sterk stedelijke gebieden tussen 1999 en 2008 licht toeneemt, terwijl deze in alle overige gebieden afneemt.

Het regelmatige kerkbezoek neemt tussen 1999 en 2008 overal af. Ging in 1999 nog 23 procent van de volwassen bevolking minstens één keer per maand naar de kerk, in 2008 is dat nog 19 procent. De afname van het regelmatige kerkbezoek is sterker op het platteland.

Tabel 5.3
Bevolking van 18 jaar en ouder naar kerkelijke gezindte en kerkbezoek naar provincie, 2008¹⁾

	Kerkelijke gezindte						Kerkbezoek					
	Geen	Katholiek	Nederlands-hervormd	Gereformerd	PKN	Islam	Andere gezindte	Minstens 1 keer per week	2 tot 3 keer per maand	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Zelden of nooit
	%											
Totaal	42	30	10	4	5	4	5	11	4	4	9	72
Provincie												
Groningen	63	6	10	10	6	1	5	11	3	2	4	79
Friesland	52	8	10	11	13	1	6	13	6	3	5	72
Drenthe	50	9	19	9	6	1	6	12	4	3	5	76
Overijssel	37	26	17	7	5	2	6	15	6	6	9	65
Flevoland	48	16	6	9	6	5	10	14	5	5	6	70
Gelderland	37	28	17	5	6	3	5	13	5	4	9	69
Utrecht	46	20	11	5	7	4	7	13	4	4	7	72
Noord-Holland	56	21	6	2	3	6	6	8	3	3	7	79
Zuid-Holland	45	18	13	5	5	7	7	13	4	3	7	73
Zeeland	40	20	11	9	12	2	5	18	3	3	8	67
Noord-Brabant	27	61	4	1	2	3	3	8	4	5	14	69
Limburg	18	75	1	0	1	3	2	8	5	7	16	63

Bron: CBS, POLS.

¹⁾ 2008 gemiddeld 2004–2008.

Tabel 5.4
Bevolking van 18 jaar en ouder naar kerkelijkheid en kerkbezoek naar stedelijkheid¹⁾

	Kerkelijken			Kerkbezoek: 1 maal per maand of vaker		
	1999	2003	2008	1999	2003	2008
	%					
Totaal	60	60	58	23	22	19
Stedelijkheid woongemeente						
Zeer sterk stedelijk	45	47	48	17	16	15
Sterk stedelijk	56	56	54	19	18	16
Matig stedelijk	61	61	60	23	22	20
Weinig stedelijk	70	70	67	29	27	24
Niet stedelijk	69	67	64	31	28	25

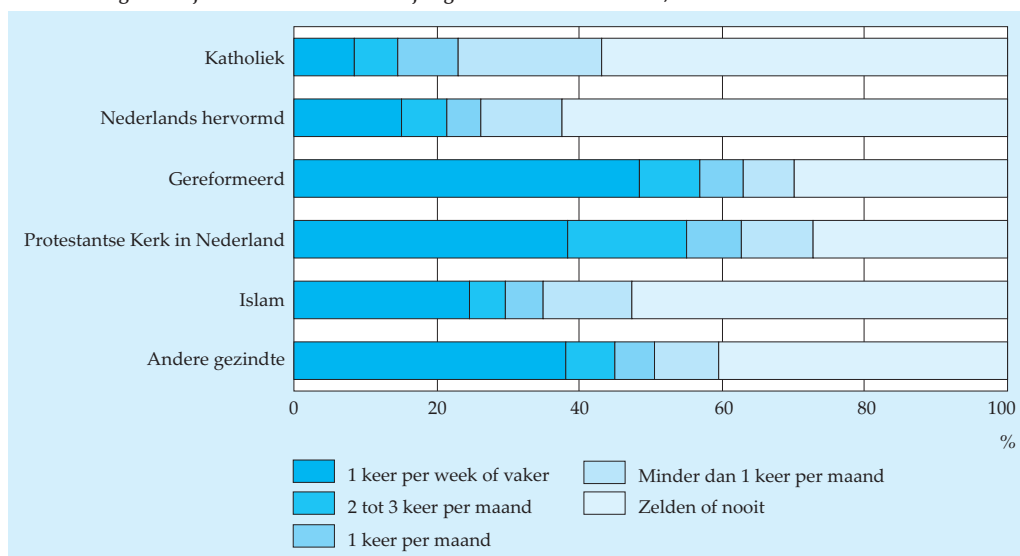
Bron: CBS, POLS.

¹⁾ 1999 gemiddeld 1998–1999; 2003 gemiddeld 2000–2003; 2008 gemiddeld 2004–2008.

3. Kerkelijkheid en kerkbezoek: wie?

Gereformeerden kerken het meest: 63 procent gaat in 2008 regelmatig naar de kerk (minimaal een keer per maand). Bijna de helft gaat zelfs minstens één keer per week naar de kerk. Van de mensen die zich rekenen tot de Protestantse Kerk in Nederland gaat ook 63 procent regelmatig naar de kerk; ruim een derde minstens iedere week. Katholieken gaan het minst naar de kerk. In 2008 gaat 23 procent regelmatig, van wie 8 procent minstens iedere week. Van de islamieten gaat in 2008 ruim een derde regelmatig naar de moskee; de helft gaat zelden of nooit.

5.1 Bevolking van 18 jaar en ouder naar kerkelijke gezindte naar kerkbezoek, 2008¹⁾

¹⁾ 2008 gemiddeld 2004–2008.

Over het algemeen rekent een groter deel van de vrouwen dan van de mannen zichzelf tot een kerkgenootschap of levensbeschouwelijke groepering. Van de vrouwen is in 2008 63 procent kerkelijk, van de mannen 58 procent. De percentages zijn in 2008 wel lager dan in 1999. Vrouwen gaan ook vaker regelmatig naar de kerk dan mannen: 21 procent van de vrouwen, tegen 18 procent van de mannen. Deze verschillen tussen mannen en vrouwen wat betreft kerkelijkheid en kerkbezoek blijven ook bestaan wanneer wordt gecorrigeerd voor verschillen in leeftijd en opleidingsniveau.

Leeftijd en religie zijn duidelijk met elkaar verbonden: ongeveer de helft van de jongeren (18 tot en met 24 jaar) noemt zich kerkelijk, en drie kwart van de 75-plussers. Bij nagenoeg alle leeftijdscategorieën neemt de kerkelijkheid tussen 1999 en 2008 af. Opvallend groot is de daling van de kerkelijkheid bij de 55–64 jarigen.

Ook het regelmatig kerkbezoek neemt in de periode 1999–2008 in alle leeftijdscategorieën af, het meest bij de 55–64 jarigen. In 2008 gaat van de jongeren nog 13 procent regelmatig naar de kerk, van de 75-plussers is dat 34 procent.

Van de volwassen, niet-westerse allochtonen ziet in 2008 81 procent zich als kerkelijk, van de autochtonen 56 procent. Alleen bij autochtonen neemt de kerkelijkheid tussen 1999 en 2008 significant af. Vanwege het grote verschil in het aandeel personen dat zich tot een kerkelijke gezindte rekent, is ook het percentage mensen dat regelmatig de kerk of moskee bezoekt bij niet-westerse allochtonen groter dan bij autochtonen.

Het genoten onderwijs blijkt samen te hangen met religieuze betrokkenheid. Over het algemeen neemt deze betrokkenheid af naarmate de opleiding hoger is. Zeven op de tien volwassenen met uitsluitend basisonderwijs zijn in 2008 kerkelijk. Van de mensen met een hogere beroeps- of universitaire opleiding is dit iets minder dan de helft. De kerkelijkheid neemt bij de hogere opleidingscategorieën tussen 1999 en 2008 licht af. Lager opgeleiden gaan vaker naar de kerk dan hoger opgeleiden. Het regelmatig kerkbezoek neemt tussen 1999 en 2008 in alle opleidingscategorieën af.

Tabel 5.5
Bevolking van 18 jaar en ouder naar kerkelijkheid en kerkbezoek naar geslacht, leeftijd, herkomstgroepering en hoogst behaald opleidingsniveau ¹⁾

	Kerkelijken			Kerkbezoek: 1 maal per maand of vaker		
	1999	2003	2008	1999	2003	2008
	%					
Totaal	60	60	58	23	22	19
Geslacht						
Man	57	57	55	22	20	18
Vrouw	63	63	61	25	23	21
Leeftijd						
18–24 jaar	52	52	49	16	15	13
25–34 jaar	53	53	50	16	15	14
35–44 jaar	55	55	53	19	18	15
45–54 jaar	61	60	58	22	20	17
55–64 jaar	70	67	64	33	27	22
65–74 jaar	71	73	71	39	38	33
75 jaar en ouder	74	74	75	38	36	34
Herkomstgroepering						
Autochtonen	59	58	56	23	21	19
Westerse allochtonen	58	60	57	18	17	15
Niet-westerse allochtonen	78	80	81	34	31	29
Hoogst behaald opleidingsniveau						
Basisonderwijs	68	69	70	28	26	24
Vbo	66	66	65	26	25	22
Mavo	59	60	60	22	22	20
Havo, mbo, vwo	59	58	56	21	20	18
Hbo, universiteit	51	50	49	20	19	16

¹⁾ 1999 gemiddeld 1998–1999; 2003 gemiddeld 2000–2003; 2008 gemiddeld 2004–2008.

Tabel 5.6
Bevolking van 18 jaar en ouder naar kerkelijke gezindte en kerkbezoek naar geslacht, leeftijd, herkomstgroepering, hoogst behaald opleidingsniveau, samenstelling huishouden en stedelijkheid, 2008¹⁾

	Kerkelijke gezindte							Kerkbezoek					
	Geen	Katholiek	Nederlands-herformd	Gereformeerd	PKN	Islam	Andere gezindte	Minstens 1 keer per week	2 tot 3 keer per maand	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Zelden of nooit	
	%												
Totaal	42	30	10	4	5	4	5	11	4	4	9	72	
Geslacht													
Man	45	29	9	4	4	4	5	10	4	4	8	74	
Vrouw	39	30	11	5	5	4	6	12	5	4	10	70	
Leeftijd													
18–24 jaar	51	21	5	5	3	7	6	9	2	3	7	80	
25–34 jaar	50	23	6	5	4	7	6	8	3	3	7	79	
35–44 jaar	47	27	7	4	4	6	5	8	3	4	10	75	
45–54 jaar	42	31	9	4	5	3	6	9	4	4	10	73	
55–64 jaar	36	35	13	4	6	1	5	11	5	5	11	68	
65–74 jaar	29	38	16	5	8	1	4	20	7	5	9	59	
75 jaar en ouder	25	37	20	6	8	0	5	24	6	4	7	59	
Herkomstgroepering													
Autochtonen	44	30	11	5	5	0	4	11	4	4	9	72	
Westerse allochtonen	43	35	6	1	4	2	9	7	4	4	9	76	
Niet-westerse allochtonen	19	17	1	0	2	43	17	19	5	5	10	61	
Hoogste opleidingsniveau													
Basisonderwijs	30	32	12	4	4	11	7	16	4	4	7	69	
Vbo	35	36	13	4	4	3	4	14	4	4	9	69	
Mavo	40	28	10	4	5	7	6	12	4	4	9	71	
Havo, mbo, vwo	44	29	9	5	5	3	5	10	4	4	9	73	
Hbo, universiteit	51	25	8	4	6	1	5	8	4	4	9	74	
Samenstelling huishouden													
Alleenstaande	43	28	11	4	5	2	6	12	4	3	7	74	
Eenoudergezin	47	26	5	3	3	7	9	8	3	4	6	78	
(Echt)paar zonder kinderen	40	33	12	4	6	1	4	11	5	4	9	70	
(Echt)paar met kinderen	42	28	9	5	4	6	5	11	4	4	10	71	
Overig	40	27	7	4	3	12	8	16	3	2	6	72	
Stedelijkheid woongemeente													
Zeer sterk stedelijk	52	17	6	2	4	10	8	9	3	3	6	79	
Sterk stedelijk	46	28	8	3	4	5	6	9	3	3	8	76	
Matig stedelijk	40	34	9	4	6	3	5	11	5	4	10	71	
Weinig stedelijk	33	38	14	5	5	1	4	13	5	5	11	65	
Niet stedelijk	36	31	14	8	7	1	3	14	5	6	10	64	

¹⁾ 2008 gemiddeld 2004–2008.

6. *Vrijwilligerswerk en informele hulp*

Hans Schmeets, Marieke van Herten en Frans Frenken

1. *Inleiding*

Uit verschillende onderzoeken uit binnen- en buitenland is bekend dat religie samenhangt met de betrokkenheid bij de samenleving. Zo wijst Putnam op de cruciale functie van religie voor de maatschappelijke betrokkenheid in de Verenigde Staten: 'In sum, religious involvement is a crucial dimension of civic engagement' (Putnam, 2000, p. 69). Ook in CBS-onderzoek is de relatie tussen diverse aspecten van betrokkenheid – zoals het lidmaatschap van organisaties en verenigingen, het doen van vrijwilligerswerk – en de mate van religiositeit aangetoond (Schmeets, 1999; CBS, 2000). In hoofdstuk 13 wordt bovendien aangetoond dat onder niet-westerse allochtone bevolkingsgroepen de actieve gelovigen zich vaker als vrijwilliger inzetten dan personen die minder actief betrokken zijn bij hun geloof. De verschillen zijn echter minder groot dan bij de autochtonen.

In dit hoofdstuk nemen we het vrijwilligerswerk en de informele hulp onder de loep. Onderzocht zal worden of er een relatie is tussen religiositeit en maatschappelijke betrokkenheid, op basis van het aantal personen dat vrijwilligerswerk doet en informele hulp biedt. Doen frequente kerkgangers vaker mee dan anderen? Zetten personen die behoren tot een religieuze stroming zich vaker in als vrijwilliger, geven ze vaker informele hulp en zijn ze vaker lid van maatschappelijke organisaties dan onkerkelijken?

2. *Vrijwilligerswerk*

In 2008 heeft 42 procent van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder zich ingezet als vrijwilliger. Zij hebben zich onbetaald of tegen een geringe vergoeding ingezet voor een bepaalde organisatie (zie kader op pagina 51). Ook in 1997 deed 42 procent vrijwilligerswerk.

Vrijwilligers worden in allerlei organisaties aangetroffen binnen een brede verzameling van maatschappelijke terreinen zoals jeugdwerk, onderwijs, verzorging, sport, hobby, cultuur, levensbeschouwing, arbeid en politiek. Werkzaamheden voor een sportvereniging zijn het meest populair: 12 procent is als vrijwilliger actief voor een sportvereniging. De tweede plaats wordt ingenomen door het vrijwilligerswerk in kerkelijk of levensbeschouwelijk verband: 9 procent van de bevolking verricht in zijn of haar vrije tijd werkzaamheden voor de kerken en andere levens-

beschouwelijke organisaties. De derde plaats is toebedeeld aan vrijwilligerswerk voor het onderwijs: 8 procent is actief in bijvoorbeeld een school, gevolgd door vrijwilligerswerk in de verzorgende sfeer. De terreinen cultuur, hobby, politiek, arbeid, wonen, sociaal en jeugdwerk zijn het minst populair.

Tabel 6.1
Aandeel vrijwilligers en informele hulpverleners per soort organisatie en per kerkelijke gezindte, 18 jaar en ouder, 2008

	Aan- deel infor- mele hulp	Aan- deel vrij- wil- ligers	w.v.												
			jeugd	school	verz- zorg- ging	sport	hob- by	cul- tuur	reli- gie	ar- beid	poli- tiek	so- ciaal	won- nen	wijk of buurt	and- ers
	%														
Totaal	30	42	4	8	7	12	4	4	9	2	1	1	2	4	6
Kerkelijke gezindte															
Gereformeerd	28	51	4	8	9	8	3	4	29	1	3	1	2	3	8
Nederlands hervormd	31	42	4	6	9	11	4	4	11	2	1	1	2	4	8
PKN	35	63	6	8	13	10	7	6	39	3	2	2	2	6	10
Katholiek	32	42	4	7	8	13	5	5	7	2	1	1	2	4	6
Islam	26	26	4	7	2	5	0	3	8	1	1	0	0	2	3
Andere gezindte	32	48	3	6	6	6	3	4	28	1	1	1	2	1	9
Geen	28	39	3	8	5	14	4	4	1	2	1	1	2	4	6
Kerk-/moskeebezoek ¹⁾															
Zelden of nooit	28	34	3	7	4	12	3	4	2	1	1	1	2	3	5
Minder dan 1 keer per maand	32	47	4	9	10	15	6	5	7	3	1	1	2	4	8
1 keer per maand	33	52	5	7	12	12	6	7	19	1	2	1	2	7	7
2 tot 3 keer per maand	40	58	4	7	16	10	6	8	36	3	3	2	2	4	9
1 keer per week of vaker	35	62	5	7	12	6	4	4	47	2	1	1	2	4	10

Bron: CBS, POLS.

¹⁾ Heeft alleen betrekking op personen die zich tot een bepaalde kerkelijke gezindte rekenen.

De cijfers in tabel 6.1 duiden op een grotere participatie in het vrijwilligerswerk naarmate de binding met kerk en levensbeschouwing groter is. Hierbij zijn echter diverse nuances te maken. Van de niet-kerkelijken is 39 procent vrijwilliger. Van de katholieken en Nederlands hervormden is 42 procent, van de gereformeerden 51 procent en van de pkn'ers 63 procent als vrijwilliger actief. Ook de 'overige' gezindten, waaronder ook kleine christelijke groeperingen zoals de pinkstergemeente en jehova's getuigen, zijn met 48 procent vaak vrijwilliger. De animo om zich als vrijwilliger in te zetten is onder de islamieten met 26 procent beduidend geringer.

Verder neemt het percentage vrijwilligers toe met de frequentie van het kerk- of moskeebezoek. Dit percentage varieert van 34 van de niet-kerkenden tot 62 procent van de groep die minstens een keer per week gaat. Deze cijfers veranderen nauwelijks na correctie voor geslacht, leeftijd en opleiding. Vergeleken met 1999 is deze relatie nauwelijks veranderd: toen waren de percentages 38 en 62 (CBS, 2000, p. 22).

Vier op de tien pkn'ers en drie op de tien gereformeerden zijn actief in levensbeschouwelijk en kerkelijk verband. Zij zijn vaker actief als vrijwilliger dan Nederlands hervormden (11 procent), islamieten (8 procent) en katholieken (7 procent). Bij de mate van kerkbezoek valt een sterk opgaande lijn te zien bij het kerkelijke vrijwilligerswerk. Personen die zelden of nooit een kerkdienst bijwonen, doen ook nagenoeg geen activiteiten voor kerken of levensbeschouwelijke organisaties. Mensen die weinig naar de kerk gaan, doen dit al wat vaker (7 procent), maar dit percentage stijgt fors als de frequentie van het kerkbezoek toeneemt. Van degenen die gemiddeld een keer per maand naar de kerk gaan, doet 19 procent kerkelijk werk, van de trouwe kerkgangers (twee tot drie keer per maand) zet 36 procent zich hiervoor in. De meest trouwe kerkbezoekers hebben ook de meeste vrijwilligers in hun midden: bijna de helft doet onbetaalde en op vrijwillige basis werkzaamheden in kerkelijk of levensbeschouwelijk verband.

De cijfers doen vermoeden dat veel pkn'ers en gereformeerden vrijwilligerswerk doen omdat ze op religieus gebied actief zijn. Dit is maar ten dele waar. De pkn'ers zetten zich ook op andere gebieden bovengemiddeld als vrijwilliger in: in de zorg, in hobbyclubs, in wijk- en buurtverenigingen, in arbeidsorganisaties en in andere organisaties. Gereformeerden daarentegen tonen alleen wat meer vrijwillige activiteiten op het politieke terrein. De katholieken en onkerkelijken zetten zich juist in voor sportverenigingen.

Als we rekening houden met verschillen in leeftijd, opleiding en geslacht tussen de kerkelijke groepen, dan veranderen de resultaten nauwelijks. Het percentage vrijwilligers onder de hervormden stijgt van 42 procent naar 44 procent, het percentage vrijwillige islamieten daalt van 26 procent naar 23 procent. Ook bij het vrijwilligerswerk voor een sportvereniging nemen de gecorrigeerde verschillen toe: de deelname groeit bij de hervormden (van 11 naar 13 procent) en pkn'ers (van 10 naar 12 procent), en daalt bij de islamieten (van 5 naar 2 procent).

Verder valt op dat van de groep die zichzelf weliswaar tot een kerkelijke gezindte of levenbeschouwelijke groepering rekent, maar vrijwel nooit naar de kerk gaat, slechts weinigen actief zijn als vrijwilliger in de verzorgende sfeer. Bij de regelmatige en frequente kerkgangers is dat drie tot vier keer zoveel. Ook kenmerkt zich deze groep, die vrijwel nooit kerkt, door een lage vrijwillige inzet op bijna alle overige gebieden, met uitzondering van sportverenigingen, scholen, en wonen. Daarmee onderscheidt deze groep zich nagenoeg niet van de onkerkelijken. Het corrigeren voor geslacht, leeftijd en opleiding heeft geen invloed op deze bevindingen.

3. *Informele hulp*

De deelname aan de maatschappij komt op diverse terreinen tot uiting, niet alleen door het lidmaatschap van verenigingen en vrijwilligerswerk, maar ook door informele hulp. Het gaat dan om het bieden van hulp aan familie buiten het eigen huis-

houden, aan vrienden, buren en kennissen. Tot 2000 gaf circa 31 procent van de volwassen bevolking deze hulp. In 2004 was het 33 tot 35 procent, in 2008 is het 30 procent, net zoveel als in 1997.

Ouderen (55 tot 65 jaar) geven de meeste informele hulp, jongeren (18 tot 35 jaar) en 75-plussers het minst vaak. Vrouwen zijn met 34 procent actiever dan mannen (26 procent). Opleidingsniveau speelt een rol: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe groter het aandeel hulpbieders. Tussen autochtonen, westerse en niet-westerse allochtonen zijn er op dit punt geen verschillen.

Van de pkn'ers geeft 35 procent informele hulp. Dat is het hoogste percentage van alle religieuze stromingen, gereformeerden komen op 28 procent, islamieten op 26 procent. Na correctie voor geslacht, leeftijd en opleiding zijn de verschillen minder scherp.

Kerkgang differentieert ook: degenen die zelden of nooit de kerk of moskee bezoekt geven het minst vaak informele hulp (28 procent), degenen die twee tot drie keer per maand doen dat het vaakst (40 procent). Een correctie waarbij rekening wordt gehouden dat frequente en minder frequente kerkgangers verschillen in geslacht, leeftijd, en opleiding beïnvloedt deze bevindingen niet.

4. *Conclusie en discussie*

Religie en maatschappelijke betrokkenheid zijn nauw met elkaar verbonden. Personen die zichzelf tot een kerkelijke gezindte of levenbeschouwelijke groepering rekenen, zetten zich vaker in als vrijwilliger en bieden vaker informele hulp dan onkerkelijken. Bovendien verschillen de religieuze stromingen in deze twee vormen van maatschappelijke betrokkenheid. Vooral de pkn'ers zijn bedreven in deze activiteiten. Onder de pkn'ers zijn bijna twee keer zoveel vrijwilligers als onder de onkerkelijken.

Deze bevinding strookt met resultaten van het Nationaal Kiezersonderzoek (2006) (zie verder ook hoofdstukken 9 tot en met 12). Pkn'ers zijn ook vaker lid van mensenrechten-, beroep-, muziek-, kerk- en buurtverenigingen. Samen met de gereformeerden zijn de pkn'ers actief in organisaties die zich inzetten voor de mensenrechten en kerken. Katholieken vallen op als leden van buurt- en muziekverenigingen.

Gelovigen zijn veelvuldiger lid van verenigingen dan niet-gelovigen. Dit is ook zo als rekening gehouden wordt met verschillen in geslacht, leeftijd en opleiding tussen de geloofsgroepen.

Het doen van vrijwilligerswerk en het bieden van hulp aan anderen zijn belangrijke pijlers van de sociale cohesie. Het zijn activiteiten die op vrijwillige basis gebeuren en waar geen vergoedingen tegenover staan. De deelname aan dergelijke activiteiten, al dan niet in een georganiseerd verband, is sinds de eerste meting in 1997 vrijwel stabiel: zo'n 43 procent van de volwassenen is minstens een keer per jaar actief als vrijwilliger, 30 procent biedt minstens een keer per maand hulp aan vrienden, familie, of kennissen.

Hetzelfde beeld komt naar voren in de Enquête Beroepsbevolking: sinds de eerste meting in 2001 is het aantal vrijwilligers stabiel. In dat onderzoek is gevraagd of men 'op dit moment' actief is als vrijwilliger. Dan blijkt dat een op de vijf personen vrijwilligerswerk doet. Aangezien in dit onderzoek geen vragen naar kerkelijke gezindte en kerkgang zijn opgenomen, is een uitsplitsing naar kenmerken van religiositeit niet voorhanden.

Dat is wel geval in het POLS. In hoofdstuk 5 is geconstateerd dat de onkerkelijkheid stinkt, terwijl wel het kerk- en moskeebezoek duidelijk afneemt. De afnemende binding met religie heeft dus geen gevolgen voor de maatschappelijke betrokkenheid in de samenleving. Als de betrokkenheid bij de kerk geringer wordt, zou men verwachten dat ook het effect van de kerk als stuwende kracht, die zorgt voor een grote cohesie, zou gaan dalen. Dat dit niet het geval is, betekent dat andere krachten ervoor zorgen dat de tanende impuls van de kerk gecompenseerd wordt. Hoe dit werkt, weten we niet precies. Mogelijk speelt opleiding hierbij een rol. Onder de hoogst opgeleiden zijn tweemaal zoveel vrijwilligers als onder de laagst opgeleiden. Bij de informele hulp is dit opleidingseffect overigens minder groot. Voor de informele hulp kan ook de vergrijzing zorgen voor een toename aangezien de hulp aan anderen buiten het eigen huishouden vooral door de 45- tot 75-jarigen wordt gegeven (Van Hertem, 2008).

De rol van vrijwilligers in de samenleving is van belang voor de sociale samenhang. Door het vrijwilligerswerk worden contacten gelegd en wordt het verenigingsleven draaiende gehouden. Dit komt ook tot uiting op andere terreinen dan het vrijwilligerswerk. Zo kijken vrijwilligers gemiddeld 14 uur televisie per week, en niet-vrijwilligers 17 uur. Verder is 58 procent van de vrijwilligers geabonneerd op een dagblad, niet-vrijwilligers 44 procent. Ook is 43 procent van de vrijwilligers lid van een sportvereniging, tegenover 21 procent van de personen die niet als vrijwilliger actief zijn, geven vrijwilligers beduidend vaker informele hulp, en hebben ze frequenter contact met vrienden en familie.

Vrijwilligerswerk

Het CBS meet sinds 1997 in het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) hoeveel mensen vrijwilligerswerk doen. In aansluiting op de definitie die is vastgesteld door de Interdepartementale Commissie Vrijwilligersbeleid (1982) wordt onder vrijwilligerswerk verstaan: 'werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving'. Het zorgen voor bejaarde ouders, zieke familieleden of burens is geen vrijwilligerswerk, maar 'informele hulp'.

In het POLS-onderzoek wordt de respondent een lijst met diverse soorten organisaties voorgelegd, waarbij deze telkens aangeeft of hij voor deze organisaties wel of geen vrijwilligerswerk heeft gedaan. Iemand wordt gezien als vrijwilliger als hij of zij het afgelopen jaar voor minstens één soort organisatie vrijwilligerswerk heeft verricht, ook al is dat maar één uur.

Literatuur

CBS (2000) Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het eind van de 20e eeuw: opvattingen en activiteiten (CBS, Heerlen/Voorburg).

Schmeets, J.J.G. (1999) Religieuze binding en vrijwilligerswerk, Index, 1, p. 8.

Herten, M. van (2008) Plausibiliteit POLS-module Vrijwillige Inzet 2007 (CBS, Heerlen/Voorburg).

7. *Religie, gezondheid en leefstijl*

Jan-Willem Bruggink en Marieke van Herten

1. *Inleiding*

In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op gezondheidsverschillen naar kerkelijke gezindte (of levensbeschouwelijke groepering). In het bijzonder op de ervaren gezondheid, de aanwezigheid van langdurige aandoeningen, medische consumptie (artsbezoek, medicijngebruik) en vier leefstijlmaten ¹⁾ die samenhangen met gezondheid (roken, alcoholgebruik, overgewicht en lichaamsbeweging). Ten slotte wordt gekeken naar verschillen in pilgebruik en de houding tegenover inenting. De gepresenteerde resultaten zijn gebaseerd op de personen die in de periode 2001–2008 aan het onderzoek hebben meegedaan.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende religieuze stromingen. Mensen die hebben aangegeven zich niet tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering te rekenen, worden in dit hoofdstuk niet-kerkelijk genoemd. Ook is binnen de groep met een kerkelijke gezindte een onderscheid gemaakt in de frequentie van het bezoek aan een kerk, moskee of andere godsdienstige bijeenkomst. Dit is de kerkseheid.

2. *Ervaren gezondheid, langdurige aandoeningen en medische consumptie*

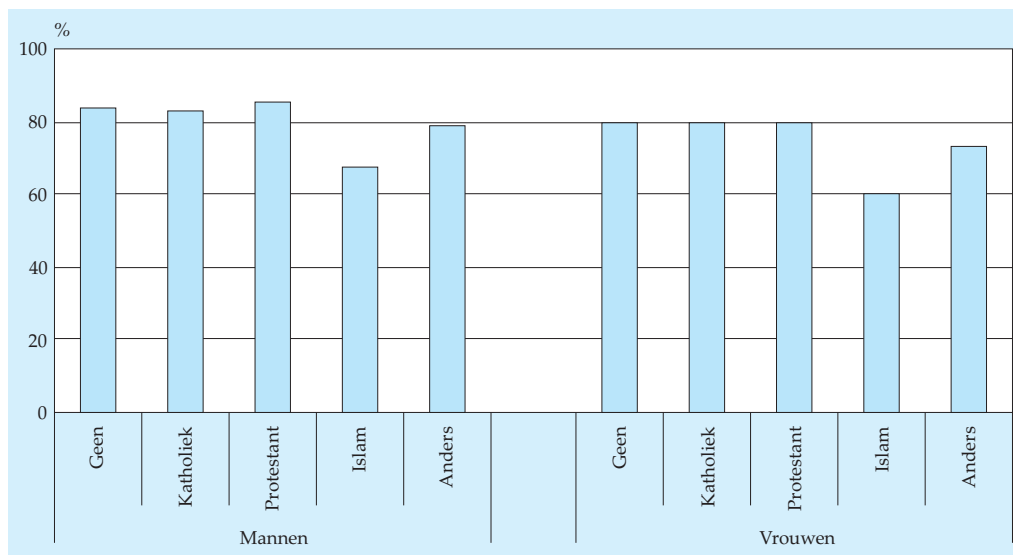
Ervaren gezondheid

De waardering die mensen geven aan hun gezondheid verschilt maar weinig per kerkelijke gezindte. De enige opvallende uitzondering zijn de islamieten Zij voelen zich minder vaak gezond dan mensen met een andere of geen kerkelijke gezindte. Mensen die minstens één keer per maand naar de kerk gaan, ervaren hun gezondheid als iets beter dan mensen die minder vaak naar de kerk (of moskee of andere godsdienstige bijeenkomst) gaan.

Langdurige aandoeningen

Het patroon dat naar voren komt bij de ervaren gezondheid is ook terug te vinden bij de aanwezigheid van langdurige aandoeningen. Ook hier zijn er weinig verschillen tussen mensen met en zonder kerkelijke gezindte. Beide hebben vrijwel even vaak minstens één langdurige aandoening. Binnen de groep met een kerkelijke gezindte zijn het wederom de islamieten met de minste gezondheid. Zij hebben het vaakst minimaal één langdurige aandoening.

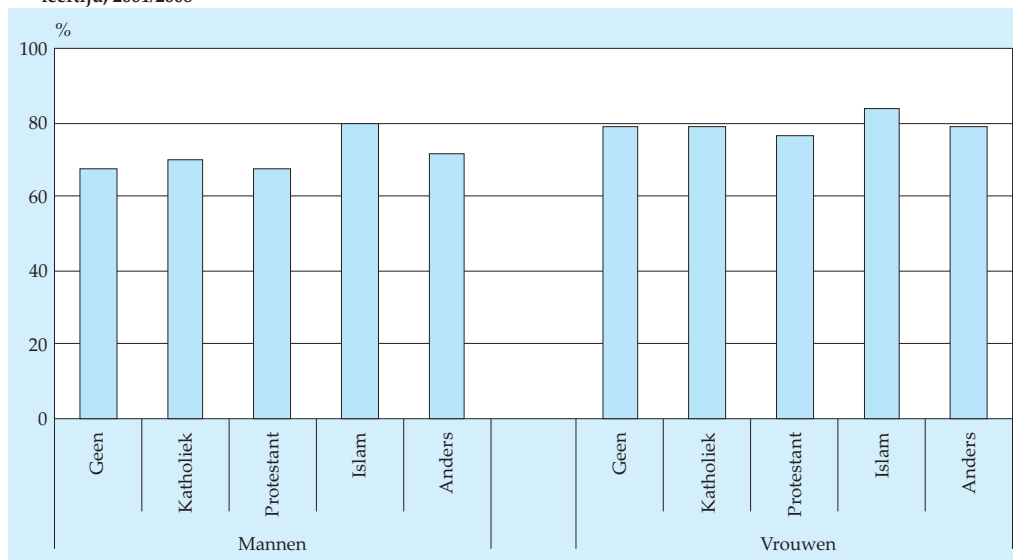
7.1 Percentage mensen dat de eigen gezondheid als goed ervaart naar kerkelijke gezindte en geslacht, gecorrigeerd voor leeftijd, 2001/2008

Artsbezoek

Aanhangers van de islam verschillen van de andere groepen in de frequentie waarmee ze een bezoek brengen aan artsen. Islamieten brengen, gemeten over een periode van twaalf maanden, wat vaker een bezoek aan de huisarts dan andere gezindten en dan niet-kerkelijken. Voor bezoeken aan een specialist geldt ongeveer hetzelfde. Islamieten gaan echter minder dan gemiddeld naar de tandarts.

7.2 Bezoek aan de huisarts gedurende de afgelopen 12 maanden naar kerkelijke gezindte en geslacht, gecorrigeerd voor leeftijd, 2001/2008

De verschillen in artsbezoek tussen de andere gezindten en de niet-kerkelijken zijn klein.

Medicijngebruik

Islamieten gebruiken vaker voorgeschreven medicijnen dan anderen. Omdat deze groep ook de meeste bezoeken brengt aan huisarts en specialist, is het hogere gebruik van dit soort medicijnen niet erg verrassend. Islamitische vrouwen en katholieke mannen gebruiken relatief weinig niet voorgeschreven medicijnen.

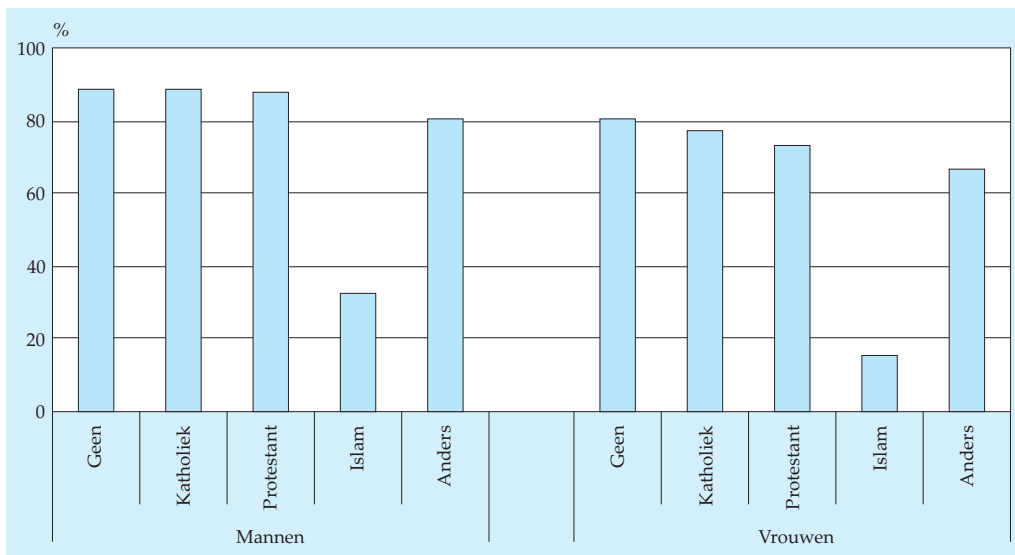
3. *Leefstijlmaten*

Alcoholgebruik

Ten aanzien van het drinken van alcohol zijn er verschillen tussen religies. In sommige levensbeschouwingen, zoals de islam maar ook sommige christelijke stromingen, wordt het gebruik van alcohol afgekeurd. Islamieten blijken inderdaad minder vaak alcohol te drinken. Dat geldt voor zowel mannen als vrouwen. Drinkt doorgaans zo'n 80 procent van de mannen, van de islamitische mannen is dat ongeveer 30 procent. Vrouwen drinken over de hele lijn wat minder en van de islamitische vrouwen drinkt zelfs maar 15 procent.

Binnen de groep islamieten zijn het vooral de Marokkanen die weinig drinken. Verder zijn de verschillen beperkt, hoewel mensen met een 'andere' gezindte wat minder vaak alcohol drinken dan katholieken, protestanten en niet-kerkelijken.

7.3 Percentage mensen (12 jaar en ouder) dat alcohol drinkt naar kerkelijke gezindte en geslacht, gecorrigeerd voor leeftijd, 2001/2008

Binnen de groep zware drinkers (minimaal eens per week 6 of meer glazen alcohol) zijn er meer verschillen. De meeste zware drinkers bevinden zich onder de niet kerkelijke en katholieke mannen. Ongeveer een vijfde van hen drinkt zwaar. Bij de vrouwen tellen deze twee stromingen ook de meeste zware drinkers, maar de percentages liggen er een stuk lager, ongeveer 5 procent. Binnen de islam komt zwaar drinken zo goed als niet voor.

Van de mensen met een kerkelijke gezindte zijn het vooral de minder frequente kerkgangers die veel drinken. Zij zijn ruim twee keer zo vaak zware drinker als degenen die minstens elke maand naar de kerk gaan.

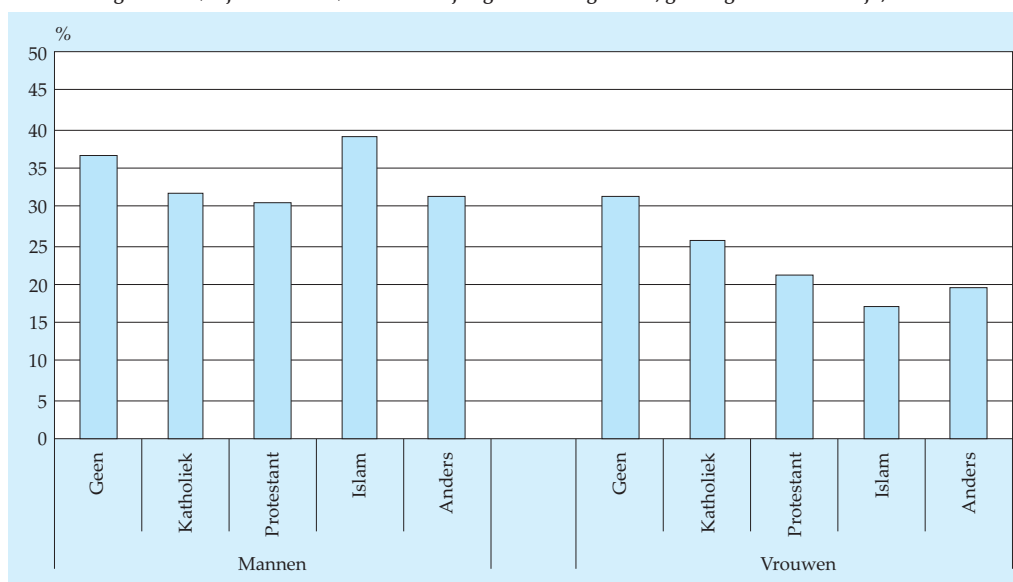
Roken

Van de mannen zijn het vooral de niet-kerkelijken en de islamieten die roken, van de vrouwen roken de niet-kerkelijken en de katholieken. Islamitische vrouwen roken minder dan gemiddeld. Net als bij alcoholgebruik geldt voor roken dat frequente kerkbezoekers minder vaak roken dan mensen die slechts incidenteel een geloofsbijeenkomst bezoeken.

Overgewicht en lichaamsbeweging

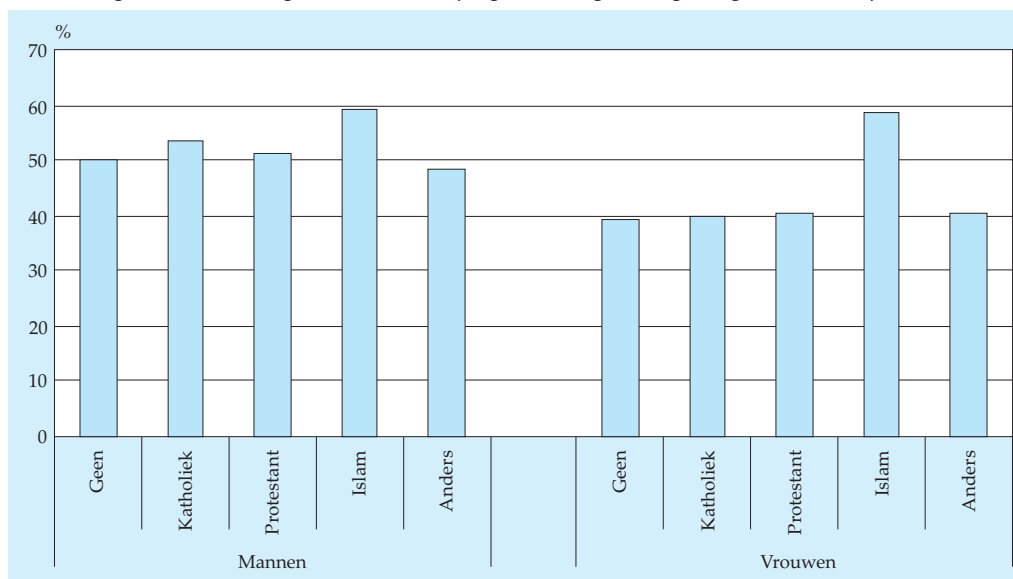
Islamieten zijn relatief vaak te zwaar. Bijna 60 procent van hen heeft een body mass index van meer dan 25. Opvallend is dat dit percentage voor islamitische mannen en vrouwen even hoog is. Bij de andere gezindten en de niet-kerkelijken zijn de mannen vaker te zwaar dan de vrouwen.

7.4 Percentage rokers (12 jaar en ouder) naar kerkelijke gezindte en geslacht, gecorrigeerd voor leeftijd, 2001/2008

Het vóórkomen van overgewicht hangt deels samen met de hoeveelheid lichaamsbeweging. Van de islamieten voldoet maar iets meer dan een derde aan de norm voor voldoende lichaamsbeweging, terwijl meer dan de helft van de andere groepen aan deze norm voldoet.

7.5 Percentage mensen met overgewicht naar kerkelijke gezindte en geslacht, gecorrigeerd voor leeftijd, 2001/2008

4. Pilgebruik en opvattingen over inenting

Pilgebruik

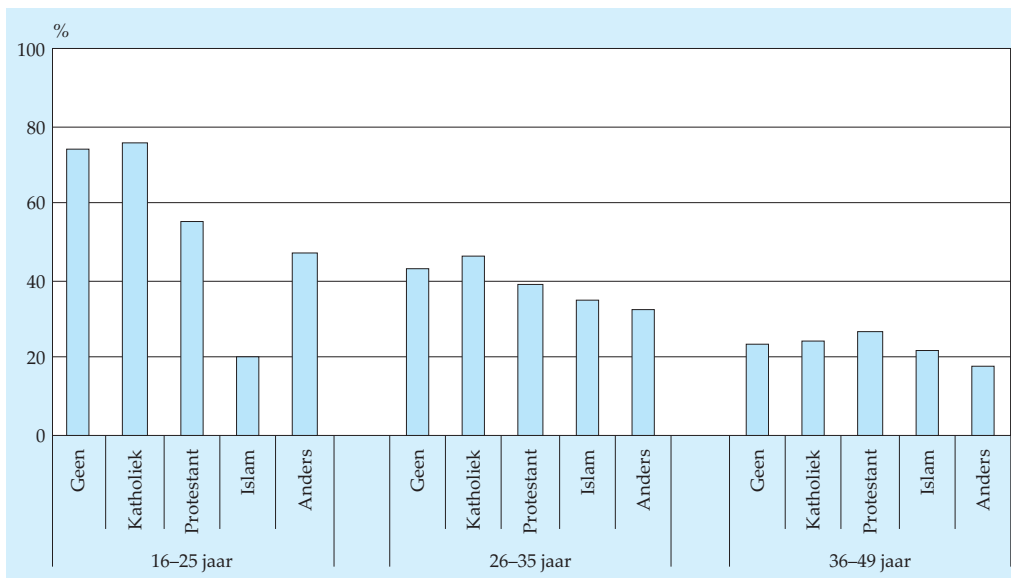
Van de vrouwen tussen 16 en 50 jaar gebruikt 40 procent de pil. Jonge vrouwen (16–25 jaar) gebruiken hem meer dan oudere vrouwen (26–49 jaar).

Naar kerkelijke gezindte zijn er aanzienlijke verschillen in het pilgebruik, vooral onder jonge vrouwen. Het pilgebruik is het hoogst onder niet kerkelijke en katholieke jonge vrouwen. Ongeveer driekwart van hen gebruikt de pil. Bij protestante en ‘andere’ kerkelijke jonge vrouwen ligt het percentage rond de 50. Bij jonge moslima’s is het pilgebruik nog geen 20 procent. Dat is minder dan onder de oudere islamitische vrouwen.

Onder oudere vrouwen zijn de verschillen in pilgebruik veel geringer. Met uitzondering van de islamieten neemt het pilgebruik af met het oplopen van de leeftijd. De verschillen tussen de kerkelijke gezindten zijn vanaf de leeftijd van 25 jaar nog maar beperkt.

Pilgebruik hangt samen met de mate van kerksheid. Het zijn vooral de minder trouwe kerkgangers die vaak de pil gebruiken. Uiteraard is het mogelijk dat het gebruik van andere soorten voorbehoedmiddelen verschilt per kerkelijke gezindte. Hierover heeft het CBS echter geen gegevens.

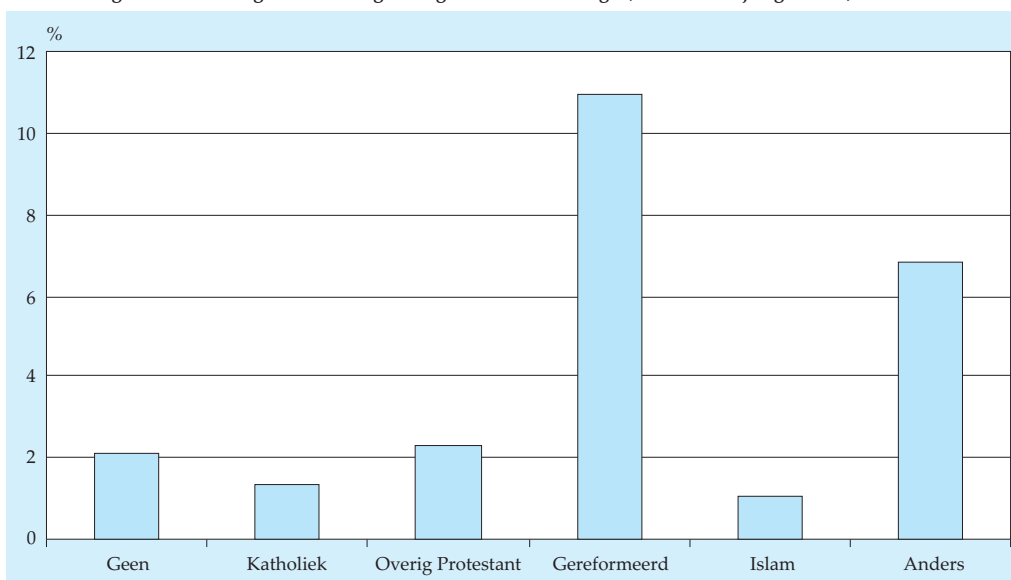
7.6 Gebruik anticonceptiepil naar kerkelijke gezindte, vrouwen 16–49 jaar, 2001/2008

Opvattingen over inenting

In Nederland is niemand verplicht zichzelf of zijn kind te laten vaccineren tegen ziektes. De meeste ouders laten het vrijwillig doen. Mensen die hun kinderen om

7.7 Percentage ouders/verzorgers dat weinig belang hecht aan inenting, naar kerkelijke gezindte, 2001/2008

religieuze redenen niet laten inenten wonen geconcentreerd in de bible belt (Zwakhals, Abbink en Oomen, 2006) en behoren bijna allemaal tot de bevindelijk gereformeerde stroming (Kappert en Hoven, 2003). Juist doordat mensen die niet ingeënt zijn regionaal en ook sociaaldemografisch geclusterd zijn, kunnen epidemieën ontstaan. Zo was er in de jaren 1999–2000 een epidemie van mazelen en in 2004 en 2005 stak rodehond de kop op (Zwakhals, Abbink en Oomen, 2006).

Het CBS beschikt niet over inentinggegevens. Wel vraagt het CBS aan ouders en verzorgers van jonge kinderen naar het belang dat zij hechten aan inenting. Op basis van de antwoorden op die vraag zijn de, naar kerkelijke gezindte verschillende, opvattingen over vaccinaties bepaald. Daarvoor is categorie 'protestanten' opgesplitst in 'gereformeerden' en 'overige protestanten'.²⁾

Een overgrote meerderheid van de ouders vindt inenting belangrijk. Gereformeerden wijken af van de andere groepen. Van hen vindt meer dan één op de tien inenting niet belangrijk. Mensen uit de groep 'anders' kerkelijk hechten ook vaker weinig belang aan vaccinaties.

5. *Samenvatting en discussie*

Over de hele linie valt op dat er qua gezondheid eigenlijk niet heel veel verschillen zijn tussen wel en niet kerkelijke mensen en tussen de verschillende gezindten onderling. Toch zijn er enkele verschillen en opvallendheden gevonden. Het meest opvallende resultaat is dat islamieten op veel gezondheidsfronten slechter scoren dan de andere gezindten en niet-kerkelijken. Zij ervaren hun gezondheid minder vaak als goed, ze hebben het vaakst een langdurige aandoening, ze bezoeken vaker de huisarts en de specialist en ze gebruiken vaker voorgeschreven medicijnen.

Wat het lastig maakt om deze bevinding te interpreteren is dat islamieten in Nederland een andere maatschappelijke positie hebben dan mensen van andere gezindten. Zo zijn vrijwel alle islamieten niet-westerse allochtonen, terwijl niet-kerkelijken, protestanten en katholieken overwegend uit autochtonen bestaan. Bekend is dat niet-westerse allochtonen een slechtere gezondheid hebben (Van Roon, 2008) en dat zij vaker in het ziekenhuis worden opgenomen (Van der Lucht en Foets, 2008). Zij zijn gemiddeld lager opgeleid en hebben een lager inkomen (Wingen, 2008; CBS, 2007), en ook deze factoren hangen samen met een slechtere gezondheid (Bruggink, Kardal en Lodder 2008; Bosma, Traag, Berger-van Stijl, Van Eijk en Otten, 2007). Door deze verschillen in maatschappelijke positie is het erg moeilijk om de gevonden verschillen in gezondheid te verklaren: wordt de slechtere gezondheid van islamieten veroorzaakt worden door hun 'islamiet-zijn' of door hun slechtere maatschappelijke positie?

Verschillen in gezondheid en leefstijl kunnen, los van verschillen in maatschappelijke positie, direct samenhangen met de leefregels van het beleden geloof. Zo

schrijft de islam voor dat geen alcohol mag worden gedronken. Dat kan verklaren dat het percentage (zware) drinkers onder islamieten een stuk lager is dan onder de andere groepen. Ook het lage pilgebruik onder jonge islamitische vrouwen kan misschien verklaard worden uit religieuze waarden. Binnen de islam wordt het positief gewaardeerd als vrouwen als maagd het huwelijk ingaan. Het lagere pilgebruik op jongere leeftijd binnen deze groepen zou erop kunnen wijzen dat jonge vrouwen vaker niet seksueel actief zijn (Keuzenkamp en Mens-Verhulst, 2009). Het lijkt voor de hand te liggen dat, eenmaal getrouwd, dit verschil verdwijnt. Dit zou verklaren waarom vanaf 25 jaar het pilgebruik onder alle groepen ongeveer gelijk is.

Ook in meer behoudende protestantse kringen wordt seks voor het huwelijk afgekeurd. Het percentage pilgebruiksters is onder jonge protestanten wat lager dan onder katholieken en niet-kerkelijken. Katholieken lijken zich van het pauselijke verbod op anticonceptie niets aan te trekken. Het percentage katholieken dat de pil gebruikt is immers even hoog als het percentage niet-kerkelijke pilgebruiksters. Overigens is het bij gebrek aan data over andere voorbehoedmiddelen en over seksueel gedrag lastig de cijfers over pilgebruik te duiden.

Sommige protestanten hebben ook een andere houding tegenover inenting. Gereformeerden vinden inenting vaker niet belangrijk dan mensen met een andere gezindte en niet-kerkelijken.

Er valt erover te twisten of de gevonden verschillen in leefstijl, zoals overgewicht, bewegen en roken, aan (verschillen in) kerkelijke gezindte kunnen worden toegeschreven. Dat relatief veel islamieten kampen met overgewicht zou verklaard kunnen worden door hun slechtere maatschappelijke positie: overgewicht komt vaker voor bij mensen met een lagere opleiding en een lager inkomen (Mackenbach en Roskam, 2007).

Ook kan een verschil in cultuur meespelen. Het Sociaal- en Cultureel Planbureau constateerde in zijn rapport *Minderheden* meer gewicht dat Turken en Marokkanen relatief vaak overgewicht hebben. Het bleek dat met name leeftijd en integratie in de Nederlandse samenleving bepaalden of iemand te dik is of niet. Opleiding of sociaal-economische positie bleken als zelfstandige effecten nauwelijks van belang (Dagevos en Dagevos, 2008).

Dat trouwe kerk- en moskeegangers zich gezonder voelen, komt mogelijk door een andere leefstijl: zij roken en drinken minder dan degenen die minder vaak gaan. Mogelijk dat ook psychosociale factoren hier van invloed zijn, zoals een recente Amerikaanse studie uitwees (Maselko, Kubzansky, Kawachi, Staudenmayer en Berkman, 2006). Oudere frequente kerk- en moskeegangers bleken inderdaad gezonder dan ouderen die minder vaak gingen. De sociale contacten bij kerkbezoek en de emotionele ondersteuning verminderden het gevaar van sociale vereenzaming, die de gezondheid negatief beïnvloedt.

Gezondheidsverschillen en achtergrondkenmerken

De data die gebruikt zijn voor de analyse komen van het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS). In dit onderzoek worden zowel vragen over kerkelijke gezindte als over gezondheid gesteld. De onderzoeksjaren 2001 tot en met 2008 zijn samengevoegd.

Bij gezondheidsverschillen tussen aanhangers van diverse kerkelijke gezindten is niet altijd duidelijk welke verschillen daadwerkelijk samenhangen met de geloofsovertuiging. Andere kenmerken van personen kunnen verstorend werken. Het is bijvoorbeeld bekend dat oudere mensen meer gezondheidsproblemen kennen dan jongeren. Als een bepaalde kerkelijke gezindte vooral door oudere mensen wordt beleden, zou ten onrechte de indruk kunnen ontstaan dat die gezindte negatief samenhangt met een bepaald gezondheidskenmerk. De verstorende invloed van leeftijd is met name relevant voor de mate van kerkshouding, in dit artikel gemeten met kerkbezoek. Mensen die vaak de kerk, de moskee of een andere religieuze bijeenkomst bezoeken zijn gemiddeld ouder dan mensen die dat niet of nauwelijks doen. Een deel van deze vertekening door achtergrondkenmerken wordt weggenomen door de onderzoeksuitkomsten te corrigeren voor leeftijd. Dat gebeurt in dit hoofdstuk standaard. Ook worden de cijfers voor mannen en vrouwen apart gepresenteerd. In de tabellen aan het eind van het hoofdstuk staan naast de voor leeftijd gecorrigeerde cijfers ook de ongecorrigeerde cijfers.

Bij het interpreteren van de gepresenteerde uitkomsten is het van belang te beseffen dat naast leeftijd en geslacht ook andere achtergrondkenmerken bepalend kunnen zijn. Voorbeelden zijn herkomst en de sociaaleconomische status. Deze status kan geoperationaliseerd worden met behulp van het opleidingsniveau. Het is bekend dat mensen met een lagere sociaaleconomische status op veel gezondheidsvariabelen lager scoren (zie bijvoorbeeld Van Lindert, Droomers en Westert, 2004).

In tabel 7.1 zijn de verschillen naar leeftijd, herkomst en opleiding tussen de verschillende kerkelijke gezindten te zien. Bij de leeftijd valt op dat 50 plussers zijn oververtegenwoordigd bij de protestanten terwijl islamieten juist vaak jong zijn. Verder zijn islamieten het vaakst van niet-westerse herkomst en zijn ze gemiddeld het laagst opgeleid. Protestanten zijn bijna allemaal autochtoon en mensen zonder kerkelijke gezindte hebben het vaakst een hoge opleiding.

Tabel 7.1
Achtergrondkenmerken naar kerkelijke gezindte, 2001/2008

	Leeftijd			Herkomst			Opleiding ¹⁾		
	0-24 jaar	25-49 jaar	50 jaar en ouder	autochtoon	westers allochtoon	niet-westers allochtoon	lager	middelbaar	hoger
	%								
Geen	33	42	25	88	8	4	34	36	31
Katholiek	26	35	39	87	9	4	45	35	20
Protestant	26	31	43	94	4	2	44	34	21
Islam	54	38	8	2	5	93	70	21	8
Anders	33	36	31	61	14	25	40	32	28
Totaal	31	37	32	84	8	8	45	34	22

¹⁾ Personen van 25 jaar of ouder.

Tabel 7.2
Kerkelijke gezindte en gezondheid, gecorrigeerd voor leeftijd, 2001/2008

	Mannen					Vrouwen				
	Geen kerkelijke gezindte	Katholiek	Protestant	Islamiet	Anders	Geen kerkelijke gezindte	Katholiek	Protestant	Islamiet	Anders
	%									
Ervaart eigen gezondheid als goed	83	83	85	67	79	80	79	80	60	74
Heeft geen chronische ziekte(s)	71	70	72	65	69	68	68	68	62	65
Bezocht afgelopen 12 maanden										
Huisarts	68	70	67	79	72	79	79	76	84	79
Specialist	36	38	37	40	39	42	43	40	46	41
Tandarts	78	77	75	69	75	82	79	78	71	79
Gebruikte afgelopen 14 dagen										
Voorgeschreven medicijnen	33	34	35	40	37	39	40	41	51	42
Niet voorgeschreven medicijnen	33	29	31	36	33	46	43	46	41	47
Drinkt alcohol (12 jaar en ouder)	89	89	88	33	80	80	77	74	15	67
Rookt (12 jaar en ouder)	36	32	31	39	31	31	26	21	17	20
Heeft overgewicht (20 jaar en ouder)	50	53	51	59	48	39	40	40	59	40

Tabel 7.3
Kerkelijke gezindte en gezondheid, niet gecorrigeerd voor leeftijd, 2001/2008

	Mannen					Vrouwen				
	Geen kerkelijke gezindte	Katholiek	Protestant	Islamiet	Anders	Geen kerkelijke gezindte	Katholiek	Protestant	Islamiet	Anders
	%									
Ervaart eigen gezondheid als goed	85	81	83	74	81	81	77	77	69	73
Heeft geen chronische ziekte(s)	73	69	70	73	71	69	65	64	71	64
Bezocht afgelopen 12 maanden										
Huisarts	67	70	68	76	71	78	80	78	81	79
Specialist	35	39	38	34	37	41	44	43	40	42
Tandarts	79	76	74	75	76	83	77	75	77	79
Gebruikte afgelopen 14 dagen										
Voorgeschreven medicijnen	30	36	38	28	34	36	43	47	37	43
Niet voorgeschreven medicijnen	33	29	31	35	33	46	43	46	41	47
Drinkt alcohol (12 jaar en ouder)	89	89	88	32	80	80	78	74	15	67
Rookt (12 jaar en ouder)	37	32	30	40	32	32	25	21	19	20
Heeft overgewicht (20 jaar en ouder)	48	55	53	53	48	37	42	44	52	41

Literatuur

Bruggink, J.W., Kardal, M. en B.J.H. Lodder (2008) Hoogopgeleiden leven langer en gezonder. Webmagazine, 17 november 2008 (CBS, Den Haag/Heerlen).

Bosma, H., Traag, T., Berger-van Sijl, M., van Eijk, J. en F. Otten (2007) Intelligentie, sociaaleconomische status en ziekenhuisopnamen van jongvolwassenen. Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, 151 (19), p. 1076–1082.

CBS (2007) Hoe hoger het inkomen, hoe minder ziekenhuisopnamen. Webmagazine: cijfers in het kort, 21 december 2007 (CBS, Den Haag/Heerlen).

Dagevos, J. en H. Dagevos (2008) Minderheden meer gewicht (SCP, Den Haag).

Kappert, M. en J. Hoven (2003) Vaccinatie. Voorkomen beter dan genezen? (Wetenschapswinkel geneesmiddelen, RUG, Groningen).

Keuzenkamp, S. van en J. Mens-Verhulst (2009) Gezondheid. In: Merens, H. en B. Hermans (red.) Emancipatiemonitor 2008 (SCP/CBS, Den Haag), p. 250–274.

Lindert, H. van, Droomers, M. en G.P. Westert (2004) Tweede nationale studie naar ziekten en verrichtingen in de huisartspraktijk. Een kwestie van verschil: verschillen in zelfgerapporteerde leefstijl, gezondheid en zorggebruik (NIVEL/RIVM, Utrecht/Bilthoven).

Lucht, F. van der, en M. Foets (2008) Allochtonen en gezondheid. In: Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid (RIVM, Bilthoven).

Mackenbach, J. en A-J. Roskam (2007) Gewichtige verschillen: sociale stratificatie en overgewicht. In: H. Dagevos en G. Munnichs (red.), De obesogene samenleving: maatschappelijke perspectieven op overgewicht (Amsterdam University Press, Amsterdam), p. 33–40.

Maselko, J. Kubzansky, L., Kawachi, I., Staudenmayer, J. en L. Berkman (2006) Religious service Attendance and Decline in Pulmonary Function in a High-functioning Elderly Cohort. *Annals of Behavioral Medicine*, 32 (3), p. 245–253.

Roon, D., van (2008) Gezondheid. In: Oudhof, K., Vliet, R., van der en B. Hermans (red.), Jaarrapport Integratie 2008 (CBS, Den Haag/Heerlen), p. 135–157.

Wingen, M. (2008) Meer medisch zorggebruik door ouderen met een langdurig laag inkomen. Webmagazine, 19 mei 2008 (CBS, Den Haag/Heerlen).

Zwakhals, S.L.N., Abbink, F. en P.J. Oomen (2006), BMR vaccinaties per gemeente 2005. In: Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationale Atlas Volksgezondheid (RIVM, Bilthoven).

Noten in de tekst

- 1) In hoofdstuk 8 'Religie en verschillen in leefstijl, arbeid en inkomen' wordt ook een verband gelegd tussen kerkelijke gezindte en mate van kerksheid enerzijds en leefstijl anderzijds. De cijfers zijn echter niet vergelijkbaar door verschillen in operationalisatie en afwijkende correctie voor achtergrondkenmerken. In hoofdstuk 8 is het doel om ook de verschillen tussen pkn'ers, gereformeerden en hervormden in kaart te brengen. Dat is een verschil met de leefstijlparagrafen in dit hoofdstuk, waar de protestanten als één groep worden beschouwd.
- 2) Vanaf 2004 zijn de in Nederland meest aangehangen protestantse stromingen gezamenlijk verder gegaan onder de naam Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Daarom is het vanaf mei 2004 niet meer mogelijk om gereformeerden precies te scheiden van andere protestanten. Sommige gereformeerde respondenten geven ook na die maand aan zichzelf als gereformeerd te zien, anderen beschouwen zich als deel van de PKN. In de cijfers over inentingën zijn alleen personen die zich gereformeerd noemen gerekend tot de gereformeerden. Alle pkn'ers vallen onder 'overige protestanten'. Deze scheiding tussen gereformeerden en 'overige protestanten' is alleen bij het onderwerp over de houding ten opzichte van inentingën toegepast, vanwege de specifieke opvattingen van een deel van de gereformeerden.

8. *Religie en verschillen in leefstijl, arbeid en inkomen*

Ferdy Otten en Reinder Lok

1. *Inleiding*

De opkomst van kapitalistische bedrijfs- en organisatiestructuren in Europa vindt zijn oorsprong in de 16de eeuw. In de landen en gebieden met een overwegend protestantse bevolking kregen deze nieuwe structuren als eerste vaste grond onder de voeten. De landen en streken waarin de katholieken de grootste bevolkingsgroep vormden, bleven in dit opzicht duidelijk achter. In 'Die protestantische Ethik' (1920) maakte de Duitse socioloog Max Weber inzichtelijk dat het ontstaan van het kapitalistische bestel met bijbehorende economische waarden mede verband hield met specifieke calvinistische geloofsdoctrines.

Weber maakt gewag van een Wahlverwandschaft: de lotsverbondenheid tussen de puriteinse levensopvatting van protestanten en de nieuw ontstane kapitalistische geest. De laatste wordt in de meest optimale vorm gekenmerkt door volledige toewijding aan het vergaren van rijkdom door legitieme economische activiteiten en onthouding van deze rijkdom voor persoonlijk gewin en genot. Deze nieuwe levensinstelling vormde de grondslag voor het moderne ondernemerschap gericht op voortdurende rationalisatie van de productie.

Matigheid, veel werken en weinig genieten worden veelal gerelateerd aan de reformator Calvijn en de protestantse traditie die sterk door hem is beïnvloed. Ook Weber legde nadrukkelijk het verband tussen een sobere leefstijl en calvinistische geloofsopvattingen. Een van de belangrijkste calvinistische motieven is dat de mens geschapen is tot eer van God. In de praktijk werd dit ingevuld met hard werken, uiterst sober leven en weinig geld uitgeven. Deze geloofsinvulling ging samen met de 'geest' van steeds verdergaande economische rationalisatie volgens het moderne kapitalisme. Kortom, er bestaat een verband tussen het eertijds sobere gedrag van protestanten en de opkomst van economische activiteiten volgens de nieuwe kapitalistische orde.

In deze bijdrage wordt onderzocht in hoeverre er in ons land bij protestanten, vijfhonderd jaar na de geboorte van Calvijn, nog steeds vormen van sober gedrag zijn terug te vinden. De houdingen van protestanten op het vóórkomen van minder uitbundige leefstijlen (roken, drinken, eten, sport) en op de mate van arbeidsmarktaandeelname worden vergeleken met de houdingen van niet-gelovigen en mensen van andere geloofsrichtingen. Ook wordt nagetrokken of en in hoeverre de 'kapitalistische geest' nog doorklinkt in de huidige welvaartspositie van protestanten. Een

eventueel hogere welvaartspositie wordt zichtbaar gemaakt door hun meerjarig inkomen te vergelijken met dat van niet-gelovigen en mensen van andere geloofs-richtingen.

In de bijlage achter dit hoofdstuk staan de bijzonderheden over de aanpak van het onderzoek, de steekproef, de meetinstrumenten, de variabelen, de statistische analyse en de analysestappen.

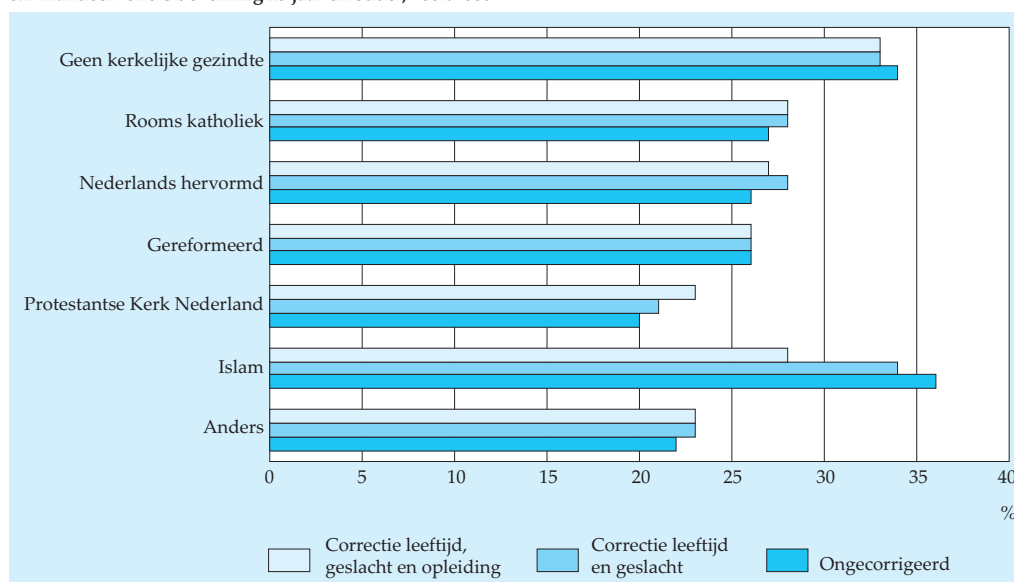
2. Kerkelijke gezindte en leefstijlen

Roken en drinken

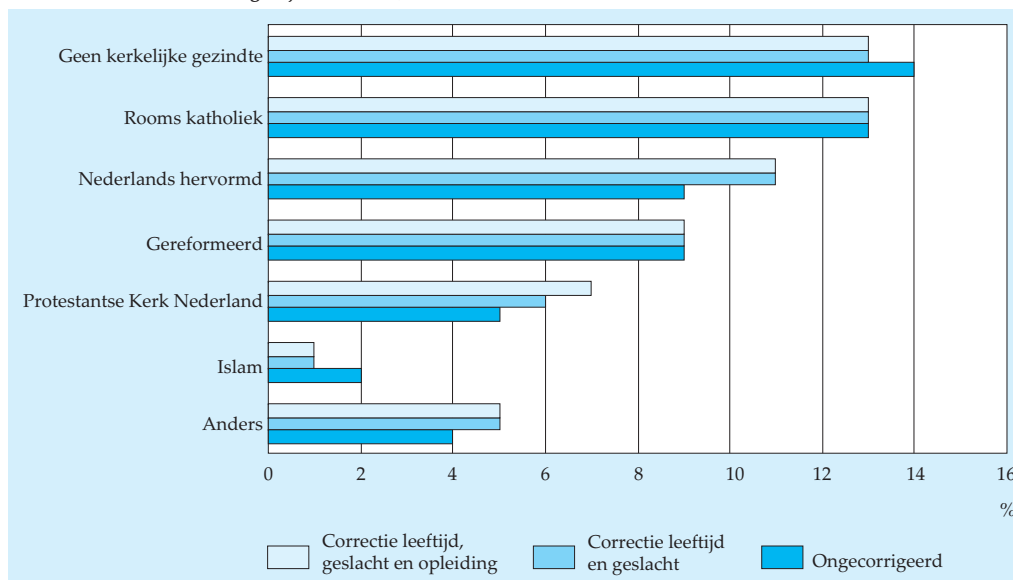
De kerkelijke gezindte is significant gerelateerd aan zowel rookgedrag als zwaar drinken, ook na correctie voor verschillen in leeftijd, geslacht en opleidingsniveau. Personen die zich rekenen tot de Protestantse Kerk Nederland (pkn) vertonen het minst een ongezonde leefstijl: een op de vijf pkn'ers rookt, een op de twintig is zware drinker.

Protestanten die zich liever blijven identificeren met de Nederlands hervormde kerk en met de gereformeerde kerken zijn vaker roker en zware drinker dan pkn'ers. Islamieten zijn verreweg de grootste rokers, gevolgd door personen die aangeven geen kerkelijke gezindte te hebben. Van de islamieten rookt liefst 36 procent. Omdat islamieten doorgaans wat jonger zijn en lager opgeleid, komt het percentage rokers na correctie voor leeftijd, geslacht en opleiding een flink stuk lager uit (28 procent).

8.1 Aandeel rokers bevolking 18 jaar en ouder, 2004/2006

8.2 Zwaar drinken bevolking 18 jaar en ouder, 2004/2006

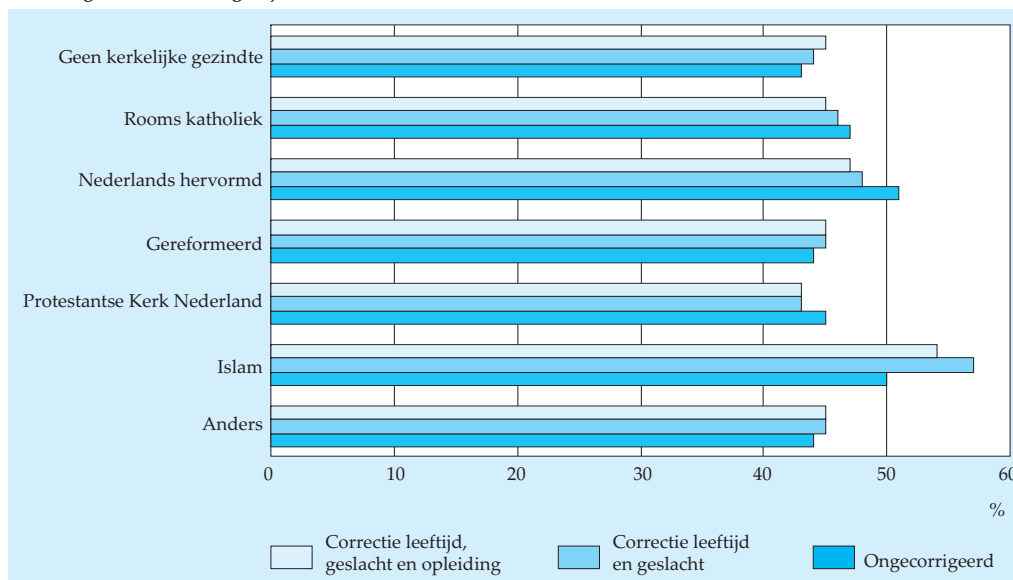
Overeenkomstig de verwachting zijn islamieten het minst vaak zware drinkers (2 procent). Na correctie voor verschillen in leeftijd, geslacht en opleiding wordt het aandeel zware drinkers nog kleiner. Leeftijd speelt hier een doorslaggevende rol. Het zijn vrijwel alleen jongere islamieten die alcohol gebruiken. Mensen zonder kerkelijke gezindte en katholieken zijn het vaakst zware drinkers (14 en 13 procent). Hervormden en gereformeerden vormen met percentages rond de 9 de middenmoot.

Overgewicht en lichamelijke inactiviteit

Bovenmatige consumptie van voedingsmiddelen wordt zichtbaar door overgewicht. Mensen die te dik zijn, bewegen veelal ook onvoldoende. De analyses maken zichtbaar dat kerkelijke gezindte significant samenhangt met overgewicht, ernstig overgewicht en het niet voldoen aan de Nederlandse norm van gezond bewegen. De verbanden blijven ook na correctie voor leeftijd, geslacht en voltooid opleidingsniveau overeind. Wel geldt dat deze samenhangen (zowel ongecorrigeerd als gecorrigeerd) beduidend minder sterk zijn dan die van roken en drinken.

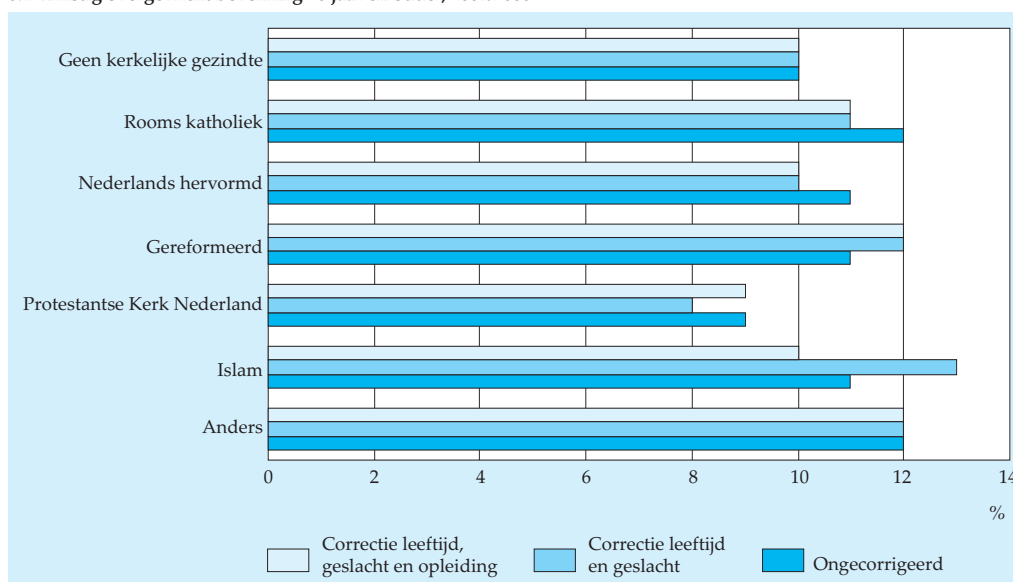
Van de gereformeerden, de pkn'ers, katholieken en mensen zonder een religie of met een andere religie, kampt rond 45 procent met overgewicht. Nederlands hervormden en islamieten zitten hier zo'n 5 procentpunt boven. Wordt rekening gehouden met verschillen in leeftijd, geslacht en opleidingsniveau, dan worden de verschillen wat scherper zichtbaar. De pkn'ers zitten dan heel duidelijk aan de gunstige onderkant, terwijl de islamieten ongunstiger scoren. Dit laatste is voor een be-

8.3 Overgewicht bevolking 20 jaar en ouder, 2004/2006

langrijk deel een leeftijdseffect: het percentage islamieten met overgewicht schiet omhoog na correctie voor leeftijd, de aanvullende correctie voor opleiding laat het percentage echter weer wat zakken.

8.4 Ernstig overgewicht bevolking 20 jaar en ouder, 2004/2006

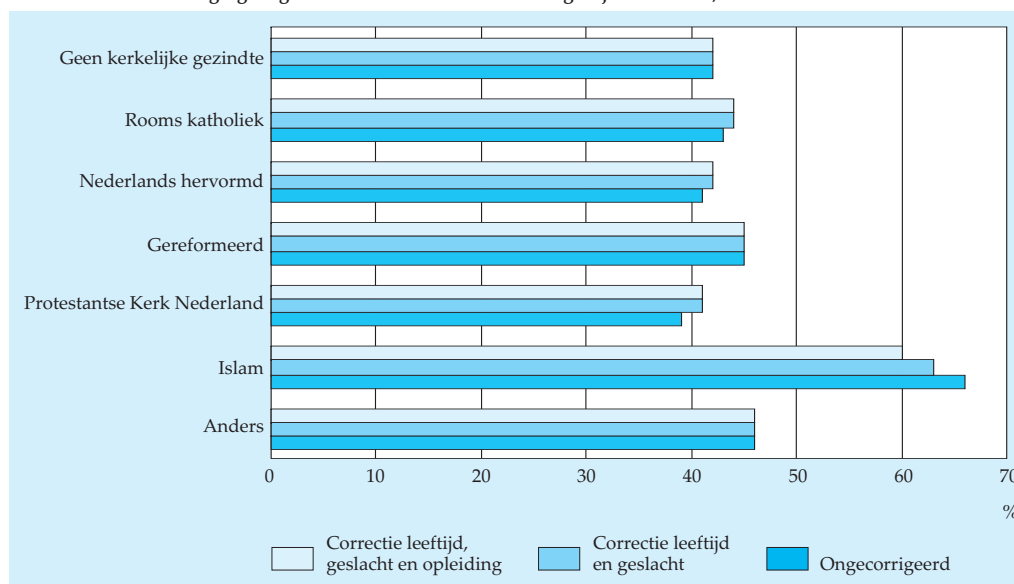

Islamieten staan weliswaar aan kop met problemen van overgewicht, maar zij zijn slechts in beperkte mate te zwaar (bmi-waarden tussen 25 en 30). Voor wat betreft het voorkomen van ernstig overgewicht of obesitas nemen zij eerder een middenpositie in. De correctie voor verschillen in leeftijd zorgt er wel voor dat het percentage een stuk toeneemt, aanvullende correctie voor opleidingsniveau resulteert evenwel in een aanmerkelijk lager percentage.

Ook nu springen de pkn'ers er gunstig uit: met een percentage overgewicht van 9, ook na correctie voor verschillen in leeftijd, geslacht en opleidingsniveau, hebben zij het minste last van deze problematiek. Personen met een andere kerkelijke gezindte en gereformeerden lopen de meeste risico's. De Nederlands hervormden nemen een middenpositie in. Wel moet nogmaals benadrukt worden dat de besproken verschillen in ernstig overgewicht weliswaar significant zijn, maar klein.

Zonder de islamieten en mensen met een ander kerkelijke gezindte schommelt het aandeel personen dat niet voldoet aan de Nederlandse norm van gezond bewegen bij alle denominaties en bij mensen zonder een kerkelijke gezindte rond 40 procent. Van de islamieten beweegt 65 procent te weinig (60 procent na correctie voor leeftijd, geslacht en opleiding).

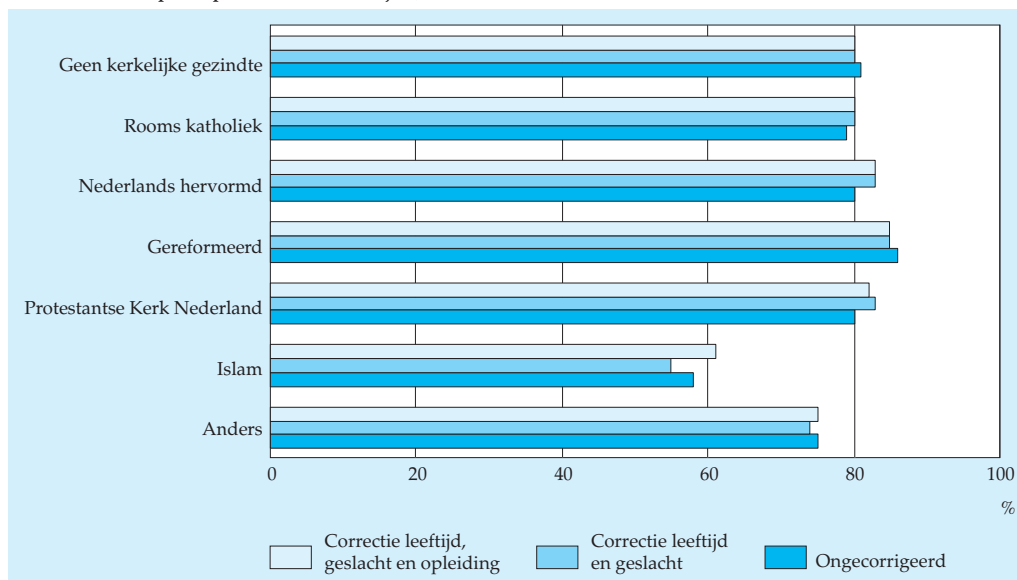
8.5 Onvoldoende beweging volgens Nederlandse norm bevolking 18 jaar en ouder, 2004/2006

3. Kerkelijke gezindte en arbeidsparticipatie

Vanuit statistische overwegingen zijn de uitkomsten van de analyse naar de relatie tussen arbeidsparticipatie en kerkelijke gezindte voor mannen en vrouwen apart weergegeven.

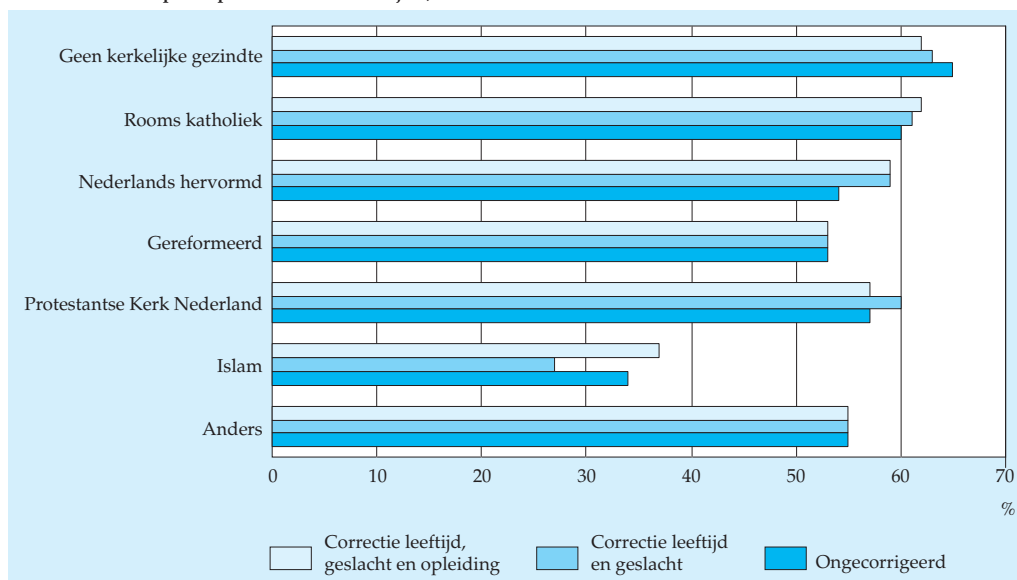
8.6 Netto-arbeidsparticipatie mannen 18–64 jaar, 2004/2006

De arbeidsdeelname van mannen ligt rond 80 procent (gecorrigeerd en ongecorrigeerd). Alleen de islamieten en mannen met een andere gezindte halen dit percentage niet. Voor islamieten is het zelfs maar 60 procent.

Bij vrouwen zijn de verschillen in arbeidsdeelname tussen de verschillende denominaties een stuk groter. Rekening houdend met verschillen in leeftijd en opleiding

8.7 Netto- arbeidsparticipatie vrouwen 18–64 jaar, 2004/2006

werken vrouwen zonder kerkelijke gezindte, katholieke vrouwen en ook Nederlands hervormde vrouwen het meest (arbeidsdeelname rond de 60 procent). Onder gereformeerde vrouwen is het maar 52 procent, onder vrouwen van de pkn 56 procent. Uitzonderlijk laag is de arbeidsdeelname van islamitische vrouwen. Ongecorrigeerd komt hun netto arbeidsparticipatie uit op 34 procent, gecorrigeerd voor verschillen in leeftijd en opleidingsniveau is het 37 procent.

Indien binnen de werkzame beroepsbevolking, apart voor mannen en vrouwen, het aantal opgegeven werkuren aan de kerkelijke gezindte wordt gerelateerd, blijken er geen informatieve significante verbanden te bestaan. Bij de werkende mannen komt het gemiddelde aantal wekelijkse werkuren voor alle denominaties en personen zonder kerkelijke gezindte uit op ongeveer 40 uur. Bij de werkende vrouwen schommelt het gemiddelde rond 28 uur.

4. *Kerkelijke gezindte en inkomen*

Voor mensen die zich rekenen tot de pkn is het gemiddelde vierjarig gestandaardiseerd huishoudensinkomen met ruim 94 duizend euro verreweg het hoogst voor alle onderscheiden denominaties (tabel 8.1). Mensen die aangeven geen kerkelijke gezindte te hebben, komen met ruim 92 duizend euro op de tweede plaats. Nederlands hervormden, gereformeerden en katholieken ontlopen elkaar niet veel met een gemiddeld vierjarig inkomen rond 88 duizend euro.

Met gemiddeld iets meer dan 61 duizend euro nemen islamieten op het vlak van inkomen een duidelijke achterstandspositie in. De personen met een gezindte anders dan hier genoemd hebben met een gemiddelde van ruim 84 duizend euro weliswaar een betere inkomenspositie dan islamieten, maar hebben toch nog een inkomensgat van ten minste 3 duizend euro ten opzichte van de andere denominaties.

Correctie voor verschillen in leeftijd, geslacht en opleidingsniveau heeft een dempend effect op de verschillen in gemiddelde inkomens tussen de gezindten. De pkn'ers hebben nog steeds de hoogste inkomens, maar zij delen die koppositie nu met de groep zonder kerkelijke gezindte. Verder hebben de Nederlands hervormden, gereformeerden en katholieken een hoger gemiddeld inkomensniveau gekregen, en ook de islamieten doen een sprong opwaarts. Dit komt met name door de inkomensdempende effecten van hun gemiddeld lage opleiding. Ondanks de verbetering na de correctie blijven islamieten nog steeds verreweg de laagste welvaartspositie innemen.

Behoudens de groep islamieten is er nauwelijks sprake van verschillen in inkomensongelijkheid tussen de verschillende denominaties. De veronderstelling dat protestantse denominaties op het gebied van inkomen homogener zijn samengesteld en daarom ook een geringere inkomensongelijkheid kennen dan andere denominaties wordt dus niet door de beschikbare gegevens ondersteund.

Het geringst is de inkomensongelijkheid onder islamieten, bovenal door een sterke clustering van relatief lage inkomens.

Tabel 8.1
Kerkelijke gezindte en inkomen, 2004/2006

	Gemiddeld vierjarig inkomen		Inkomensongelijkheid
	ongecorrigeerd	gecorrigeerd	
	<i>euro</i>		<i>Gini-coëfficiënt</i>
Geen kerkelijke gezindte	92 200	90 700	0,22
Rooms-katholiek	88 200	88 900	0,22
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	88 900	89 100	0,22
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	80 400	86 800	0,22
Nederlands hervormd	87 400	89 700	0,23
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	87 900	89 700	0,23
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	84 800	89 900	0,23
Gereformeerd	88 200	89 000	0,21
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	90 400	90 600	0,21
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	85 500	87 300	0,21
Protestantse Kerk in Nederland	94 400	91 300	0,23
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	95 600	91 400	0,23
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	92 500	91 000	0,22
Islam	61 300	71 500	0,18
Minder dan 1 keer per week naar de moskee	61 200	71 900	0,18
Ten minste 1 keer per week naar de moskee	61 300	70 800	0,18
Anders	84 400	83 400	0,24
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	88 600	86 300	0,25
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	78 100	79 100	0,20

Bron: CBS.

5. Ouderen en lager opgeleiden het meest religieus

De analyse krijgt nog meer reliëf door de kerkgang in de analyse te betrekken. Daardoor kunnen met name (eventuele) verbanden tussen protestantse vormen van religiositeit en de criteriumkenmerken duidelijker zichtbaar worden gemaakt.¹⁾ Deze aanscherping heeft echter gevolgen voor de samenhangen met leeftijd, geslacht en opleidingsniveau. De correcties voor deze kenmerken kunnen extra dempend of versterkend uitpakken. Het is dan ook verstandig om voorafgaand aan de multi-pele analyses de afzonderlijke samenhangen tussen religiositeit en leeftijd, opleiding en geslacht te onderzoeken. Duidelijk komt dan naar voren dat personen die ten minste een keer in de week naar de kerk gaan, gemiddeld ouder en minder hoog opgeleid zijn dan personen die niet of niet zo vaak naar de kerk gaan.

Vooral onder katholieken is het verschil in leeftijd en opleiding groot. De katholieken die niet of weinig naar de kerk gaan, zijn gemiddeld 48 jaar oud en van hen hebben zes op de tien ten minste een havo-opleiding. Frequent kerkende katholieken zijn gemiddeld 67 jaar oud en van hen hebben maar vier op de tien een havo-opleiding of hoger. Bij de Nederlands hervormden, gereformeerden en mensen die zich bekennen tot de pkn zijn de verschillen in leeftijd en opleidingsniveau

Tabel 8.2
Kerkelijke gezindte, kerkgang en leeftijd, opleiding en geslacht, 2004/2006

	Gemiddelde leeftijd	Havo of hoger	Vrouw
	<i>jaren</i>	<i>%</i>	
Geen kerkelijke gezindte	43	68	47
Rooms-katholiek			
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	48	60	52
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	67	38	58
Nederlands hervormd			
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	54	54	56
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	56	45	56
Gereformeerd			
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	44	66	53
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	49	62	53
Protestantse Kerk in Nederland			
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	51	71	53
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	53	68	55
Islam			
Minder dan 1 keer per week naar de moskee	34	37	56
Ten minste 1 keer per week naar de moskee	39	30	15
Anders			
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	45	65	56
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	47	56	62

Bron: CBS.

aanmerkelijk kleiner. Bij islamieten vallen de grote verschillen tussen mannen en vrouwen in frequentie van het moskeebezoek op. Veelvuldig moskeebezoek is, anders dan kerkbezoek, overduidelijk een mannenaangelegenheid.

Religiositeit en leefstijlen

Frequente kerkgangers onder de Nederlands hervormden, gereformeerden en pkn'ers onthouden zich beduidend vaker van nicotine en zwaar alcoholgebruik dan hun minder kerkelijke geloofsgenoten, ook na correctie voor verschillen in leeftijd, geslacht en opleiding. Wel kampen ze in hogere mate met overgewicht dan de minder kerkelijke protestanten. Na correctie zijn deze verbanden een fors stuk kleiner. Dit geldt trouwens ook voor ernstig overgewicht, een problematiek die juist de frequente kerkgangers ernstig parten speelt. De correctie voor verschillen in met name leeftijd en opleiding heeft een fors dempend effect op het verschil in overgewicht en laat de verbanden voor ernstig overgewicht zelfs in richting omslaan. Met betrekking tot lichamelijke activiteit worden er zowel in de ongecorrigeerde als in de gecorrigeerde situatie nauwelijks verschillen tussen frequente en minder frequente protestantse kerkgangers aangetroffen. Overgewicht, zowel in de lichte als in de ernstige vorm, en een tekort aan lichamelijke beweging zijn negatieve leefstijlen die veel voorkomen onder de veelvuldige moskeebezoekers (veelal laag opgeleide, wat oudere mannen).

Tabel 8.3
Religiositeit en leefstijlen bevolking 18 jaar en ouder¹⁾, 2004/2006

	Roken ²⁾	Zwaar drinken ²⁾	Over- gewicht ²⁾	Ernstig over- gewicht ²⁾	Onvoldoende beweging ²⁾
	%				
Geen kerkelijke gezindte	33	13	45	10	42
Rooms-katholiek					
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	28	13	45	11	44
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	21	12	46	10	44
Nederlands hervormd					
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	29	12	47	10	43
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	14	4	48	11	40
Gereformeerd					
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	33	13	43	13	46
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	19	5	47	10	45
Protestantse Kerk in Nederland					
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	26	8	42	8	40
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	18	5	46	9	43
Islam					
Minder dan 1 keer per week naar de moskee	28	2	52	8	63
Ten minste 1 keer per week naar de moskee	28	1	60	17	55
Anders					
Minder dan 1 keer per week naar de kerk	30	6	44	11	44
Ten minste 1 keer per week naar de kerk	12	4	47	15	49

¹⁾ De cijfers voor 'overgewicht' en 'ernstig overgewicht' hebben betrekking op de bevolking 20+.

²⁾ Gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht en opleiding.

Bron: CBS.

Religiositeit en inkomen

Tabel 8.1 hiervoor laat zien dat pkn'ers de hoogste inkomens hebben, maar ook dat de minder frequente kerkgangers onder hen het hoogste gemiddelde inkomen (95,6 duizend euro tegen 92,5 duizend euro) hebben. Een vergelijkbare gradiënt tussen frequente en minder frequente kerkgangers is ook terug te vinden bij de andere protestantse denominaties en bij de katholieken. Bij de islamieten is er geen gradiënt. Wordt er gecorrigeerd voor verschillen in leeftijd, geslacht en opleiding, dan komen bij de protestantse denominaties en bij de katholieken de gemiddelde bedragen dichter bij elkaar te liggen en is er bij Nederlands hervormden en pkn'ers geen sprake meer van een inkomensgradiënt tussen frequente en minder frequente kerkgangers. Bij de gereformeerden en katholieken is dat wel nog het geval. Ook de inkomensongelijkheid, uitgedrukt door de Gini-coëfficiënt, verschilt niet tussen de protestantse denominaties, ook niet naar de mate van kerkgang.

6. Evaluatie en discussie

Er bestaan verschillen in leefstijlen tussen enerzijds protestantse denominaties en anderzijds katholieken en mensen zonder kerkelijke gezindte. Nederlands her-

vormden, gereformeerden en mensen die behoren tot de Protestantse Kerk Nederland roken minder en drinken minder. Voor deze lage percentages rokers en drinkers zijn vooral de frequent kerkende protestanten verantwoordelijk. Onder pkn'ers vinden we maar weinig rokers en zware drinkers. Zij kennen de minste problemen met (beperkt en ernstig) overgewicht en hebben gemiddeld de hoogste inkomens. Deze laatste positie delen ze overigens met mensen zonder een kerkelijke gezindte. Toch zijn de geconstateerde verschillen in overgewichtproblematiek en inkomen tussen de denominaties relatief klein. Verder zij erop gewezen dat hogere inkomens en geringe problemen met overgewicht vooral worden aangetroffen bij pkn'ers die minder dan één keer per week naar de kerk gaan.

Behoudens bij islamieten zijn er geen verschillen in inkomensongelijkheid tussen de verschillende geloofsrichtingen. De mannen verschillen nauwelijks in arbeidsparticipatie. Bij de vrouwen zijn er wel kleine verschillen. Zo lopen protestantse vrouwen in arbeidsparticipatie licht achter op katholieke vrouwen en vrouwen zonder kerkelijke gezindte.

In hoofdstuk 6 is al beschreven dat mensen met een christelijke gezindte wel vaker vrijwilligerswerk doen dan mensen zonder gezindte. Protestanten die frequent naar de kerk gaan, met name pkn'ers gaan hier voorop. Nadere analyse wijst uit dat deze extra inzet deels is toe te schrijven aan vrijwilligerswerk voor de kerk zelf. Het gaat dan om lidmaatschap van de kerkenraad, het doen van huisbezoeken en het rondbrengen van blaadjes.

Een onderscheidende leefstijl hebben vooral de islamieten en de kleinere geloofsrichtingen. Onder islamieten zijn nauwelijks zware drinkers, maar wel veel rokers. De helft kampt met overgewicht, de meerderheid beweegt onvoldoende. Ook in inkomen, arbeidsparticipatie en in het doen van vrijwilligerswerk blijven zij fors achter bij de rest van de bevolking. Kenmerkend is de geringe inkomensongelijkheid. Dat komt doordat de meesten vergelijkbaar lage inkomens hebben.

Dat een puriteinse levensopvatting en de (veronderstelde) daaruit voortkomende betere welvaartspositie, hoe beperkt dan ook, nog het meest bij pkn'ers lijken te bekliven, is op het eerste gezicht lastig te duiden. Zij vallen op door hun gevorderde leeftijd (gemiddeld voor in de vijftig), hun gemiddeld hogere opleiding en hun hogere inkomens. Onder de protestanten vormen zij de hoogste statusgroep. Kenmerkend voor dergelijke statusgroepen is een gezondere leefstijl. De lagere percentages rokers, zware drinkers en personen met ernstig overgewicht onder de pkn'ers onderstrepen dit. Er speelt daarnaast nog een duidelijk religiegerelateerd effect mee. Immers, de personen die regelmatig naar de kerk gaan vertonen duidelijk een meer sober gedrag: zij roken, drinken en overeten zich minder. De minder frequent kerkenden vertonen uitbundiger gedrag, waarbij de gereformeerden en Nederlands hervormden eigenlijk niet onderdoen voor katholieken en niet-kerkelijken. Dat de pkn'ers met een geringe kerkgang zich gezonder gedragen dan vergelijkbare gereformeerden en Nederlands hervormden, hangt waarschijnlijk samen met hun hogere sociaaleconomische status.

De calvinistische leefstijl van sober leven en hard werken is vijfhonderd jaar na de geboorte van Calvijn dus nog maar in beperkte mate een onderscheidend kenmerk van protestanten in Nederland. Hoofdzakelijk op het gebied van roken en zwaar alcoholgebruik zijn zij duidelijk iets gematigder dan katholieken en mensen zonder kerkelijke gezindte. Bovendien vinden we een sobere leefstijl alleen terug bij protestanten die vaak naar de kerk gaan. Het gaat hier in het algemeen om een wat oudere populatie. De oprukkende secularisatie, die bijvoorbeeld blijkt uit een minder frequente kerkgang, en die zeker de katholieke kerk heftig heeft geraakt, speelt ook de protestantse denominaties danig parten en heeft er mede toe bijgedragen dat de calvinistische leefstijlen verder zijn verwaterd.

Ook de door Max Weber geconstateerde 'kapitalistische geest' lijkt in de huidige tijd niet meer door te klinken bij de protestantse denominaties. De hogere inkomens bij pkn'ers zijn immers voor een belangrijk deel toe te schrijven aan hun gemiddeld hogere opleiding. Wel is het de vraag of inkomen, ook al gaat het dan in dit onderzoek om meerjarig inkomen, een afdoende meetinstrument is om de door Weber bedoelde kapitalistische geest deugdelijk te meten. Wellicht is het opgebouwde vermogen een betere indicator om de vermeende, door de kapitalistische geest geïnitieerde, betere welvaartspositie van protestanten te onderzoeken. Zo gauw binnen het CBS vermogensgegevens beschikbaar komen, zullen de relaties tussen religie en deze welvaartsmeting nog eens nadrukkelijk onder de loep worden genomen.

Methode

De doelgroep betreft de bevolking van 18 jaar en ouder niet woonachtig in instellingen en tehuizen. Om betrouwbare informatie over zowel religie als leefstijlen, arbeidsparticipatie en welvaart te verkrijgen, zijn gegevens uit de enquête Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) van de jaren 2004, 2005 en 2006 samengevoegd en verrijkt met inkomensgegevens uit beschikbare integrale fiscale bronnen. De POLS-enquête bestaat uit een face-to-face mondeling deel en uit een schriftelijk deel. Het schriftelijke deel kent vanwege additionele, partiële non-respons een lagere respons (50 procent) dan het mondelinge deel (65 procent). De gegevens over religie en arbeidsparticipatie zijn mondeling bevraagd en hebben voor de periode 2004–2006 betrekking op ongeveer 24 duizend personen. De gegevens over leefstijlen zijn deels schriftelijk ingewonnen (alcoholconsumptie en lichamelijke activiteit) en hebben dan betrekking op ongeveer 18 duizend personen.

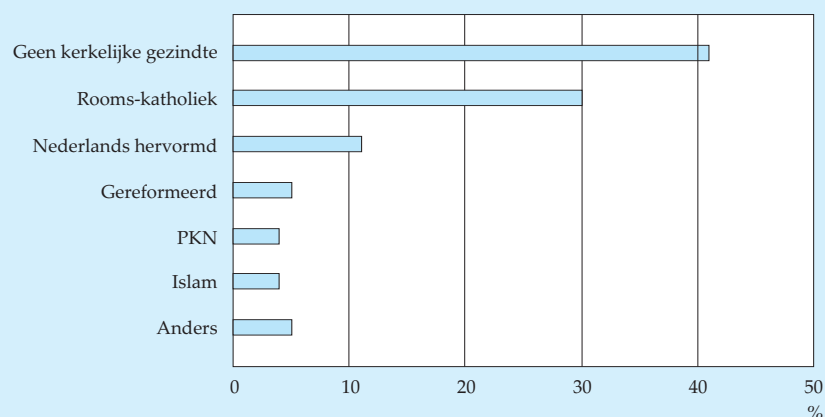
Meetinstrumenten

Kerkelijke gezindte

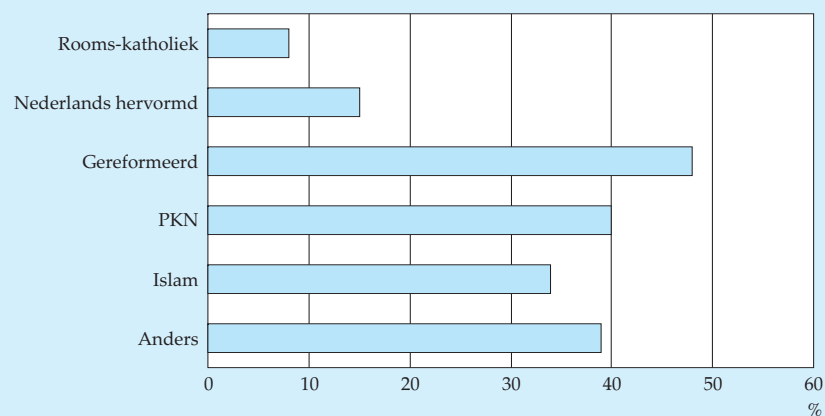
In POLS wordt gevraagd tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering men zichzelf rekent. De antwoordcategorieën zijn (1) geen kerkelijke gezindte, (2) rooms-katholiek, (3) Nederlands hervormd, (4) gereformeerd, (5) Protestantse Kerk in Nederland, (6) islam en (7) anders.

De Protestantse Kerk in Nederland (pkn) is op 1 mei 2004 ontstaan uit een fusie van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Evangelisch-Lutherse Kerk. In de POLS-vragenlijst is daarom de pkn per 1 mei 2004 als aparte categorie toegevoegd. Omdat de meeste leden van de oorspronkelijke gezindten zich niet met de pkn identificeren, is besloten om in cijferpresentaties zowel de oorspronkelijke gezindten waar-toe de mensen zich (nog steeds) rekenen als de nieuwe pkn te geven.

8.8 Kerkelijke gezindte van bevolking, 2004/2006

8.9 Frequente kerkgangers (minstens een keer per week) naar kerkelijke gezindte, 2004/2006

Gedurende de periode 2004–2006 ²⁾ rekende 4 procent van de volwassen bevolking zich tot de pkn, 11 procent was Nederlands hervormd, 5 procent was gereformeerd. Mensen die zich niet bekennen tot een bepaalde geloofsrichting (niet-kerkelijken) vormden met 41 procent de grootste groep. De katholieken hadden een aandeel van 30 procent. Het aandeel islamieten kwam in deze periode uit op 4 procent. De kerkelijke gezindte kan beschouwd worden als een indicator voor religie en de diverse groepen zijn het uitgangspunt bij de verdere analyses.

Kerksheid

De POLS-vraag naar de kerkelijke gezindte is relatief laagdrempelig. Zowel zeer vrome als minder vrome mensen zullen hier bevestigend op antwoorden. Het is denkbaar dat het veronderstelde sobere gedrag en de veronderstelde betere inkomenspositie van protestanten nadrukkelijk afhangen van de mate van religiositeit. De mate van religiositeit kan aan verschillende indicatoren worden verbonden zoals kerkbezoek, lidmaatschap van religiegebonden organisaties en vrijwilligerswerk voor de kerk. In het POLS-onderzoek is de frequentie van het kerkbezoek beschikbaar. Hiervan is dan ook gebruik gemaakt om in een aanvullende exercitie te onderzoeken of en in hoeverre bij toenemende religiositeit de contouren van sober gedrag en een hogere inkomenspositie scherper zichtbaar worden. Een kerkgang van tenminste één keer per week is hierbij beschouwd als uiting van versterkte religiositeit. De indeling op basis van religiositeit laat zien dat onder gereformeerden bijna de helft en onder pkn'ers 40 procent ten minste één keer per week naar de kerk gaat. Bij de Nederlanders hervormden is een frequente kerkgang veel minder gemeengoed. Katholieken spannen evenwel de kroon: bij hen is het aandeel frequente kerkgangers ruim een factor tien kleiner dan het aandeel minder frequente kerkgangers. Ook bij een meerderheid van de islamieten is de wekelijkse gang naar de moskee eerder uitzondering dan regel.

Kenmerken van leefstijl

Het overdadige gebruik van genots- en voedingsmiddelen getuigt van een leefwijze die geheel indruist tegen een sobere en evenwichtige levensinstelling. Gegevens over roken, zwaar drinken, lichamelijke inactiviteit, overgewicht en ernstig overgewicht zijn daarom meegenomen in de analytische zoektocht naar verschillen in leefstijlen tussen de protestantse denominaties en de andere geloofsrichtingen en niet-gelovigen.³⁾

Arbeidsparticipatie

Personen van 18 tot 65 jaar die wekelijks ten minste 12 uur betaald werk verrichten worden tot de werkzame beroepsbevolking gerekend. Zij die wekelijks minder dan 12 uur betaald werk verrichten of helemaal niet werken, zijn beschouwd als niet-werkzaam. Van de 20 duizend steekproefpersonen van 18–64 jaar was de helft werkzaam. Per werkende is ook het aantal gewerkte uren per week beschikbaar.

Het vierjarig besteedbaar huishoudensinkomen

Als indicator van welvaart is gebruik gemaakt van het vierjarige besteedbare huishoudensinkomen. Ook is voor de verschillende denominaties op basis van dit inkomen de inkomensongelijkheid berekend. De achterliggende gedachte is dat met name de protestantse denominaties relatief homogeen zijn in inkomensniveaus en een relatief lage inkomensongelijkheid kennen.

Leefstijlen

1. Roken: af en toe of regelmatig sigaretten en/of sigaren en/of pijp roken versus nooit roken.
2. Zwaar drinken: minimaal op een dag in de week ten minste 6 glazen alcoholhoudende drank drinken versus minder drinken ofwel helemaal niet drinken.
3. Lichamelijke (in)activiteit: al dan niet voldoen aan de Nederlandse norm van gezond bewegen. De Nederlandse norm schrijft voor dat een volwassen persoon omwille van een

goede gezondheid dagelijks minimaal dertig minuten matig intensieve lichamelijke activiteit op minimaal 5 dagen in de week dient te verrichten (Kemper e.a., 2000). De mate van lichamelijke activiteit is berekend aan de hand van de SQUASH-vragenlijst (*Short questionnaire to assess health enhancing physical activity*), een door het RIVM ontwikkelde, internationale maat (Wendel- Vos e.a., 2003).

4. Overgewicht: een *body mass index*-waarde (bmi) van 25 of hoger versus een lagere bmi-waarde. De bmi wordt verkregen door per volwassen persoon (20 jaar en ouder) het opgegeven lichaamsgewicht (in kg) te delen door de opgegeven lichaamslengte (in meters) in het kwadraat. Volgens de Wereld Gezondheidsorganisatie (2006) is voor vol-groeide mensen een bmi-waarde van 25 of meer indicatief voor overgewicht.
5. Ernstig overgewicht: een bmi van 30 of hoger versus een lagere bmi.

Vierjarig inkomen en inkomensongelijkheid

Aan de gegevens van de respondenten van het POLS-jaar 2006 zijn de inkomens (besteedbare huishoudensinkomens) gekoppeld van 2002, 2003, 2004 en 2005. Aan de respondenten uit de POLS-onderzoeksjaren 2004 en 2005 zijn de inkomens van het desbetreffende jaar alsmede de inkomens van de drie voorafgaande jaren aangekoppeld. De koppelingen vinden plaats op basis van een anoniem persoonsnummer binnen het CBS, dat voor iedereen uniek is.

Het besteedbare inkomen van het huishouden is het saldo van alle ontvangen inkomsten van de leden van het huishouden en de afgedragen inkomstenbelasting en sociale premies. Het totale inkomen is vervolgens gecorrigeerd voor de samenstelling van het huishouden. Op deze manier worden alle inkomens herleid tot het inkomen van een eenpersoonshuishouden. Op deze wijze zijn de welvaartsniveaus van huishoudens onderling vergelijkbaar gemaakt.

De maat voor de inkomensongelijkheid is de Gini-coëfficiënt. Deze coëfficiënt beschouwt de onderlinge verschillen van alle inkomens in een bepaalde populatie. Naarmate de inkomensverschillen in een populatie toenemen, wordt ook de waarde van de Gini-coëfficiënt groter. De waarde van de Gini-coëfficiënt ligt tussen 0 en 1, waarbij 0 overeenkomt met totale gelijkheid (iedereen heeft hetzelfde inkomen) en 1 correspondeert met totale ongelijkheid (één persoon bezit al het inkomen). Meer specifiek is de coëfficiënt gelijk aan de som van de absolute inkomensverschillen tussen elke twee leden van de populatie, gedeeld door tweemaal het gemiddelde inkomen (Van den Brakel, 2007).

Statistische analyse

De samenhangen tussen enerzijds religie (als kerkelijke gezindte en kerksheid), en anderzijds de criteriumkenmerken leefstijlen, arbeidsparticipatie en (meerjarig) inkomen zijn vastgesteld met multiële classificatieanalyses (mca). In deze analyses is stapsgewijs rekening gehouden met verschillen in leeftijd, geslacht en opleidingsniveau omdat deze kenmerken gerelateerd zijn aan zowel religie als aan de diverse criteriumkenmerken.

Analysestappen

In de eerste stap van de mca-analyses is de ongecorrigeerde samenhang tussen religie en het betreffende criteriumkenmerk berekend. In de tweede stap is gecorrigeerd voor leeftijd en geslacht om de cijfers (beter) vergelijkbaar te maken voor voorkomende demografische verschillen tussen de denominaties. In de derde stap is aanvullend gecorrigeerd voor vol-

tooid opleidingsniveau met als doel de cijfers beter vergelijkbaar te maken voor voorkomende sociaaleconomische verschillen tussen de denominaties.

Multiple classificatieanalyse is te beschouwen als een bijzondere vorm van (0,1 dummy) regressieanalyse waarbij de regressiecoëfficiënten dusdanig lineair zijn getransformeerd dat ze uitdrukking geven aan het verschil tussen het (gecorrigeerde) groepsgemiddelde en het algemene gemiddelde (Andrews en Morgan, 1973). Aldus levert de analyse ook de groepsgemiddelden in de bivariate analyse en de voor controlekenmerken gecorrigeerde groepsgemiddelden in de multipale situatie. Eventuele (eerste-orde) interactie-effecten tussen religie en de controlekenmerken ten aanzien van de verschillende criteriumkenmerken zijn onderzocht met reguliere, kleinste kwadraten regressieanalyse. Indien een regressieanalyse uitwijst dat er daadwerkelijk sprake is van een interactie, zijn de mca-uitkomsten berekend van de afzonderlijke categorieën van het desbetreffende controlekenmerk.

Inkomensongelijkheid is geen individueel kenmerk en heeft alleen betrekking op de geïntegreerde gegevens van de verschillende denominaties. Het is lastig om in deze aggregaten de individuele verschillen in leeftijd, geslacht en opleiding uit te filteren. De berekende inkomensongelijkheden hebben daarom alleen betrekking op de ongecorrigeerde verdelingen van kerkelijke gezindte en religiositeit.

Noten in de tekst

- 1) Afgezien is van analyses naar de relatie tussen religiositeit en (netto)arbeidsparticipatie en bijbehorende werkuren apart voor mannen en vrouwen. Dit omdat voor meerdere categorieën van religiositeit de aantallen te klein zijn voor betrouwbare uitkomsten.
- 2) Voor de cijfers over religie en kerkbezoek wordt vanaf 2005 gebruik gemaakt van een nieuw weegmodel, dat zorgt voor een betere representatie van met name niet-westerse allochtonen en van het aandeel islamieten in de respons. De hier gepresenteerde cijfers zijn gebaseerd op samengevoegde gegevens over 2004–2006. Voor 2004 is geen nieuw weegmodel beschikbaar en is dus gebruik gemaakt van het oude weegmodel. Dit heeft als gevolg dat het aandeel islamieten over de periode 2004–2006 licht is onderschat.
- 3) In hoofdstuk 7 is eveneens ingezoomd op leefstijlen. De protestantse denominaties zijn er als één afzonderlijke groep gehanteerd. In dit hoofdstuk zijn de afzonderlijke leefstijlen geanalyseerd van de Nederlands hervormden, de gereformeerden en de leden van de Protestantse Kerk in Nederland.

Literatuur

Andrews, F.M., Morgan, J.N. Sonquist, J.A. en L. Klem (1973) Multiple Classification Analysis. A report on a computer program for multiple regression using categorical predictors (Institute for Social Research, Ann Arbor, Michigan).

Brakel-Hofmans, M., van den (2007) Meten van inkomensongelijkheid (CBS, Voorburg/Heerlen).

Kemper H.C.G., Ooijendijk, W.T.M. en M. Stiggelbout (2000) Consensus over de Nederlandse norm voor gezond bewegen, Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen (TSG) 78 (3), p. 180–183.

Weber, M. (1920) Die protestantische Ethik und der 'Geist' des Kapitalismus, In: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Band I, Tübingen (Mohr Siebeck), p. 17–206. (Herziene versie van gelijknamige artikelen verschenen in Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Band 20:1, 1–54, 1904; Band 21:1, 1–110, 1905).

Wendel-Vos G.C.W., Schuit, A.J., Saris, W.H.M. en D. Kromhout (2003) Reproducibility and relative validity of the short questionnaire to assess health-enhancing physical activity, Journal of Clinical Epidemiology 56 (12), p. 1163–1169.

World Health Organization (2006) Fact sheet No. 311, September.

9. *Religie en nationale problemen*

Hans Schmeets

1. *Inleiding*

Problemen vragen om oplossingen. Als aan de burger wordt gevraagd welke nationale problemen met voorrang aangepakt moeten worden, dan verschijnt een breed spectrum van antwoorden. Voor de een is dat de gezondheidszorg of, specifieker: de zorg voor ouderen in verpleeghuizen, de kwaliteit van de ziekenhuizen, de bezuinigingen in de zorg. Anderen leggen de nadruk op het milieu, zoals de luchtvervuiling, op de hoge prijzen, de koopkracht en de werkloosheid, of wijzen op de urgentie van problemen rond criminaliteit en veiligheid.

De problematiek rond 'waarden en normen' leeft ook onder de bevolking. Dan gaat het over de verloedering van de maatschappij, het verdwijnend normbesef, het omgaan met elkaar, de beleefdheid en het 'met twee woorden spreken'. Welke problemen vooral naar voren worden gebracht, verschilt per bevolkingsgroep. Mannen zetten andere problemen op de kaart dan vrouwen, hogere opleidingsgroepen verschillen van lagere, jongeren vinden andere problemen belangrijk dan ouderen.

In dit hoofdstuk worden de ervaren problemen beschreven van bevolkingsgroepen die zich onderscheiden in de mate van religiositeit. Verschillen gelovigen en niet-gelovigen, katholieken en protestanten, frequente kerkgangers en personen die niet of nauwelijks in de kerk komen in het noemen van specifieke problemen?

Eerst wordt een samenvatting gegeven van de demografische, sociaal-economische en regionale verschillen bij het benoemen van de nationale problemen. Vervolgens wordt de relatie met religie besproken, waarbij nagegaan zal worden of religie een aanvullende verklaring is voor de problemen die als urgent worden ervaren.

2. *Demografische, sociaal-economische en regionale verschillen*

Welke nationale problemen als urgent worden ervaren, is sterk tijdgebonden. In het begin van de jaren zeventig was milieuvuiling het grootste nationale probleem. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was dat de werkloosheid. In 1989 was het milieu opnieuw het meest prangende probleem. Het Kabinet-Lubbers is ooit gevallen over de financiering van het reiskostenforfait. In 1994 werd de aandacht verlegd naar de minderhedenproblematiek, waaronder de komst van asielzoekers. Dit probleem is sindsdien urgent gebleven. Problemen rond gezondheidszorg, criminaliteit en veiligheid, staan ook vaak hoog op de prioriteitenlijst van de burger.

De meest recente cijfers over de nationale problemen dateren van eind 2006, en komen uit het Nationaal Kiezersonderzoek (Schmeets, 2008a). Wederom werden vooral problemen rondom (etnische) minderheden als het meest urgent ervaren, gevolgd door problemen rondom gezondheidszorg – waaronder zorg voor invaliden en thuiszorg – en criminaliteit (tabel 9.1). Ook problemen gerelateerd aan inkomens en prijzen, zoals inflatie, koopkracht en belasting betalen, op de voet gevolgd door de rubriek ‘waarden en normen’ – waaronder normverval, individualisering, intolerantie en sociale contacten – behoorden tot de topvijf van de belangrijkste probleemgebieden.

Minder prioriteit hadden problemen van sociale zekerheid, zoals de (afbraak van) sociale voorzieningen en (de hoogte van) uitkeringen, en de politiek, zoals het regeeringsbeleid en de kloof tussen burger en politiek. Nog minder in de belangstelling stonden de probleemgebieden ‘economie en financiën’, ‘onderwijs’ en ‘verkeer en vervoer’. Defensie, vrijetijdsbesteding, wonen, maar ook milieu en werkgelegenheid noemden de kiezers het minst vaak als nationaal problemen.

Probleemterreinen zijn niet alleen tijdgebonden, maar verschillen ook naar sekse, leeftijd, burgerlijke staat, opleiding en inkomen. Problemen rond criminaliteit, onderwijs en vrijetijdsbesteding worden vooral door vrouwen aangewezen, mannen geven vooral prioriteit aan problemen rondom verkeer en vervoer, politiek en bevolking. Jongeren (18–24 jaar) ervaren in mindere mate de gezondheidszorg en de waarden en normen als urgente problemen dan 25-plussers.

Sociale klasse en opleidingsniveau differentiëren verreweg het beste. Zo noemt 3 procent van de laagst opgeleiden problemen rond onderwijs, tegenover 21 procent van de hoogst opgeleiden. Tussen beide opleidingsgroepen verschillen ook de problemen verkeer en vervoer (4 versus 13 procent) en bevolking, waaronder overbevolking en vergrijzing (2 versus 10 procent) aanzienlijk. Vergelijkbaar grote verschillen zijn er naar sociale klasse: ‘arbeiders’ vragen vooral aandacht voor sociale zekerheid, en voor inkomens- en prijsontwikkelingen, probleemgebieden die ook door de laagst opgeleiden worden genoemd. Personen die zich rekenen tot de hogere sociale klasse noemen problemen rond bevolking, onderwijs en minderheden. Werkgelegenheid wordt vaker door de niet-westerse allochtonen als probleemgebied genoemd dan westerse allochtonen en autochtonen. Het milieu en de gezondheidszorg worden daarentegen minder vaak door de niet-westerse allochtonen op de kaart gezet.

3. *Nationale problemen naar religiositeit*

Personen die zeggen dat ze gelovig zijn noemen vaker criminaliteit, waarden en normen, en vrijetijdsbesteding – zoals recreatiemogelijkheden en hangjongeren – als urgente problemen dan niet-gelovigen. De niet-gelovigen plaatsen weer vaker defensie, verkeer en vervoer, en milieu hoog op de agenda.

Ook tussen de diverse kerkelijke gezindten verschillen de urgentielijstjes. De pkn'ers springen eruit doordat ze het vaakst aandacht vragen voor het onderwijs, milieu, bevolking, en – samen met de gereformeerden – voor waarden en normen. De werkgelegenheid is een belangrijk punt voor de 'overige' gezindten waartoe veel islamieten behoren. Gereformeerden noemen vaak de problemen van verkeer en vervoer.

Als we rekening houden met verschillen in bevolkingssamenstelling verdwijnen de relaties met het benoemen van de problemen grotendeels. Blijkbaar zijn de verschillen vooral toe te schrijven aan de samenstelling van de kerkelijke gezindten. Waarden en normen vormen echter een duidelijke uitzondering. De gecorrigeerde verschillen duiden erop dat zo'n 28 procent van de gereformeerden, de pkn'ers en de overige gezindten aandacht vragen voor problemen rond waarden en normen. Dat is beduidend meer dan de Nederlands hervormden (21 procent), de niet-kerkelijken (19 procent) en vooral meer dan katholieken (16 procent).

De verschillen in het benoemen van de problemen blijven sterker overeind tussen gelovigen en niet-gelovigen. Gelovigen noemen, na correctie, vaker dan niet-gelovigen problemen rond criminaliteit (25 versus 21 procent), werkgelegenheid (9 en 7 procent), en waarden en normen (22 tegen 17 procent). Daar tegenover staat dat gelovigen met 8 procent minder aandacht hebben voor het milieu dan niet-gelovigen waarvan 11 procent dit probleem heeft genoemd.

Tabel 9.1
Nationale problemen naar kerkelijke gezindte

	Geen	Katholiek	Nederlands hervormd	Gereformeed	Pkn	Overig	Totaal
	%						
Economie en financiën	12,6	11,2	10,0	8,2	12,5	11,9	11,9
Sociale zekerheid	15,6	16,0	15,2	13,7	9,0	13,1	15,1
Politiek	14,6	15,0	12,0	19,4	8,7	10,9	14,2
Criminaliteit	21,2	26,0	22,1	18,2	27,4	23,5	22,7
Defensie	2,9	1,4	2,0	1,8	2,2	0,8	2,3
Gezondheidszorg	22,5	26,0	25,9	22,1	25,6	20,2	23,5
Onderwijs	12,6	11,0	7,0	10,6	18,7	9,9	11,9
Inkomen en Prijzen	20,2	19,6	17,2	19,8	22,5	24,8	20,3
Werkgelegenheid	7,2	9,5	8,4	6,8	4,5	16,1	8,3
Verkeer en Vervoer	11,1	9,3	8,1	17,0	10,9	6,4	10,3
Wonen	3,7	3,3	3,8	6,0	3,1	2,2	3,6
Milieu	9,7	6,1	7,3	8,5	12,1	3,8	8,3
Bevolking	5,6	6,7	3,7	4,2	10,6	1,5	5,6
Minderheden	39,1	33,3	32,9	34,6	41,2	35,6	37,0
Waarden en Normen	18,9	16,5	20,0	28,2	29,3	24,5	19,7
Vrijtijdsbesteding	1,9	3,4	4,0	1,9	3,9	5,9	2,8

Bron: CBS/SKON, NKO 2006.

Op de volgende probleemgebieden verschillen de bevolkingsgroepen naarmate ze frequenter de kerk, moskee of een godsdienstige bijeenkomst bezoeken. Dit zijn criminaliteit, bevolking, en waarden en normen (tabel 9.2). Criminaliteit is een groter probleem voor de groep die frequent kerkt (28 procent) dan voor gelovigen die (bijna) nooit naar de kerk gaan (20 procent). Grilliger is het urgentiepatroon bij problemen rond bevolking. Van de kerkgangers die één tot drie keer per maand naar de kerk gaan, geeft 10 procent aan dat bevolking een urgente kwestie is. Bij de overige groepen is dat zo'n 5 procent. Een duidelijke samenhang is er met problemen rond waarden en normen: de mensen die vaker naar de kerk gaan, ervaren deze problemen vaker als urgent.

Na correctie voor bevolkingskenmerken, blijkt er ook een relatie met het ervaren van problemen rond de gezondheidszorg. Ongeveer 20 procent van de personen die regelmatig kerken, wensen aandacht voor problemen rond zorg: thuiszorg, de verzorging in verpleeghuizen en ziekenhuizen. Van de personen die zelden of nooit een kerkdienst bijwonen is dat bijna 30 procent.

De relatie tussen kerkgang en waarden en normen blijft na correctie evenwel onveranderd. Dit strookt met de bevinding dat vooral binnen de protestantse kerk de gereformeerden en de pkn'ers het verschil maken in het belang dat wordt gehecht aan waarden en normen. Onder deze protestanten is de kerkgang immers groot. Dit komt ook overeen met het gegeven dat katholieken minder belang hechten aan waarden en normen als een urgente nationale kwestie dan personen die niet behoren tot een kerkelijke gezindte, gereformeerden, pkn'ers en personen die zich tot een 'andere' gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekenen. Op dit punt onderscheiden katholieken zich dus niet van de Nederlands hervormden.

Tabel 9.2
Nationale problemen naar kerkgang

	Minstens 1 keer per week	1 tot 3 keer per maand	Enkele keren per jaar	Vrijwel nooit	Totaal
	%				
Economie en financiën	7,4	12,1	11,3	12,3	11,0
Sociale zekerheid	11,9	13,1	16,2	15,9	14,6
Politiek	11,4	16,9	13,6	13,6	13,8
Criminaliteit	28,5	26,8	27,5	20,0	24,5
Defensie	1,2	0,9	0,8	2,2	1,5
Gezondheidszorg	19,3	24,3	29,0	25,6	24,7
Onderwijs	9,4	14,0	13,5	9,2	11,0
Inkomen en Prijzen	16,5	18,3	20,3	23,2	20,3
Werkgelegenheid	9,2	7,6	12,3	9,4	9,6
Verkeer en Vervoer	10,1	10,0	8,9	9,1	9,4
Wonen	4,3	2,0	2,7	3,9	3,4
Milieu	7,5	6,5	6,1	6,7	6,7
Bevolking	4,6	10,2	5,5	4,0	5,6
Minderheden	33,4	36,6	34,2	34,3	34,5
Waarden en Normen	26,8	22,8	20,9	15,8	20,4
Vrijtijdsbesteding	5,7	4,0	1,6	3,8	3,8

Bron: CBS/SKON, NKO 2006.

4. *Evaluatie en discussie*

Welke nationale problemen de bevolking als urgent ervaart, varieert slechts ten dele tussen kerkelijke gezindten, gelovigen en niet-gelovigen en frequente en minder frequente kerkgangers. Problemen rond 'waarden en normen' vormen hierop een duidelijke uitzondering. Gereformeerden, pkn'ers en personen met een 'overige gezindte' vragen daar meer aandacht voor dan Nederlands hervormden, katholieken en niet-kerkelijken. Ook de gelovige burger hecht meer belang aan de problematiek rond waarden en normen dan de niet-gelovige. Het meest evident is de relatie met het kerkbezoek: hoe vaker mensen de kerk of een andere levensbeschouwelijke bijeenkomst bijwonen, hoe vaker zij problemen rond 'waarden en normen' noemen.

Deze relatie wordt echter onderdrukt door de kerkelijke gezindte. Vooral de pkn'ers en gereformeerden – met veel frequente kerkgangers – maken het verschil en onderscheiden zich duidelijk van katholieken en Nederlands hervormden in het urgent noemen van problemen rond waarden en normen. Deze constatering illustreert nog eens de relatie die er bestaat tussen leefstijl en kerkelijke gezindte die in hoofdstuk 8 is beschreven. Blijkbaar gaat de sobere leefstijl van de pkn'ers gepaard met de wens voor meer aandacht voor waarden en normen.

Eerder is de relatie tussen de partijkeuze en de ervaren nationale problemen onderzocht (Schmeets, 2008b). De samenhang bleek beperkt. Alleen GroenLinks wist duidelijk te profiteren van kiezers die het milieu als een belangrijk probleem ervaarden. Andere politieke partijen konden niet of nauwelijks aan een urgente nationale kwestie worden gekoppeld, ook het CDA niet. Personen die aandacht vroegen voor waarden en normen bleken echter wel vaker hun stem aan de ChristenUnie te geven. Dit laatste kan worden verklaard uit het feit dat de achterban van de ChristenUnie voor een relatief groot deel bestaat uit gereformeerden en pkn'ers, groepen die het belang van waarden en normen onderkennen. De achterban van het CDA is diverser. Het 'protestantse' deel van de CDA-achterban – de gereformeerden en pkn'ers – vinden het gebrek aan waarden en normen een probleem, maar een ander deel – de katholieken en de Nederlands hervormden – ervaart de kwestie als minder relevant.

Een andere, wellicht opvallende, bevinding is dat frequente kerkgangers problemen rondom gezondheidszorg minder vaak op de nationale agenda zetten dan personen die sporadisch tot nooit een kerkdienst bijwonen. Maakt de 'zin van het lijden en de dood' de problematiek rond de gezondheidszorg – bewust of onbewust – voor de frequente kerkgangers een minder prangende aangelegenheid?

Het Nationaal Kiezersonderzoek

Dit hoofdstuk en de hoofdstukken 10, 11 en 12 zijn gebaseerd op gegevens van het NKO 2006, waarmee uitspraken gedaan kunnen worden over de relatie tussen iemands geloofsovertuiging en stemgedrag. Het Nationaal Kiezersonderzoek is een omvangrijk enquêteonderzoek onder de Nederlandse kiesgerechtigden. Het wordt sinds 1971 bij elke Tweede Kamervoorziening georganiseerd door een samenwerkingsverband van politicologen van verschillende Nederlandse universiteiten verenigd in de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON).

Het NKO 2006 is rondom de vervroegde verkiezingen van 22 november 2006 uitgevoerd en is de twaalfde in de rij. Het onderzoek bestaat uit twee delen. Voorafgaand aan de verkiezingen wordt via een huis-aan-huisbezoek informatie verzameld over het voorgenomen stemgedrag, en worden de belangstelling voor politieke onderwerpen, de urgente nationale problemen, de tevredenheid met het regeringsbeleid en meningen over politieke strijdpunten, politieke partijen en politici gepeild. Vlak na de verkiezingen worden deze personen wederom aan huis benaderd voor een vervolgesprek over welke campagneactiviteiten de kiezer heeft gevolgd, de coalitievoorkeur, de deelname aan politieke activiteiten en natuurlijk het stemgedrag.

In het NKO 2006 worden de volgende religieuze stromingen onderscheiden: degenen die niet tot een kerkelijk gezindte behoren, de rooms-katholieken, leden van de hervormde kerk, de gereformeerde kerken, de Protestantse Kerk in Nederland (pkn), de islam en de leden van een ander kerkelijk gezindte of levensbeschouwelijke groepering. Omdat veel leden van de Nederlandse Hervormde en Gereformeerde Kerken zich ook na deze fusie blijven identificeren met hun kerk van voor de fusie, zijn deze stromingen naast de PKN in de vragenlijst ook apart benoemd. De islamieten zijn in verband met het lage aantal cases in dit onderzoek samengevoegd met de anders dan genoemde religieuze stromingen ('andere kerk').

Literatuur

Schmeets, J.J.G. (2008a) Nationale problemen. *Bevolkingstrends*, 56 (1), (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 63–69.

Schmeets, J.J.G. (2008b) Probleemgebonden stemgedrag. In: Schmeets, J.J.G. en R. van der Bie (red.) *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006*. Opzet, uitvoering en resultaten (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 129–136.

10. *Religie en politieke participatie*

Moniek Coumans

1. *Inleiding*

Wie behoort tot een bepaalde religieuze stroming stemt lang niet altijd confessioneel (Schmeets en Winkels, 1998). Ook niet-gelovigen stemmen niet stevast 'rood' of 'blauw'.

In dit hoofdstuk wordt de samenhang tussen religie en politieke participatie nader onderzocht. Religie wordt hierbij ruim opgevat. Het betreft niet alleen het al dan niet gelovig zijn, het behoren tot een kerkelijke stroming en de frequentie van de kerkgang, maar ook de vraag of politieke partijen gebaseerd moeten zijn op godsdienstige grondslag en of religie een goede richtingwijzer voor de politiek is. Onder politieke participatie wordt verstaan het stemgedrag (opkomst en partijkeuze) bij verkiezingen en deelname aan politieke activiteiten.

De samenhang tussen religie en politieke participatie in de vorm van opkomst kan volgens Aarts (2000) geplaatst worden in een keten. Volgens dit model komt de relatie tussen religie en opkomst tot stand via de interveniërende kenmerken politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en partijbinding. Via deze kenmerken zal religie een positief effect hebben op de opkomst.

Religie speelt niet alleen een rol bij politieke participatie, maar ook bij de stemkeuze. Ook hierbij zijn zowel meer stabiele kenmerken – de zogenoemde 'lange-termijn'-factoren – als kenmerken die sterker fluctueren – de 'korte-termijn'-factoren – van belang. Achtergrondkenmerken zoals geslacht, leeftijd en opleiding zijn lange-termijn factoren, de religieuze binding en andere waardeoriëntaties zijn al iets minder stabiel. Religie zal een directe invloed op de partijkeuze kunnen uitoefenen, maar ook effect sorteren via de korte-termijn kenmerken zoals meningen over actuele politieke kwesties en politici (zie bijvoorbeeld Thomassen, 2000).

In diverse hoofdstukken wordt aandacht besteed aan de relatie tussen religie en bovenvermelde kenmerken. Zo wordt in hoofdstuk 11 religie in verband gebracht met opvattingen over politieke kwesties en in hoofdstuk 12 met politiek zelfvertrouwen.

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag hoe het profiel van de kerkelijke groeperingen eruitziet naar opkomst, stemgedrag en andere politieke activiteiten. Is de invloed van religie op politieke participatie inderdaad tanende of is er toch nog een verband?

Achtereenvolgens worden de volgende onderzoeksvragen beantwoord:

- Hoe is de verdeling van de kiesgerechtigden naar religie, zoals al dan niet gelovig zijn, religieuze stroming en kerkgang?
- Hoe zijn de religieuze stromingen (inclusief de niet-kerkelijken) samengesteld naar leeftijd, geslacht en opleiding?
- Hoe ziet het stemprofiel van de kerkelijke groeperingen eruit naar opkomst, partijvoorkeur en politieke activiteiten?

2. *Religie naar geslacht, leeftijd en opleiding*

In 2006 beschouwt iets meer dan de helft van de kiesgerechtigden zichzelf als gelovig. Daarvan is het grootste deel katholiek (37 procent). Bijna een kwart van de gelovigen behoort niet tot een kerkelijk gezindte of levensbeschouwelijke groepering. Kennelijk beleven deze personen hun geloof op een andere manier dan in een kerkelijk verband. Aan de andere kant behoort van de niet-gelovigen ongeveer een tiende wel tot een kerkelijke groepering.

Bijna een vijfde van de gelovigen gaat minstens elke week naar de kerk, de moskee of een godsdienstige bijeenkomst. De helft van de gelovigen bezoekt zelden of nooit de kerk. Van de degenen die zichzelf als niet gelovig beschouwen, gaat bijna niemand eenmaal per maand of vaker naar de kerk. Het merendeel van hen gaat zelden of nooit ter kerke.

Tabel 10.1
Gelovigheid en kerkelijke gezindte naar kerkgang, 2006

	Vrijwel nooit/niet kerkelijk	Enkele keren per jaar	1 keer per maand	2-3 keer per maand	Minstens 1 keer per week
	%				
Respondent beschouwt zichzelf als gelovig					
Totaal	73	9	4	4	9
Gelovig	51	15	8	8	18
Niet gelovig	98	2	0	0	0
Kerkelijke gezindte					
Totaal	73	9	4	4	9
Geen	100	0	0	0	0
Katholiek	44	28	12	8	9
Hervormd	56	16	5	7	16
Gereformeerd	30	10	4	10	46
Pkn	20	8	12	22	39
Andere kerk	36	9	6	7	43

Bron: CBS/SKON, NKO.

Vooral de gereformeerden en de leden van de pkn gaan vaak (minstens wekelijks) naar de kerk. De 'andere gezindten' bezoeken hun kerk of wekelijks of 'zelden of nooit'. Vermoedelijk wordt dit verklaard door het hoge aandeel moslims in deze categorie. Zij bezoeken hun moskee wellicht minstens eenmaal per week, terwijl aanhangers van 'andere religies' wellicht juist zelden of nooit naar de kerk gaan. Katholieken wonen van alle kerkelijke groeperingen het minst vaak een kerkelijke bijeenkomst bij. Een groot deel van hen komt zelden of nooit in de kerk. Ook van de Nederlands hervormden komt meer dan de helft zelden of nooit in de kerk.

Leeftijd, geslacht en opleiding

Gelovigen zijn ouder dan niet-gelovigen. Een kwart van de gelovigen is ouder dan 65 jaar, van de niet-gelovigen is dit slechts 10 procent. Het percentage 65-plussers is het hoogst onder de leden van de Protestantse Kerk in Nederland (pkn) (24 procent), katholieken (29 procent) en Nederlands hervormden (33 procent). Onder gelovigen is het aandeel jongeren (jonger dan 45 jaar) aanmerkelijk kleiner dan onder de niet-gelovigen.

De verdeling naar geslacht laat zien dat er onder de gelovigen wat meer vrouwen zijn dan onder de niet-gelovigen (56 respectievelijk 45 procent). Nederlands hervormden en de leden van de pkn het hoogste aandeel vrouwen. Alleen de niet-kerkelijken en de gereformeerden tellen relatief meer mannen dan vrouwen.

Gelovigen hebben vaker dan niet-gelovigen alleen lager onderwijs of een lagere beroepsopleiding, terwijl niet-gelovigen juist wat vaker dan gelovigen een middelbare of een hbo- of universitaire studie hebben afgerond.

De meeste niet-kerkelijken, gereformeerden en 'andere gezindten' hebben een middelbare opleiding. Pkn'ers hebben het hoogste aandeel hbo- of universitair opgeleiden (37 procent). Relatief veel Nederlands hervormden hebben alleen basis-onderwijs of een lagere beroepsopleiding.

Tabel 10.2
Kerkelijke gezindte naar leeftijd, 2006

	18–24 jaar	25–44 jaar	45–64 jaar	65 jaar of ouder
	%			
Kerkelijke gezindte				
Geen	11	44	33	11
Katholiek	8	25	37	29
Hervormd	6	23	38	33
Gereformeerd	14	35	29	22
Pkn	8	32	36	24
Andere kerk	14	33	38	14

Bron: CBS/SKON, NKO.

Tabel 10.3
Kerkelijke gezindte naar opleidingsniveau, 2006

	Basisonderwijs	Lbo	Mavo, vwo-3	Havo, vwo, mbo	Hbo, universiteit
	%				
Kerkelijke gezindte					
Geen	6	15	10	43	26
Katholiek	9	21	8	39	23
Hervormd	15	24	7	38	17
Gereformeerd	8	17	12	46	16
Pkn	7	11	8	37	37
Andere kerk	8	13	13	45	20

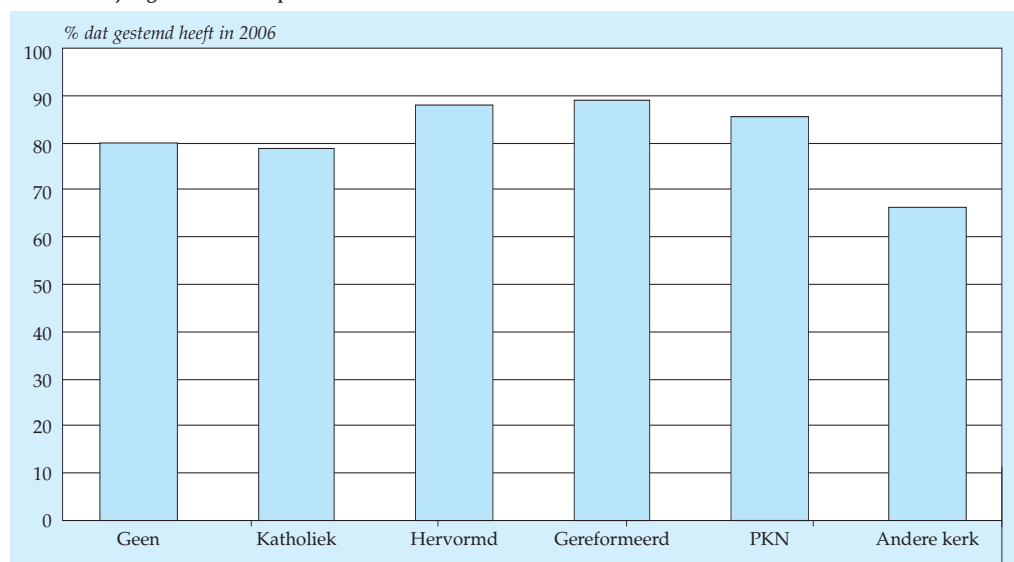
Bron: CBS/SKON, NKO.

3. Opkomst, partijkeuze en politieke activiteiten

Opkomst

De opkomst van gelovigen (82 procent) is iets hoger dan van niet-gelovigen (78 procent). De opkomst is het hoogst onder de Nederlands hervormden en de gereformeerden (89 procent), en het laagst onder de andere gezindten, wat waarschijnlijk verklaard kan worden door het hoge aandeel islamieten, van wie de geringere politieke participatie bekend is (Pellikaan en Trappenburg, 2003).

10.1 Kerkelijke gezindte naar opkomst

Bron: CBS/SKON, NKO.

Gecorrigeerd voor geslacht, leeftijd en opleiding blijft de invloed van religie op opkomst bestaan. Wel vinden er binnen enkele religieuze stromingen correcties plaats van het percentage dat gestemd heeft als rekening gehouden wordt met deze achtergrondkenmerken.

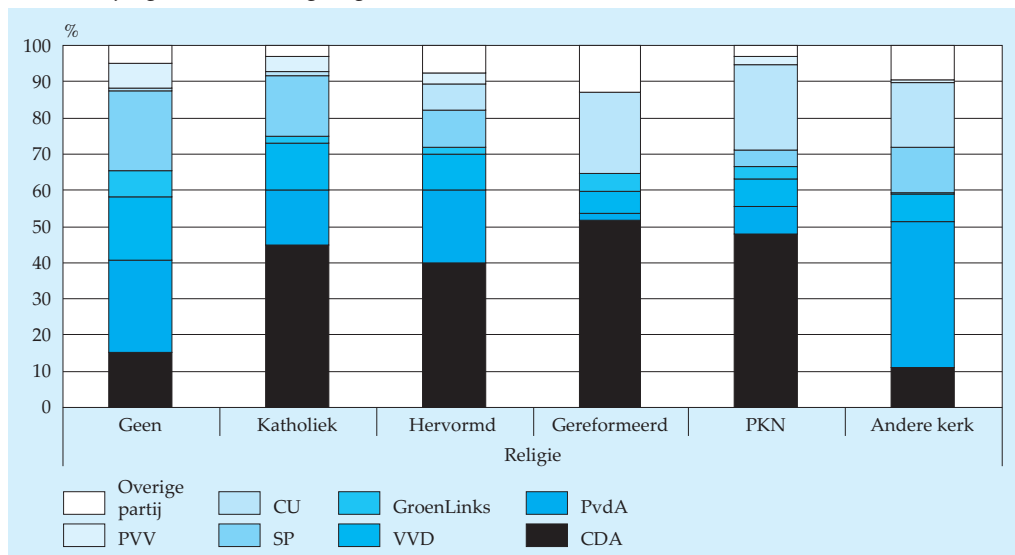
Hoe trouwer de kerkgang, hoe hoger de opkomst. De opkomst varieert van 75 procent van de minst frequente kerkgangers tot 88 procent van degenen die minstens een maal per week naar de kerk gaan.

De opkomst van mensen die vinden dat 'er ook politieke partijen moeten zijn die gebaseerd zijn op godsdienst', is iets hoger dan van mensen die vinden dat politieke partijen helemaal los moeten staan van godsdienst. Ook is een iets groter deel van de mensen die vinden dat geloof een wegwijzer is voor de politiek naar de stembus gegaan dan degenen die het met deze stelling niet eens zijn. Geen verschil in opkomstpercentage is er tussen mensen die van mening zijn dat scholen los moeten staan van godsdienst en mensen die dat juist niet vinden.

Partijkeuze

Van de kiezers die zichzelf gelovig vinden, stemde volgens het NKO in 2006 44 procent op een christelijke partij. Van hen stemde het grootste deel op het CDA en nog geen 10 procent op de ChristenUnie (CU). De meeste gelovige stemmers hebben dus niet op een christelijke partij gestemd: 19 procent stemde op de PvdA, 14 procent op de SP, 10 procent op de VVD en nog eens 13 procent op andere partijen. De stemmen van de niet-gelovigen gingen vooral naar de PvdA, de SP en de VVD. Toch stemde van deze kiezers nog 16 procent op het CDA.

10.2 Kerkelijke gezindte naar stemgedrag, 2006

Bron: CBS/SKON, NKO.

Katholieken stemden vooral op het CDA, de SP en de PvdA. De Nederlands hervormden stemden ook op deze partijen, maar dan vaker op de PvdA dan op de SP. Ook de gereformeerden en leden van de pkn lijken in stemgedrag erg op elkaar. Van beide stromingen stemde ongeveer de helft op het CDA en iets meer dan een vijfde op de ChristenUnie. Opvallend is dat de PvdA van de 'andere gezindten' 40 procent van de stemmen kreeg. Dit kan samenhangen met de vele islamieten in deze groep, onder wie veel PvdA-stemmers.

Bovenstaande verschillen in partijkeuze blijven ook na correctie voor geslacht, leeftijd en opleiding staan. Wel zijn er, rekening houdend met leeftijd, geslacht en opleiding, lichte verschuivingen (minder dan 2 procentpunt) binnen bepaalde religieuze groepen. Dit laatste geldt met name voor de percentages binnen de religieuze groeperingen die op PvdA, SP, VVD en GroenLinks stemmen.

Het lijkt erop dat hoe trouwer mensen zijn in hun kerkgang, hoe meer ze geneigd zijn om confessioneel, dat wil zeggen op het CDA of de CU, te stemmen. Zo stemde van degenen die minstens een keer per week naar de kerk gaan 71 procent op een van deze partijen. Van degenen die twee tot drie keer per maand een kerkdienst bijwoonden, deed ongeveer 60 procent dat. Toch stemde van de mensen die hooguit een keer per maand in de kerk kwamen nog steeds ruim 40 procent confessioneel.

Tabel 10.4
Aspecten van religie naar partijkeuze en opkomst, 2006

	Totaal gestemd	w.v.							
		CDA	PvdA	VVD	Groen Links	SP	Christen Unie	PVV	Overig
		%							
Kerkbezoek ¹⁾									
Totaal	80	40	17	10	2	13	8	3	5
1 keer per week of vaker	88	44	9	3	1	4	27	0	11
2 tot 3 keer per maand	83	49	18	7	1	9	9	4	2
1 keer per maand	83	51	10	16	2	12	5	3	2
minder dan 1 keer per maand	81	41	17	12	2	18	2	3	5
zelden of nooit	75	33	23	13	2	17	2	5	4
Godsdienst en politieke partij									
Totaal	82	27	22	14	5	18	4	5	5
Partijen los van godsdienst	80	22	24	16	5	21	1	6	5
Partijen gebaseerd op godsdienst	83	32	20	13	5	14	8	4	5
Godsdienst en school									
Totaal	81	27	22	14	5	18	5	5	5
Scholen los van godsdienst	81	19	24	18	5	19	1	6	7
Scholen gebaseerd op godsdienst	81	32	20	12	5	17	7	4	4
Geloof wegwijzer politiek									
Totaal	82	27	21	14	5	18	4	5	5
Eens	85	41	15	10	3	11	11	3	6
Oneens	80	20	25	16	6	21	1	6	5

Bron: CBS/SKON, NKO.

¹⁾ Heeft alleen betrekking op personen die zich tot een kerkelijke gezindte rekenen.

Van degenen die vinden dat er ook scholen of politieke partijen moeten zijn die gebaseerd zijn op godsdienst stemt zo'n 40 procent op de CDA en CU. Toch stemde ook ongeveer 20 procent van degenen die vinden dat scholen en politieke partijen geheel los moeten staan van godsdienst, op een confessionele partij.

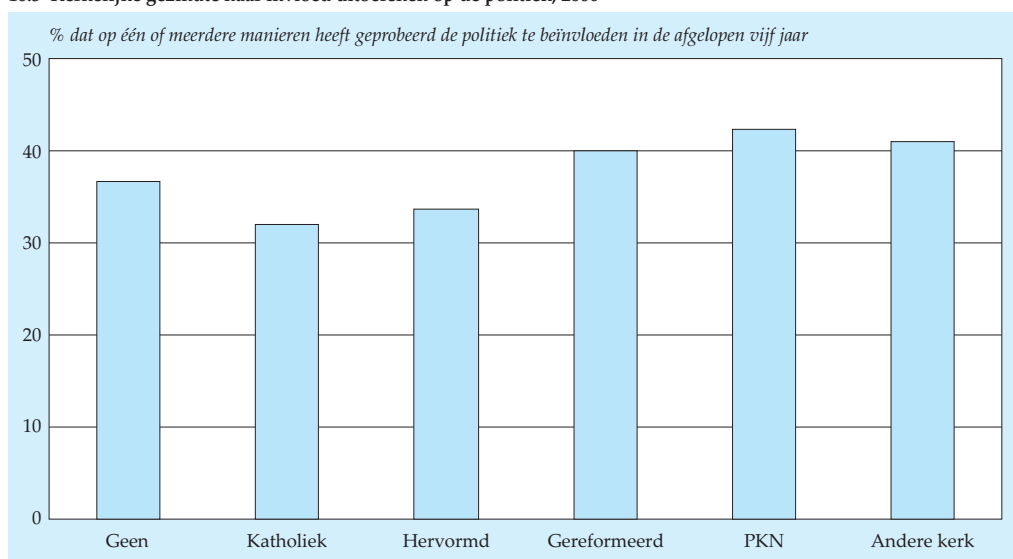
Op de vraag of het geloof voor de politiek een goede wegwijzer is antwoordde bijna een derde bevestigend. Van degenen die het eens waren met deze stelling stemde iets meer dan de helft confessioneel. Degenen die het niet eens waren met de stelling stemden vooral op de PvdA, SP en VVD.

Politieke activiteiten

In het NKO is aan het electoraat ook gevraagd of zij de laatste vijf jaar hebben geprobeerd iets politiek aan de orde te stellen of invloed hebben uitgeoefend op de politiek of overheid. Beide handelwijzen zijn indicatoren van politieke participatie. Mogelijke antwoorden waren: via de media, door het inschakelen van een politieke organisatie, deelnemen aan een inspraak- of discussie bijeenkomst, door een demonstratie of actiegroep, via forums op internet of op een andere (niet nader gespecificeerde) manier.

Na correctie voor leeftijd, geslacht en opleiding blijken gelovigen wat meer dan niet-gelovigen te participeren in inspraak- en discussiegroepen en vaker aan minstens één politieke activiteit deel te nemen. Onderscheiden naar religieuze stroming zijn er wel verschillen. Van de katholieken en de Nederlands hervormden was ongeveer een derde politiek actief, van de pkn'ers zelfs 42 procent. Na correctie voor leeftijd, geslacht en opleiding zijn de verschillen iets kleiner en niet langer significant. Dit wordt vooral veroorzaakt door het bovengemiddelde opleidingsniveau van de pkn'ers.

10.3 Kerkelijke gezindte naar invloed uitoefenen op de politiek, 2006

Bron: CBS/SKON, NKO.

De wijzen waarop geprobeerd wordt invloed uit te oefenen, tekent de diverse groepen. Pkn'ers gaan vaak naar discussiebijeenkomsten en schakelen een ambtenaar in en gereformeerden schakelen vaak de media in. Zowel gereformeerden als pkn'ers en niet-kerkelijken, nemen relatief veel deel aan internetforums. Het gebruik van internet om de politiek te beïnvloeden kan voor de gereformeerden en de niet-kerkelijken wellicht verklaard worden uit het hoge aandeel jongeren (18- tot 45-jarigen). Voor de leden van de pkn zou dit kunnen samenhangen met het relatief hoge aandeel hoogopgeleiden. Inderdaad blijkt dat als gecorrigeerd wordt voor leeftijd, geslacht en opleiding de verschillen tussen de stromingen kleiner te worden en is het verband tussen religie en politieke participatie niet meer significant.

Kerkgang differentieert in belangrijke mate: het minst politiek actief zijn zowel de meest frequente kerkgangers (minstens één keer per week) als de minst frequente kerkgangers (minder dan eenmaal per maand). Van degenen die één keer of twee tot drie keer per maand naar de kerk gaan, heeft 44 procent geprobeerd de politiek te beïnvloeden. Na correctie voor achtergrondkenmerken zijn deze verschillen niet meer significant.

Tabel 10.5
Aspecten van religie naar politieke activiteit, 2006

	Inschakelen media	Deelname inspraak- of discussiebijeenkomst/ hoorz.	Inschakelen ambtenaar	Actiegroep	Demonstratie/ actie-groep	Internet	Minstens één van de zes activiteiten
	%						
Kerkbezoek ¹⁾							
Totaal	10	11	10	4	7	14	35
1 keer per week of vaker	13	8	9	3	8	12	36
2 tot 3 keer per maand	8	14	11	3	7	16	44
1 keer per maand	12	18	14	7	7	17	44
minder dan 1 keer per maand	6	11	11	6	6	16	31
zelden of nooit	11	10	9	2	7	12	33
Godsdienst en politieke partij							
Totaal	10	10	10	3	7	17	37
Partijen los van godsdienst	12	10	9	4	8	16	36
Partijen gebaseerd op godsdienst	9	10	10	3	7	17	37
Godsdienst en school							
Totaal	10	10	10	3	7	17	36
Scholen los van godsdienst	10	11	11	4	9	18	38
Scholen gebaseerd op godsdienst	10	9	9	3	7	16	35
Geloof wegwijzer politiek							
Totaal	10	10	10	3	8	17	37
Eens	11	10	10	3	6	17	38
Oneens	10	9	10	3	8	17	37

Bron: CBS/SKON, NKO.

¹⁾ Heeft alleen betrekking op personen die zich tot een kerkelijke gezindte rekenen.

4. *Conclusies en discussie*

Uit onderhavig onderzoek blijkt dat in 2006 iets meer dan de helft procent van de kiesgerechtigden zichzelf als gelovig ziet. Dit is minder dan in 1989 (CBS, 1991), toen het om 60 procent ging. Ook blijkt dat er tegenwoordig wat meer mensen wel gelovig, maar niet kerkelijk zijn (25 procent) dan in 1989 (16 procent). Daarentegen behoort in 2006 ongeveer een tiende tot een kerkelijk gezindte zonder verder gelovig te zijn, tegen 17 procent in 1989. Kennelijk was men vroeger minder geneigd om het geloof buiten een kerk te beleven en behoorden meer ongelovige mensen toch tot een kerk dan nu het geval is. Recent onderzoek toont deze ontkerkelijking inderdaad aan (Bernts, Dekker en De Hart, 2007; De Hart, 2008).

De belangrijkste conclusie die getrokken kan worden met betrekking tot de relatie tussen religie en politieke participatie is dat, ondanks de verwachtingen daarover in de literatuur (Schmeets en Winkels, 1998), religie nog steeds van invloed is op bepaalde aspecten van politieke participatie.

Allereerst varieert per religieuze stroming de opkomst. Met name is het opkomstpercentage van de 'andere gezindten' beduidend lager dan van de overige groepen. Verder geldt niet alleen: hoe trouwer de kerkgang, hoe hoger de opkomst bij de stembus, maar ook: hoe frequenter de kerkgang, hoe vaker confessioneel wordt gestemd.

Tabel 10.6
Profielen per religieuze stroming

	Opkomst	Partijkeuze	Politiek actief
Geen	gemiddeld	PvdA, SP, VVD	meer dan gemiddeld
Katholiek	gemiddeld	CDA, SP, PvdA	minder dan gemiddeld
Ned. hervormd	relatief hoog	CDA, PvdA, SP	minder dan gemiddeld
Gereformeerd	relatief hoog	CDA, CU	meer dan gemiddeld
Pkn	hoger dan gemiddeld	CDA, CU	meer dan gemiddeld
Andere kerk	relatief laag	PvdA	meer dan gemiddeld

Gelovigen stemmen vaker confessioneel en met name CDA, dan niet-gelovigen. Katholieken en hervormden stemmen vooral op het CDA, SP en PvdA, de gereformeerden en pkn-leden stemmen voornamelijk confessioneel (CDA en CU), de 'anders'-groepering stemt voor een groot deel op de PvdA.

Het gebruik van internet om de politiek te beïnvloeden is vooral onder niet-kerkelijken, de gereformeerden en de leden van de pkn relatief populair. Dat laatste kan verklaard worden door verschillen in achtergrondkenmerken tussen de religieuze stromingen.

Degenen die één keer per maand naar de kerk gaan, zijn bij bijna alle activiteiten het meest actief. In tabel 10.6 is het profiel per religieuze gezindte weergegeven. Ook uit deze profielen blijkt dat er nog wel degelijk verschillen zijn tussen de groeperingen en dat deze vooral liggen op het vlak van opkomst en partijkeuze.

De ontzuiling die zich volgens Aarts, Van der Kolk en Rosema (2007) als een (uitgesteld) moderniseringsproces heeft voorgedaan, heeft kennelijk nog maar in beperkte mate geleid tot de verwachte electorale verandering dat het behoren tot een bepaalde religieuze stroming niet automatisch leidt tot een stem op een christelijke partij. Mogelijk is in Nederland, net als in België, de ontkerkelijking, meer dan de ontzuiling, debet aan de verandering van het (christelijke) stemgedrag.

Nog steeds stemt een flink deel van de christelijke stromingen op christelijke partijen. Het belang van de religieuze stroming voor deze politieke aspecten blijft staan na correctie voor leeftijd, geslacht en opleiding van het electoraat.

Hoewel uit het onderzoek blijkt dat religie, hoewel tanende, nog steeds bepalend is voor politieke participatie, is enige relativering toch op zijn plaats. Allereerst geldt de samenhang wel voor opkomst en partijkeuze, maar nauwelijks voor deelname aan andere politieke activiteiten. Uit eerder onderzoek bleek dat gelovigen zich iets meer bezighouden met conventionele activiteiten en niet-gelovigen meer met actiegerichte participatievormen. Ook kwamen duidelijkere verschillen tussen religieuze stromingen tevoorschijn (CBS, 1991). Wellicht hebben ontwikkelingen als individualisering en modernisering een rol gespeeld in het verdwijnen van deze verschillen.

Verder blijkt dat ondanks het hoge aandeel christelijke stemmers dat confessioneel stemt, toch ook de PvdA een flink deel van de christelijke kiezers aan zich weet te binden. Met name van de katholieken en hervormden stemt een substantieel deel op de PvdA.

Ontkerkelijking kan op termijn een nadelig effect hebben op de opkomst bij verkiezingen. Niet-kerkelijken gaan immers minder vaak naar de stembus. Aan de andere kant kunnen door een toename van het gemiddelde onderwijsniveau en de vergrijzing deze nadelige effecten teniet worden gedaan.

Ten slotte zijn naast de hier onderzochte verbanden met leeftijd, geslacht en opleiding mogelijk nog andere factoren van belang die het verband van religie op partijkeuze modificeren. In de lijn van het zogenoemde Michigan-model zijn dat sociaal-psychologische factoren zoals de identificatie met een bepaalde politieke partij, en zogenoemde 'korte-termijn'-factoren zoals de actuele politieke kwesties en meningen over politici (Campbell, Converse, Miller en Stokes, 1960). Volgens Thomassen (2000) worden de 'lange-termijn'-factoren zoals de maatschappelijke posities die de kiezers bekleden en waardeoriëntaties geleidelijk van minder betekenis, terwijl opvattingen over politieke strijdpunten, het vertrouwen in politieke partijen en individuele politici steeds meer van belang zullen worden voor het kies-

gedrag. Dat waardeoriëntaties in de vorm van religie anno 2006 nog steeds van invloed zijn op de stemkeuze, is echter evident.

Al met al is het laatste woord nog niet gezegd over de invloed van religie op politieke participatie. Mogelijk is de analogie die Billiet (2004) opmerkt tussen de politieke situatie en broden ook in dit verband steeds meer aan de orde: er zullen geen "ganse broden" per gezin worden verkocht, maar "ingepakte sneetjes brood per gezinslid". Zo zullen er ook geen "ganse politieke pakketten per religieuze stroming", maar "onderdelen naar volle individuele smaak" gekozen worden.

Literatuur

Aarts, K. (2000) Opkomst. In: Thomassen, J.J.A., Aarts, K. en H. van der Kolk (red.), Politieke veranderingen in Nederland 1971–1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek. (SDU, Utrecht), p. 57–75.

Aarts, K., Kolk, H., van der, en M. Rosema (2008) Inleiding. In: Aarts, K., Kolk, H., van der, en M. Rosema (red.) Een verdeeld electoraat. De Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 (Spectrum, Utrecht), p. 11–30.

Bernts, T., Dekker, G. en J. de Hart (2007) God in Nederland 1966–2006 (Ten Have, Kampen).

Billiet, J. (2004) Op eigen kracht voor de ongeboden kiezer. Ethische perspectieven, 14, p. 277–313.

Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.A. en D.E. Stokes (1960) The American voter (Wiley, New York).

CBS (1991) Nationaal kiezersonderzoek 1989. Kerncijfers (Centraal bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen).

De Hart, J. (2008) Religieuze groepen en sociale cohesie. In: Schnabel, P., Bijl, R. en J. De Hart (red.), Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie (SCP, Den Haag), p. 389–418.

Pellikaan, H. en M. Trappenburg (2003) Politiek in de multiculturele samenleving. In: Michon, L. en J. Tillie (red.), Politieke participatie van migranten in Nederland sinds 1986 (Boom, Amsterdam).

Schmeets, J.J.G. (2008) De contouren van het Nationaal Kiezersonderzoek. In: Schmeets, J.J.G. en R. van der Bie (red.) Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten (CBS, Voorburg/Heerlen), p. 7–14.

Schmeets, H. en J. Winkels (1998) Confessioneel stemmen. Kerkgang en stemgedrag. *Index*, 5 (3), p. 10–11.

Thomassen, J.J.A. (2000) Politieke veranderingen in Nederland. In Thomassen, J.J.A., Aarts, C.W.A.M. en H. van der Kolk (red.) *Politieke veranderingen in Nederland 1971–1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (SDU, Utrecht), p. 17–34.

11. *Religie en politieke opvattingen*

Moniek Coumans

1. *Inleiding*

In het vorige hoofdstuk is het verband tussen religie en het stemgedrag beschreven. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de samenhang tussen religie en opvattingen over klassieke strijdpunten zoals euthanasie, inkomensverschillen, criminaliteit, het asielzoekersbeleid, de bouw van kerncentrales, en over enkele politiek gevoelige kwesties, zoals adoptie door homoseksuele paren, ontwikkelingshulp, het lidmaatschap van Turkije van de Europese Unie en genetische manipulatie.

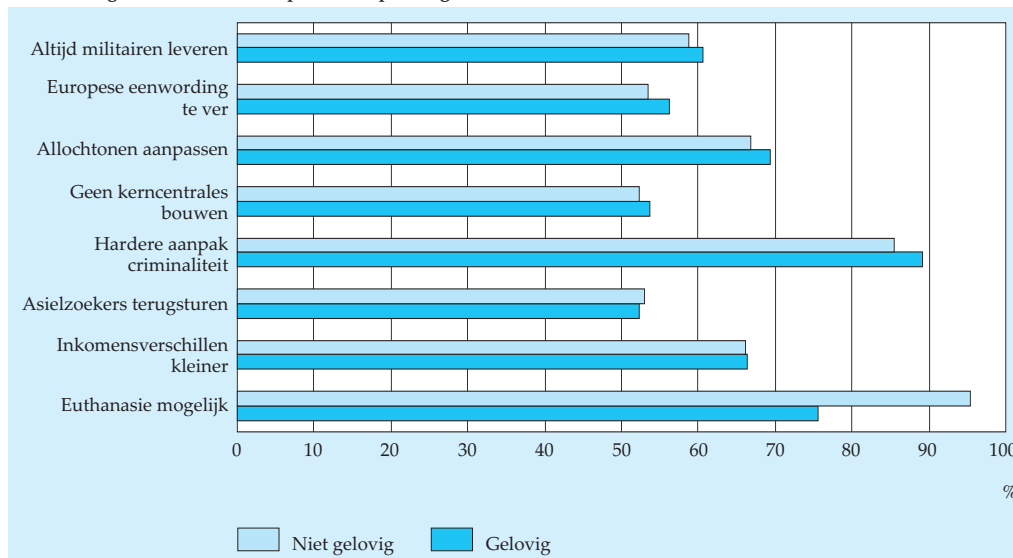
Gelovigen, en zeker streng-gelovigen, zullen zich wellicht wat behoudender en conventioneel opstellen dan minder strenge gelovigen en niet-gelovigen over bijvoorbeeld het homohuwelijk, euthanasie en adoptie door homoseksuele paren. Maar hoe wordt er door de verschillende religieuze categorieën gedacht over zaken als inkomensverschillen, lidmaatschap van Turkije van de EU en de bouw van kerncentrales? Is er over de strijdpunten heen een patroon te ontdekken dat gelovigen en niet-gelovigen, de verschillende religieuze stromingen en frequente en minder frequente kerkgangers van elkaar onderscheidt?

2. *Religie en klassieke strijdpunten*

De meningen lopen het meest uiteen over euthanasie. Geheel in de lijn der verwachting zijn minder gelovigen dan niet-gelovigen het eens met de stelling dat euthanasie mogelijk moet zijn. Een veel kleiner verschil van mening is te zien bij de stelling dat de overheid harder moet optreden bij criminaliteit. Van de gelovigen is 89 procent deze mening toegedaan, van de niet-gelovigen 85 procent. De overige stellingen lijken veel minder of geen stof te doen opwaaien.

Het verschil voor euthanasie tussen gelovigen en niet-gelovigen blijft bestaan als gecorrigeerd wordt voor geslacht, leeftijd en opleiding. Dit geldt ook voor de aanpak van criminaliteit, hoewel het verschil na correctie nog kleiner is. Terwijl de stelling dat Nederland altijd militairen moet sturen naar oorlogsgebieden vóór correctie nauwelijks verschil laat zien, is dit verschil na correctie significant: gelovigen zijn het daar vaker mee eens dan niet-gelovigen. Per kerkelijke stroming zijn er nogal wat verschillen in de scores op de genoemde standpunten. Zo zijn relatief veel niet-kerkelijken van mening dat euthanasie mogelijk moet zijn (94 procent). Van de gereformeerden is iets minder dan de helft deze mening toegedaan. Van de christelijke stromingen vinden katholieken het vaakst dat euthanasie moet kunnen (86 procent).

11.1 Gelovigheid naar klassieke politieke opvattingen, 2006

Bron: CBS/SKON, NKO.

Vergeleken met de andere protestantse gezindten, zijn de Nederlands hervormden het relatief minder vaak eens met het standpunt dat Nederland altijd militairen moet leveren als daar om wordt gevraagd. Zij zijn het echter juist vaker dan de andere protestanten eens met de stellingen dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen, dat Nederland meer asielzoekers moet terugsturen naar het land van herkomst en dat de criminaliteit harder moet worden aangepakt.

De verschillen tussen niet-kerkelijken en de religieuze stromingen zijn op deze punten wat kleiner dan op het punt van euthanasie. Opvallend is overigens dat 'andere gezindten' zich het minst vaak kunnen vinden in de stelling dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen. Het blijkt dat deze categorie voor ongeveer de helft uit islamieten bestaat, die vaak van allochtone herkomst zijn. Kennelijk vinden zij het behoud van de eigen cultuur belangrijker dan min of meer volledige aanpassing aan de Nederlandse cultuur.

Het standpunt dat er geen kerncentrales moeten worden gebouwd, wordt ook opvallend vaak aangehangen door leden van andere dan de hier genoemde christelijke groeperingen (56 procent). Het standpunt dat de Europese eenwording al te ver is gegaan wordt relatief het meest door de gereformeerden aangehangen (61 procent), en het minst door de aanhangers van de pkn (47 procent).

Na correctie voor achtergrondkenmerken blijven de verschillen tussen de stromingen op gebied van euthanasie, het leveren van militairen, criminaliteit en culturele aanpassing van allochtonen significant.

Tabel 11.1
Kerkelijke gezindte naar politieke opvattingen, 2006

	Totaal	Geen	Katholiek	Nederlands hervormd	Gereformeerd	PKN	Anders
	%						
Klassieke opvattingen							
Euthanasie mogelijk	85	94	86	72	47	65	55
Inkomensverschillen kleiner	66	67	68	65	56	69	63
Asielzoekers terugsturen	53	52	55	65	58	37	42
Hardere aanpak criminaliteit	87	86	91	91	89	83	90
Geen kerncentrales bouwen	53	54	50	56	50	48	56
Allochtonen aanpassen	68	66	75	83	68	67	46
Europese eenwording te ver	55	53	57	57	61	47	60
Altijd militairen leveren	60	58	62	63	70	71	48
Actuele opvattingen							
Adoptie door homoseksuele paren mogelijk	68	79	65	50	47	57	37
Meer geld voor ontwikkelingshulp	47	45	43	44	58	59	70
Turkije lid van Europese Unie	39	41	40	33	30	32	43
Grote bedrijven bedreiging democratie	36	36	35	34	40	39	34
Belastingverlaging	22	21	23	23	24	18	27
Winkelsluiting op zondag	35	26	38	58	67	62	37
Generaal pardon voor illegalen	52	51	50	63	57	54	56
Afschaf aftrek hypotheekrente	18	20	14	17	10	19	18
Verbod genetische manipulatie planten	36	33	40	40	51	35	35
Komst moslims stoppen	38	34	44	55	43	35	28
Na pensioen meebetalen AOW	39	39	36	41	38	39	44
Verbod homohuwelijk	15	7	16	28	43	29	42
Militairen terecht naar Uruzgan	60	57	62	65	77	76	53

Bron: CBS/SKON, NKO.

Uit de vergelijking van de opvattingen naar frequentie van de kerkgang, blijkt heel duidelijk dat hoe minder men naar de kerk gaat, hoe vaker men het eens is met de uitspraak dat euthanasie moet kunnen. Het verschil tussen frequente kerkgangers (een keer per week of vaker) en de andere kerkgangers is daarbij erg groot, terwijl de verschillen tussen de andere kerkgangers veel kleiner zijn. Hoewel de verschillen veel kleiner zijn, is het beeld ook consistent voor het standpunt over het bouwen van kerncentrales; hoe minder trouw de kerkgang, hoe vaker men vindt dat er geen kerncentrales meer moeten worden gebouwd. Voor de overige klassieke standpunten is het beeld niet eenduidig. Na correctie leeftijd, geslacht en opleiding blijkt alleen het verschil tussen de verschillende kerkgangers over euthanasie nog steeds te bestaan.

3. *Religie en actuele strijdpunten*

De standpunten van gelovigen en niet-gelovigen lopen op de meer actuele politieke kwesties wat meer uiteen dan op de klassieke standpunten. De meest opvallende

Tabel 11.2
Kerkgang naar politieke opvattingen

	Totaal	1 keer per week of vaker	2-3 keer per maand	1 keer per maand	Minder dan 1 keer per maand	Zelden/ nooit
	%					
Klassieke opvattingen						
Euthanasie mogelijk	74	33	76	80	86	87
Inkomensverschillen kleiner	66	67	65	61	66	67
Asielzoekers terugsturen	53	50	45	55	56	55
Hardere aanpak criminaliteit	90	90	91	87	91	89
Geen kerncentrales bouwen	52	47	50	50	53	54
Allochtonen aanpassen	70	68	66	69	74	71
Europese eenwording te ver	56	63	52	48	52	58
Altijd militairen leveren	62	65	63	65	59	60
Actuele opvattingen						
Adoptie door homoseksuele paren mogelijk	56	24	60	59	72	64
Meer geld voor ontwikkelingshulp	50	72	47	51	42	43
Turkije lid van Europese Unie	38	32	34	40	35	42
Grote bedrijven bedreiging democratie	36	38	39	33	30	38
Belastingverlaging	24	22	21	21	22	26
Winkelsluiting op zondag	46	70	53	43	35	37
Generaal pardon voor illegalen	54	58	62	44	52	53
Afschaf aftrek hypotheekrente	15	17	12	12	12	17
Verbod genetische manipulatie planten	39	46	45	29	39	37
Komst moslims stoppen	42	47	38	33	39	45
Na pensioen meebetalen AOW	39	46	37	41	36	36
Verbod homohuwelijk	25	59	17	21	13	16
Militairen terecht naar Uruzgan	64	71	69	74	58	60

Bron: CBS/SKON, NKO.

verschillen blijken te liggen op gebied van adoptie door homoseksuele paren, winkelsluiting op zondag, het homohuwelijk en genetische manipulatie van planten. Hoewel gelovigen conform de verwachting minder vaak dan niet-gelovigen van mening zijn dat adoptie door homoseksuele paren mogelijk moet zijn, is toch nog 59 procent deze mening toegedaan (tegenover 79 procent bij de niet-gelovigen). Verder vindt 44 procent van de gelovigen en bijna een kwart van de niet-gelovigen dat de winkels op zondag gesloten moeten zijn. Hoewel het percentage dat vindt dat het homohuwelijk verboden zou moeten worden zowel bij gelovigen als niet-gelovigen vrij laag is, is er toch een duidelijk verschil tussen beide groepen. Van de gelovigen is bijna een kwart het eens met deze stelling, en van de niet-gelovigen 6 procent. Ten slotte vindt 40 procent van de gelovigen en 31 procent van de niet-gelovigen dat genetische manipulatie van planten altijd verboden moet zijn.

Ook blijken er nog flinke verschillen tussen gelovigen en niet-gelovigen te bestaan op gebied van ontwikkelingshulp, een generaal pardon voor illegalen en het toelaten van islamieten. Gelovigen zijn vaker dan niet-gelovigen van mening dat Nederland meer geld zou moeten uitgeven aan ontwikkelingshulp en dat illegalen

die al lange tijd in Nederland wonen, hier moeten kunnen blijven. Meer gelovigen dan niet-gelovigen zijn het eens met de stelling dat de komst van moslims volledig moeten worden stopgezet. De altruïstische aard die van gelovigen verwacht mag worden, geldt kennelijk wel voor ontwikkelingshulp en illegalen, maar niet of minder voor de komst van moslims.

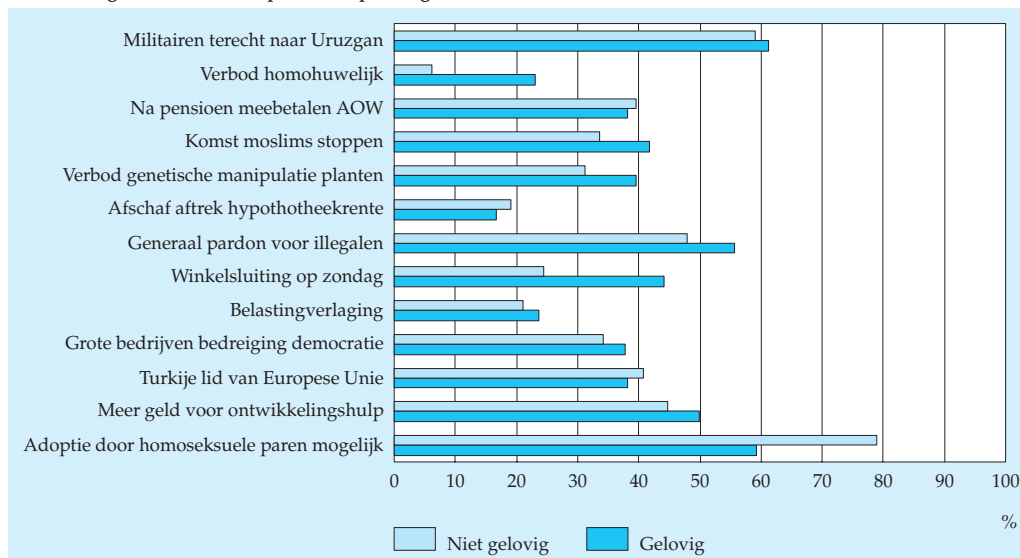
Gecorrigeerd voor de achtergrondkenmerken blijken de meeste hierboven genoemde verschillen bestaan, met als uitzondering de verschillen op gebied van het niet langer toelaten van moslims en op de stelling dat er een generaal pardon zou moeten zijn voor illegalen die hier al langer verblijven. De correctie bij het verschil tussen gelovigen en niet-gelovigen wat betreft het terecht sturen van militairen naar Uruzgan was vóór correctie niet significant, maar erna wel.

De grootste verschillen tussen de kerkelijke stromingen liggen op dezelfde gebieden als tussen gelovigen en niet-gelovigen. Zeventig procent van de niet-kerkelijken vindt dat homoseksuele paren een kind moeten kunnen adopteren. Bij de aanhangers van de diverse kerkelijke stromingen varieert dit percentage van 37 bij een 'ander gezindte' tot 65 procent bij de katholieken. Ook het verbieden van het homohuwelijk blijkt een omstreden punt te zijn. De percentages variëren van 7 procent bij de niet-kerkelijken tot 43 procent bij de gereformeerden en de 'overige gezindten'.

Genetische manipulatie zou volgens ongeveer de helft van de gereformeerden altijd verboden moeten worden. Ook de overige christelijke stromingen scoren bovengemiddeld op dit punt. De niet-kerkelijken zijn het minst vaak voor een dergelijk verbod. De koopzondag is vooral een doorn in het oog van de protestanten. Van deze groeperingen vindt 58 tot 67 procent vindt dat de winkels op zondagen dicht moeten zijn. Katholieken vinden dit net als andere gezindten iets meer dan gemiddeld. De niet-kerkelijken zijn het minst vaakst voor winkelsluiting op zondag (26 procent). Naast bovenstaande punten bestaan er ook behoorlijke verschillen tussen de diverse kerkelijke stromingen op het gebied van ontwikkelingshulp en het sturen van militairen naar Afghanistan. Zo kan maar 41 procent van de katholieken het eens zijn met de stelling dat Nederland meer geld moet uitgeven aan ontwikkelingshulp. Het hoogst scoren de 'andere gezindten' (70 procent). Zij zijn het aan de andere kant weer het minst eens met de stelling dat Nederland terecht militairen heeft gestuurd naar Uruzgan. Gereformeerden en de leden van de pkn kunnen zich het meeste vinden in deze stelling.

Binnen de verschillende stromingen zijn maar weinigen van mening dat de hypotheekrente afgeschaft moet worden. Toelating van Turkije tot de Europese Unie wordt niet door alle stromingen goedgevonden. Gereformeerden zijn het daar het minst vaak mee eens, en leden van een 'ander gezindte' het vaakst. Dat laatste valt mogelijk te verklaren door het hoge aandeel islamieten, omdat die wellicht vaak zelf afkomstig zijn uit Turkije. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor het stopzetten van de komst van moslims naar Nederland. Ook hier zijn de 'andere gezindten' het relatief weinig mee eens.

11.2 Gelovigheid naar actuele politieke opvattingen, 2006

Bron: CBS/SKON, NKO.

Op gebied van belastingvermindering, AOW-betaling na pensioen en een generaal pardon zijn de verschillen tussen de groeperingen het minst groot. Gecorrigeerd voor de achtergrondvariabelen, blijken de meeste verschillen niet te veranderen. Voor genetische manipulatie, een generaal pardon en het toelaten van Turkije tot de EU nemen de verschillen af na correctie en zijn dan niet langer significant.

Opvallende scoreverschillen tussen frequente en minder frequente kerkgangers zijn er niet. Alleen voor de winkelsluiting op zondag geldt dat hoe vaker men de kerk bezoekt, hoe vaker men het hiermee eens is. Verder valt op dat de meest frequente kerkgangers (degenen die minstens één keer per week ter kerke gaan) het vaakst aangeven dat het homohuwelijk verboden zou moeten worden, dat mensen met een goed pensioen mee zouden moeten betalen aan de AOW, dat genetische manipulatie altijd verboden zou moeten zijn en dat er meer geld aan ontwikkelingshulp uitgegeven zou moeten worden. Ook zijn zij het er het minst vaak mee eens dat adoptie door homoseksuele paren mogelijk moet zijn.

Ook noemenswaardig, maar niet goed te verklaren, is dat de groep die één keer per maand de kerk bezoekt een aantal extreme percentages laat zien bij de stellingen. Met uitzondering van de stelling over het niet langer toelaten van moslims in Nederland, blijven de verschillen tussen de frequente en minder frequente kerkgangers behouden na correctie voor achtergrondkenmerken.

4. *Conclusies en discussie*

Het meest heikele klassieke strijdpunt waarop gelovigen en niet-gelovigen, de verschillende religieuze stromingen en de kerkelijke groeperingen naar kerkgang van mening verschillen, is euthanasie. Gelovigen, kerkelijken en frequente kerkgangers zijn het minder eens met de stelling dat deze vorm van levensbeëindiging gerechtvaardigd is. Katholieken en niet-kerkelijken geven juist vaak steun aan de stelling. Over euthanasie zijn de diverse religieuze groeperingen de laatste jaren nauwelijks nader tot elkaar gekomen. In 1989 bleken ook grote verschillen naar de mening over euthanasie tussen gelovigen en niet-gelovigen, niet-kerkgangers en (met name) gereformeerden en tussen frequente en minder frequente kerkgangers.

Tussen gelovigen en niet-gelovigen bestaat verschil van mening over de aanpak van criminaliteit. Gelovigen vinden wat vaker dan niet-gelovigen dat de criminaliteit best wat harder mag worden aangepakt. Tussen de verschillende religieuze groeperingen en niet-kerkgangers wordt verschillend gedacht over asielzoekers, criminaliteit, aanpassing van allochtonen en het sturen van militairen naar oorlogsgebied. Hoewel deze punten inhoudelijk geen relatie lijken te hebben met de geloofsovertuiging, lijkt er wel een patroon te zijn waarbij vooral de protestanten wat behoudender zijn en de katholieken en niet-kerkelijken wat progressiever. Katholieken lijken het meest op de niet-kerkelijken en leden van de pkn en gereformeerden het minst. Zo zijn, vergeleken met katholieken en niet-kerkelijken, Nederlanders hervormden vaker voor het terugsturen van asielzoekers naar hun eigen land en dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Gereformeerden en Pkn'ers zijn, vaker dan katholieken en niet-kerkelijken, voor het sturen van militairen naar oorlogsgebied.

Wat de actuele standpunten betreft, blijken de belangrijkste verschillen tussen de gelovigen en niet-gelovigen en tussen de religieuze groeperingen, na correctie voor achtergrondkenmerken, te bestaan op het punt van adoptie door homoseksuele paren, winkelsluiting op zondag en het homohuwelijk. Gelovigen vinden minder vaak dan niet-gelovigen dat homoseksuele paren een kind moeten kunnen adopteren, vinden vaker dat winkels op zondag dicht moeten, zijn vaker tegen het homohuwelijk.

Van de religieuze groepen vinden niet-kerkelijken en katholieken het vaakst dat adoptie moet kunnen, de winkels op zondag gewoon open moeten zijn en dat homo's kunnen trouwen. Gereformeerden en de leden van een 'andere kerk' vormen de andere uitersten: zij vinden het minst vaak dat adoptie door homoseksuelen moet kunnen en dat het homohuwelijk verboden zou moeten worden. Gereformeerden zijn ook het vaakst voor de zondagsluiting van winkels.

Wat betreft het verschil tussen frequente en niet frequente kerkgangers blijkt alleen het antwoord op de stelling dat de winkels op zondag dicht moeten zijn eenduidig te interpreteren; hoe vaker men naar de kerk gaat hoe vaker men vindt dat de winkels op de zevende dag toch echt gesloten horen te zijn.

Al met al raken zaken als levensbeëindiging, homoseksualiteit en de zondag als rustdag, kennelijk in grotere mate de kern van het geloof dan bijvoorbeeld inkomensverschillen of het vreemdelingenbeleid ten aanzien van allochtonen, moslims, illegalen en asielzoekers.

Literatuur

Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.A. en D.E. Stokes (1960) *The American voter* (Wiley, New York).

CBS (1991) *Nationaal kiezersonderzoek 1989. Kerncijfers* (CBS, Voorburg/Heerlen).

Schmeets, J.J.G. en E.J.E. Molin (1992) Links-rechts zelfplaatsing en partijkeuze: een verklaringsmodel. *Mens en Maatschappij*, 67 (1), p. 45–60.

Thomassen, J.J.A. (2000) Politieke veranderingen in Nederland. In: Thomassen, J.J.A., Aarts, C.W.A.M. en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971–1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (SDU, Utrecht), p. 17–34.

12. *Religie en vertrouwen*

Hans Schmeets en Moniek Coumans

1. *Inleiding*

In hoofdstuk 1 zijn drie dimensies van het raamwerk sociale samenhang behandeld: de participatie, het vertrouwen en de integratie. Op de diverse aspecten van participatie is in de voorgaande hoofdstukken al ingegaan, in dit hoofdstuk is het vertrouwen aan de beurt.

Vertrouwen is de smeerolie die de samenleving draaiende houdt (zie bijvoorbeeld ook Fukuyama, 1995; Putnam, Leonardi en Nanetti, 1993). Vertrouwen gaat hand in hand met de deelname aan de maatschappij: via sociale contacten, participatie in organisaties en op politiek terrein. Contacten in de samenleving, gebaseerd op gemeenschappelijke waarden en normen, genereren vertrouwen. Omgekeerd bevordert vertrouwen ook het aantal contacten (Schmeets, 2008). Dergelijke netwerken van personen die elkaar vertrouwen worden aangeduid met de term sociaal kapitaal. Talrijke studies hebben aangetoond dat sociaal kapitaal bijdraagt aan economische productiviteit en groei (Coté en Healy, 2001; Knack en Keefer, 1997; Putnam, 2000; Ritzen, Easterly en Woolcock, 2000).

Religie, in de betekenis van regulare – binden – belicht het sociale aspect. Het kan de band genereren tussen aanhangers van diverse religieuze stromingen (De Hart, 2008). Dat kan tot uitdrukking komen in diverse vormen van participatie (zie hoofdstukken 10 en 11), maar ook in het vertrouwen. Met de afname van de kerkgang en het aandeel kerkelijken (hoofdstukken 2 en 5) komt de vraag op of de invloed van religie op deze sociale binding nog wel zo sterk is. Is religie nog wel het bindende element in de samenleving dat tot uitdrukking komt in bovengemiddelde vertrouwenscores bij groepen met een sterke religieuze affiniteit?

Een van de uitingen van vertrouwen is het sociaal vertrouwen, dit is de mate waarin de burgers elkaar vertrouwen. Daarnaast is er ook een vertrouwensband tussen de burger en allerlei organisaties en instellingen, zoals de politiek, media, de kerk, het leger, de Europese Unie en de NAVO. Dit is het institutionele vertrouwen. Naast sociaal en institutioneel vertrouwen schenken we aandacht aan twee andere vertrouwensvormen. De eerste is het vertrouwen in de democratie, of meer specifiek: in de verkiezingen. Dit soort vertrouwen wordt uitgedrukt in vertrouwen in stemprocedures en tevredenheid met de democratie. De tweede is het politieke zelfvertrouwen. Het gaat daarbij om de vraag of mensen de politiek en de nationale problemen begrijpen en zichzelf in staat achten een actieve rol te spelen in de politiek. Ook hierbij stellen we ons de vraag in welke mate de religieuze groepen zich onderscheiden.

Religie wordt breed opgevat en omvat gelovigheid, kerkelijke gezindte en kerkgang. Is het vertrouwen groter bij gelovigen dan bij niet-gelovigen, groter bij kerkelijken dan niet-kerkelijken, en groter bij frequente dan niet-frequente kerkgangers? Net als in voorgaande hoofdstukken wordt gecorrigeerd voor leeftijd, geslacht en opleiding.

2. *Sociaal en institutioneel vertrouwen*

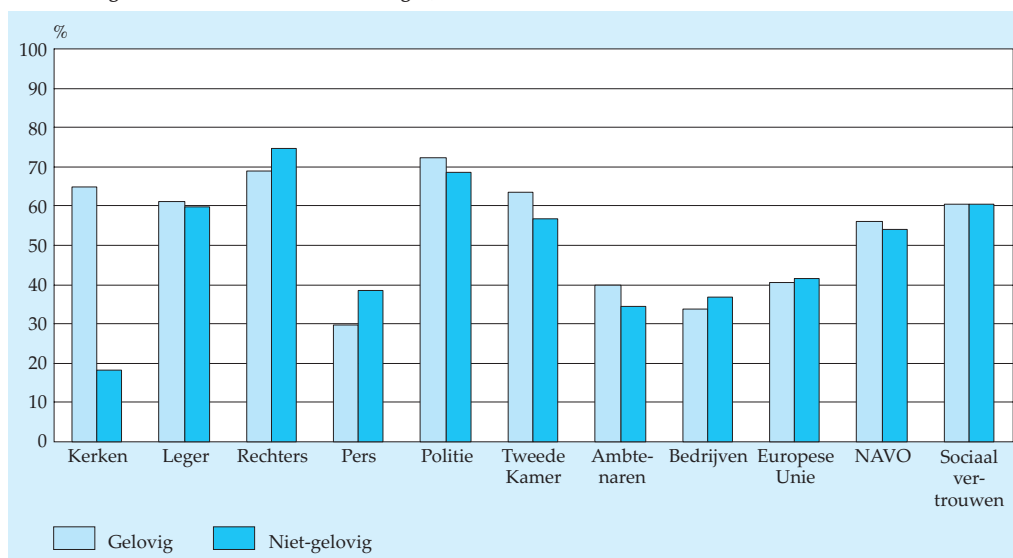
Na de Tweede-Kamerverkiezingen van 22 november 2006 is in het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) nagegaan in welke mate de burger vertrouwen heeft in verschillende instellingen, zoals kerken, politie en leger maar ook in de Tweede Kamer, de Europese Unie en de NAVO.

Zoals verwacht mag worden hebben gelovigen vaker vertrouwen in de kerken dan niet-gelovigen, namelijk 65 procent tegenover 19 procent. Ook hebben gelovigen iets vaker dan niet-gelovigen vertrouwen in de Tweede Kamer, ambtenaren, de NAVO, leger en politie. De niet-gelovigen hebben iets vaker dan gelovigen vertrouwen in rechters, de pers en de grote bedrijven. Gelovigen en niet-gelovigen verschillen in samenstelling naar geslacht, leeftijd en opleiding. Vooral opleiding is relevant omdat opleiding sterk samenhangt met vertrouwen: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe sterker het vertrouwen (Schmeets, 2008). Rekening houdend met deze verschillen naar geslacht, leeftijd en opleiding, blijven de relaties tussen geloof en vertrouwen gehandhaafd. De enige uitzondering is het vertrouwen in rechters: na de correctie is dit vertrouwen bij gelovigen en niet-gelovigen gelijk.

De relatie tussen het institutionele vertrouwen en het geloof komt ook naar voren als we dit vertrouwen samenvatten in een optelscore die varieert van 0 (vertrouwen in geen enkele instelling) tot 10 (vertrouwen in alle instellingen). ¹⁾ De gelovigen hebben een score van 5,4. Dat betekent: vertrouwen in iets meer dan vijf van de tien instellingen. Bij de niet-gelovigen is de score iets lager (4,9). De discrepantie tussen de gelovigen en niet-gelovigen wordt iets scherper als rekening wordt gehouden met verschillen in geslacht, leeftijd en opleiding. Zonder het instituut 'kerken' in de vertrouwensscore nemen de verschillen iets af, maar blijven statistisch significant. Het sociale vertrouwen is vastgesteld op basis van de antwoorden op de stelling 'De meeste mensen zijn wel te vertrouwen, of kun je niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met anderen?' Er is geen verschil in dit sociale vertrouwen tussen gelovigen en niet-gelovigen: van beide groepen is 61 procent van mening dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn. Dit beeld verandert niet als gecorrigeerd wordt voor geslacht, leeftijd en opleiding.

Een bijna volledig vertrouwen in kerken hebben met 90 procent zowel de gereformeerden als de aanhangers van de Protestantse Kerk Nederland (pkn). Relatief erg hoog is ook hun vertrouwen in het leger, de politie en de rechterlijke macht, en de Tweede Kamer. Tevens hebben de gereformeerden en de pkn'ers meer dan gemiddeld vertrouwen in de NAVO.

12.1 Gelovigheid naar vertrouwen in instellingen, 2006

Bron: CBS/SKON, NKO.

Daar staat tegenover dat zij relatief weinig vertrouwen hebben in de pers en grote bedrijven. Bij katholieken en hervormden is het patroon hetzelfde; veel vertrouwen in kerken en controlerende instellingen als politie leger, justitie, Tweede Kamer en NAVO en een lager vertrouwen in de pers en grote bedrijven.

De niet-kerkelijken wijken in vertrouwen op enkele punten af van de kerkelijke stromingen. Hun vertrouwen in kerken is veel lager, het vertrouwen in de pers juist hoger dan van aanhangers de andere religieuze gezindten. Met uitzondering van het vertrouwen in rechters, blijven deze verschillen na correctie voor geslacht, leeftijd en opleiding gehandhaafd.

De optelscore van de tien instellingen levert een variatie van het institutionele vertrouwen op van 4,9 bij de onkerkelijken, 5,2 bij de hervormden en de andere gezindten, 5,4 bij de katholieken, en 6,2 bij zowel de gereformeerden en pkn'ers. Na correctie voor opleiding, leeftijd en geslacht blijven deze verschillen nagenoeg ongewijzigd. Dit blijft zo als vertrouwen in kerken niet wordt meegenomen in de optelscore.

Het onderlinge vertrouwen tussen de burgers – het sociale vertrouwen – is met 72 procent aanmerkelijk hoog onder de pkn'ers. De 'andere gezindten' hebben aanmerkelijk minder vertrouwen. Van deze groep vindt 49 procent dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn. De lage score wordt wellicht veroorzaakt door het hoge aantal niet-westerse allochtonen in deze groep. Niet-westerse allochtonen hebben een beduidend lager sociaal vertrouwen dan andere bevolkingsgroepen. Van de autochtonen vertrouwt 63 procent op de medemens, bij de westerse allochtonen gaat het om 53 procent en bij de niet-westerse allochtonen slechts om 36 procent.

Gecorrigeerd voor geslacht, leeftijd en opleiding blijven de verschillen tussen de religieuze groepen in stand. Wel worden de verschillen tussen met name de hervormden, gereformeerden en pkn'ers iets minder geprononceerd.

Voor het vertrouwen in kerken, leger en rechter geldt: hoe frequenter de kerkgang, hoe meer vertrouwen in deze instituten. Kerkgangers die vaker dan maandelijks kerken, vertrouwen gemiddeld meer op de Tweede Kamer en ambtenaren dan degenen die minder dan een keer per maand naar de kerk gaan. Voor vertrouwen in de Europese Unie, NAVO, pers, politie en grote bedrijven is het beeld minder eenduidig. De optelscore van het institutioneel vertrouwen is vrijwel identiek voor personen die frequent of minder frequent naar de kerk of moskee gaan. Voor het sociaal vertrouwen is het beeld evenmin eenduidig. De verschillen tussen de frequente en minder frequente kerkgangers zijn, ook na correctie, verwaarloosbaar.

3. *Vertrouwen in de democratie*

Het hart van de democratie wordt gevormd door verkiezingen. Hoe groot is het vertrouwen in verkiezingen? Rond het stemmen met de stemcomputer is voor de afgelopen parlamentsverkiezingen veel te doen geweest. De privacy zou in het geding zijn, aangezien stemcomputers 'afgeluisterd' zouden kunnen worden. Een gevolg was dat in enkele gemeenten in een laat stadium alsnog alleen kon worden gestemd met het rode potlood. Deze ontwikkelingen zorgden echter niet voor een fikse deuk in het vertrouwen in deze stemprocedures.

Vlak na de verkiezingsdag hadden brede lagen in de bevolking een groot vertrouwen in de stemmachines (CBS, 2007; Kolk, Aarts en Rosema, 2007; Schmeets en Aarts, 2008). Drie kwart van het electoraat heeft zelfs veel tot heel veel vertrouwen in het verloop van het verkiezingsproces in algemene zin. Tachtig procent heeft veel vertrouwen in het stemmen met de stemcomputer, 74 procent heeft dat in het stemmen met het stembiljet. Veel minder vertrouwen is er in alternatieve procedures. Zo heeft 31 procent vertrouwen in het stemmen per computer thuis, 15 procent in het stemmen per post, en 11 procent per telefoon. Tussen de diverse bevolkingsgroepen zijn maar weinig verschillen in het vertrouwen in stemprocedures. Zo is er ook nauwelijks verschil tussen gelovigen en niet-gelovigen, tussen de religieuze stromingen en tussen frequente en minder frequente kerkgangers.

De tevredenheid met de democratie is op te vatten als een indicatie van het democratisch vertrouwen. Gelovigen onderscheiden zich op dit punt niet van de niet-gelovigen. Houden we echter rekening met de verschillen in leeftijd, geslacht en opleiding tussen de beide groepen, dan zijn gelovigen meer tevreden over de democratie dan de niet-gelovigen.

Hoewel de tevredenheid met de democratie bij alle gezindten en niet-kerkelijken tamelijk hoog is, zijn er wel enige verschillen tussen de stromingen. Gereformeerden zijn het meest tevreden (85 procent) en de niet-kerkelijken het minst (77 pro-

cent). Na correctie voor de achtergrondvariabelen worden deze verschillen nog iets duidelijker. Tussen de frequente en minder frequente kerkgangers zijn er, ook na correctie, geen eenduidige verschillen.

4. *Politiek zelfvertrouwen*

In het kiezersonderzoek is tevens gevraagd naar het politieke zelfvertrouwen aan de hand van de volgende stellingen:

- ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek;
- soms lijkt de politiek zo ingewikkeld, dat mensen zoals ik moeilijk kunnen begrijpen wat er speelt;
- ik heb een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen in ons land.

Twintig procent van het electoraat is van mening dat zij goed in staat zijn om een actieve rol te spelen in de politiek. Onder de gelovigen is dat vertrouwen enkele procentpunten lager dan onder de niet-gelovigen. De verschillen tussen de religieuze stromingen zijn hierbij wat groter. De pkn'ers hebben beduidend meer politiek zelfvertrouwen dan hervormden, gereformeerden en katholieken. De niet-kerkelijken en de andere gezindten nemen een tussenpositie in. Deze verschillen worden mede veroorzaakt door het relatief hoge opleidingsniveau van pkn'ers. Na correctie hiervoor worden de verschillen met hervormden, gereformeerden en katholieken iets minder scherp. Er is geen relatie tussen de mate van kerkbezoek en deze indicator van politiek zelfvertrouwen.

Zo'n 61 procent vindt de politiek erg ingewikkeld. Ook bij deze stelling tonen de gelovigen iets minder zelfvertrouwen dan de niet-gelovigen. Vooral hervormden, katholieken en personen met een 'ander gezindte' onderschrijven deze stelling en onderscheiden zich daarmee van de gereformeerden, pkn'ers en onkerkelijken. Ook na correctie voor opleiding, geslacht en leeftijd blijft deze tweedeling bestaan. Kerkbezoek differentieert dit beeld niet verder. Bij de derde stelling 'een goed beeld van de belangrijkste politieke problemen' is er geen samenhang met religiositeit.

5. *Conclusies en discussie*

In dit hoofdstuk is de vraag voorgelegd of een religieuze binding resulteert in hogere vertrouwenscores. Dit blijkt inderdaad zo te zijn, maar geldt niet voor alle religieuze groepen even sterk.

Gelovigen hebben een groter institutioneel vertrouwen dan niet-gelovigen, maar er is geen verschil tussen beide groepen in sociaal vertrouwen. Na correctie voor achtergrondvariabelen zijn gelovigen wel tevredener met de democratie dan niet-gelovigen, wat wijst op een groter vertrouwen op dat gebied.

Tegelijkertijd vinden gelovigen dat ze minder bekwaam zijn om een actieve rol te vervullen in de politiek dan de niet-gelovigen. Hierbij speelt echter de opleiding een belangrijke rol: als gelovigen en niet-gelovigen hetzelfde opleidingsniveau zouden hebben, dan verdwijnt de discrepantie in het politieke zelfvertrouwen.

Niet alle gelovigen hebben een relatief laag politiek zelfvertrouwen. Vooral de pkn'ers, en gereformeerden zijn ervan overtuigd dat ze de politiek begrijpen en in staat zijn om een actieve rol in de politiek te vervullen. Dit gaat tevens gepaard met zowel een groter sociaal als institutioneel vertrouwen. Of ze daarbij veel of weinig naar de kerk gaan, is van geen betekenis.

Hoewel er geen relatie is tussen religiositeit en het vertrouwen in stemproces, is er wel een verband met het vertrouwen in de democratie. Gereformeerden tonen zich het meest tevreden met de democratie en de niet-kerkelijken het minst.

Al met al zijn het vooral de pkn'ers, maar ook de gereformeerden die eruit springen door een groter vertrouwen in de medeburger, instituties en de democratie. Deze bevinding sluit goed aan bij de hogere participatiescores van vooral de pkn'ers en gereformeerden, zoals vastgesteld in voorgaande hoofdstukken. Hoe deze mechanismen tussen vertrouwen en dergelijke andere vormen van maatschappelijke betrokkenheid tot stand komen, is evenwel vooralsnog onduidelijk. Putnam (2000, p. 137) drukt dit treffend uit: 'The causal arrows among civic involvement, reciprocity, honesty, and social trust are as tangled as well-tossed spaghetti'. Zou religie dan een handvat kunnen bieden om deze slierten uit elkaar te halen en in de juiste causale volgorde te leggen?

Tabel 12.1
Kerkelijke gezindte naar vertrouwen in instellingen, 2006

	Geen	Katholiek	Hervormd	Gereformeerd PKN	Andere kerk	
	%					
Kerken	21,4	62,3	70,5	90,2	62,2	
Leger	59,5	60,1	60,9	74,0	50,7	
Rechters	74,2	65,3	55,5	75,1	80,1	
Pers	38,5	31,7	24,5	23,7	29,5	
Politie	69,0	71,4	73,1	78,3	69,2	
Tweede Kamer	57,9	59,5	62,3	73,5	62,5	
Ambtenaren	35,2	38,0	33,0	44,7	46,2	
Bedrijven	33,2	40,5	37,5	36,3	33,6	
Europese Unie	40,5	41,8	44,6	32,3	42,3	
NAVO	53,4	57,9	61,1	63,1	43,8	
Sociaal vertrouwen	62,7	57,0	59,5	60,7	47,3	

Bron: CBS/SKON, NKO.

Literatuur

Coté, S. en T. Healy (2001) The well-being of nations. The role of human and social capital (Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris).

De Hart, J. (2008) Religieuze groepen en sociale cohesie. In: Schnabel, P, Bijl, R en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie.* (SCP, Den Haag), p. 389–418.

Fukuyama, F. (1995) *Trust* (The Free Press, New York).

Knack, S. en P. Keefer (1997) Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation, *Quarterly Journal of Economics*, 112 (4), p. 1251–1288.

Kolk, H., van der Aarts, K. en M. Rosema (2007) Twijfelen en kiezen. In: Aarts, K., Kolk, H., van der en M. Rosema (red.) *Een verdeeld electoraat* (Spectrum, Utrecht), p. 211–234.

Putnam, R.D., Leonardi, R. en R.Y. Nanetti (1993) *Making democracy work* (Princeton University Press, New Jersey).

Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community* (Simon & Schuster, New York).

Ritzen, J., Easterly, W. en M. Woolcock (2000) On "good" politicians and "bad" policies: Social cohesion, institutions, and growth (The World Bank).

Schmeets, J.J.G. (2008) Meer contacten, meer vertrouwen. In: Beckers, I., Bie, R. van der, Goede, W., Janissen, J. en W. van Nunspeet (red.), *De Nederlandse Samenleving 2008* (CBS, Den Haag/Heerlen), p. 71–78.

Schmeets, J.J.G. en K. Aarts (2008) De kiezer en de stemprocedures. In: Schmeets, J.J.G. en R. van der Bie (red.) *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten* (CBS, Den Haag/Heerlen), p. 109–118.

Noot in de tekst

- ¹⁾ Cronbach's alpha = 0,72. Deze maatstaf voor interne consistentie neemt af indien items worden verwijderd.

13. *Religie en de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen*

Saskia te Riele

1. *Inleiding*

De laatste jaren is er naast de aandacht voor sociaal-economische achterstanden van allochtonen steeds meer aandacht gekomen voor sociaal-culturele aspecten van integratie. Daarbij gaat het om de mate waarin allochtonen en autochtonen contacten met elkaar onderhouden en zich Nederlander voelen, en om de opvattingen en oriëntaties van allochtonen en de mate waarin zij die delen met autochtonen (Dagevos, Schellingerhout en Vervoort, 2007). Religie kan daarbij een rol spelen. Wanneer religieuze opvattingen van nieuwkomers botsen met die van de culturele hoofdstroom in een land, kan dit de sociaal-culturele integratie in de weg staan. Vooral de betekenis van de islam en de rol van moskeeën is in dit verband vaak onderwerp van discussie. Moskeeën zouden de gerichtheid op de eigen groep versterken. Tegelijkertijd kunnen moskeeën, net als andere migrantenkerken, de integratie van hun leden ook bevorderen, bijvoorbeeld door maatschappelijke activiteiten te organiseren of hun leden te helpen de weg te vinden in de maatschappij (Van der Sar en Visser, 2006; Canatan, Popovic en Edinga, 2005).

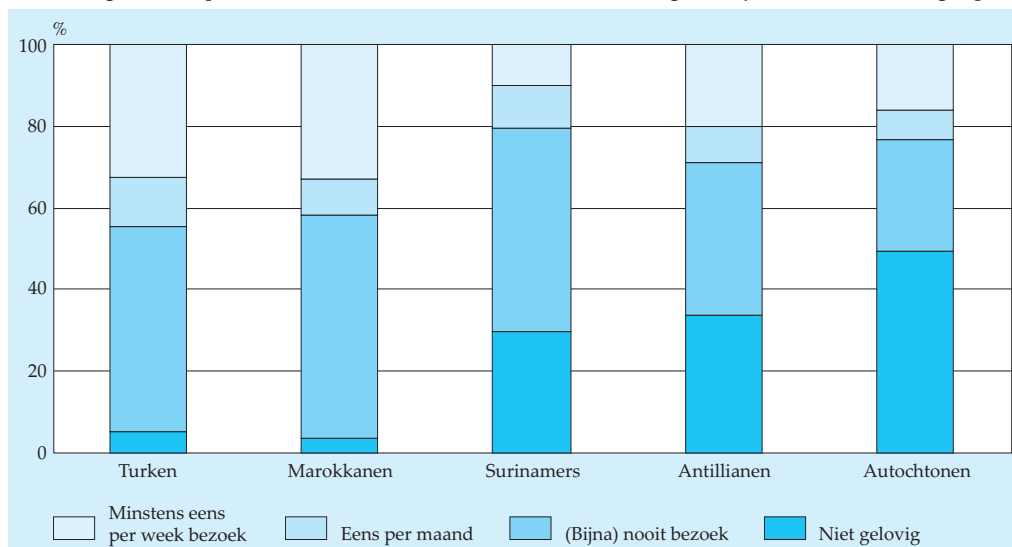
In deze bijdrage worden de sociaal-culturele aspecten van integratie nader onderzocht. Nagegaan zal worden hoe frequent en op welke manier allochtone groepen contact hebben met autochtone Nederlanders, of zij zich Nederlander voelen, of zij vrijwilligerswerk doen en geïnteresseerd zijn in de Nederlandse politiek, en bovenal: op welke manier het geloof hierbij een rol speelt.

De gegevens komen uit het Survey Integratie Minderheden (SIM), een onderzoek van het SCP en het CBS. Hierin zijn gegevens verzameld over vier grote allochtone groepen in Nederland, te weten Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen.

2. *Religiositeit en religieuze activiteiten bij vier migrantengroepen*

Turken en Marokkanen rekenen zich vrijwel allemaal tot de islam (Dagevos, Schellingerhout en Vervoort, 2007). Dit geldt zowel voor de eerste als de tweede generatie. Van de Surinamers rekent driekwart zich tot een bepaald geloof, van de Antillianen tweederde. De religieuze verscheidenheid onder Surinamers is groot. Onder hen bevinden zich zowel christenen, hindoes als moslims. Antillianen en autochtonen hangen overwegend een christelijk geloof aan.

13.1 Gelovigen naar frequentie kerkbezoek, moskeebezoek of bezoek ander religieuze bijeenkomsten herkomstgroep, 2006

Bron: SCP/CBS, SIM.

Tabel 13.1
Aandeel dat minstens eens per maand een kerk, moskee of andere religieuze bijeenkomst bezoekt naar etnische groep, 2006

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	Autochtonen
	%				
Totaal	44	42	20	29	23
Man	59	60	19	22	21
Vrouw	29	22	21	36	25
15-24	44	39	9	23	13
25-44	41	33	16	28	17
45-plus	52	61	33	37	30
Eerste generatie	45	42	24	35	-
Tweede generatie	42	41	11	10	-
Hoogste opleiding:					
Basisonderwijs	48	50	23	30	30
Vbo/mavo	43	36	23	38	27
Mbo/havo/vwo	44	38	19	26	23
Hbo/wo	32	31	16	25	18

Bron: SCP/CBS, SIM.

Om de samenhang tussen religie en de sociaal-culturele integratie te onderzoeken, maken we in dit hoofdstuk onderscheid tussen mensen die een geloof aanhangen en ook regelmatig religieuze bijeenkomsten bezoeken en mensen die niet religieus zijn

of in de praktijk nauwelijks naar de kerk, de moskee of een andere bijeenkomst gaan. Omdat de groep niet-gelovigen onder Turken en Marokkanen erg klein is (5 procent), is deze groep samengenomen met de groep die (bijna) nooit naar religieuze bijeenkomsten gaat en dus slechts nominaal lid is van een geloofsgemeenschap. Ook degenen die minstens een keer per week en ongeveer eens per maand naar bijeenkomsten gaan, zijn bij elkaar gevoegd.

Tabel 13.1 laat zien dat religie een belangrijke rol speelt voor Turken en Marokkanen. Ruim 40 procent is gelovig en gaat frequent naar de moskee. Dit zijn vooral de mannen. Voor Antillianen en vooral Surinamers en autochtone Nederlanders is religie minder belangrijk, zij zijn vaak niet- of alleen nominaal gelovig. Anders dan bij Turken en Marokkanen, zijn bij de Antillianen en Surinamers juist de vrouwen de frequentere bezoekers van religieuze bijeenkomsten.

Voor alle groepen geldt dat 45-plussers relatief vaak naar kerk, moskee of een andere bijeenkomst gaan. Jongeren zijn minder trouwe bezoekers of zijn vaker niet gelovig. Toch gaan ook jonge Turken en Marokkanen nog relatief vaak naar de moskee. Onder Turken en Marokkanen maakt het niet uit of ze van de eerste of de tweede generatie zijn. Dit is wel het geval bij Surinamers en Antillianen. Daar is de tweede generatie duidelijk minder religieus. Ook het opleidingsniveau speelt een rol: het aandeel gelovigen dat frequent religieuze bijeenkomsten bezoekt is over het algemeen lager onder hoger opgeleiden.

3. *Oriëntatie op de Nederlandse samenleving*

De sociaal-culturele integratie kan in kaart gebracht worden door na te gaan of er sociale contacten zijn tussen allochtonen en autochtonen en in hoeverre allochtonen zich Nederlander voelen. Ook de mate waarin zij opvattingen en oriëntaties delen met autochtonen is een indicator van de mate van sociaal-culturele integratie.

Contacten in de vrije tijd

Actief-gelovigen, gelovigen die regelmatig een kerk of moskee bezoeken, zijn in de contacten die ze in hun vrije tijd hebben meer gericht op de eigen groep dan niet-nominaal-gelovigen. Zij hebben minder vaak een autochtone of gemengde vriendenkring en krijgen minder vaak autochtonen op bezoek. Dit geldt voor Marokkanen en Turken, bij wie het zwaartepunt van de contacten veelal bij de eigen groep ligt, maar ook voor Surinamers en Antillianen, die relatief vaak contact hebben met autochtonen. Ook als rekening wordt gehouden met de verschillende samenstelling van de religieuze en niet-religieuze groepen blijft er in de meeste gevallen een effect van religie zichtbaar. Die verschillen worden na correctie voor geslacht, leeftijd, generatie en opleidingsniveau nauwelijks kleiner.¹⁾

Deze uitkomsten kunnen erop wijzen dat actief-gelovigen minder snel aansluiting vinden bij de autochtone groep en zich daarom vaker op de eigen groep richten. Het is echter ook mogelijk dat mensen van dezelfde religie en dezelfde herkomst, juist

doordat zij vaker naar religieuze bijeenkomsten gaan, een grotere kans hebben om elkaar tegen te komen en dus ook vaker contacten met elkaar onderhouden.

Tabel 13.2
Contacten tussen autochtonen en allochtonen naar herkomst en religie, 2006

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Autochtonen	
	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig
	%									
Contacten tussen autochtonen en allochtonen										
Meer eigen groep	62	71	45	66	30	37	27	42	91	94
Half/half	24	23	32	28	38	45	25	33	7	3
Autochtonen/allochtonen	15	6	23	6	33	19	48	25	3	3
Bezoek van autochtonen aan allochtonen en andersom										
Nooit	38	44	32	46	22	33	23	34	67	79
Soms	46	47	47	43	47	48	40	41	26	16
Vaak	16	9	21	11	31	18	37	25	6	5

Bron: SCP/CBS, SIM.

Overigens gaan ook autochtone gelovigen meer om met de eigen groep dan degenen voor wie religie minder belangrijk is. Zij krijgen met 67 procent minder vaak allochtonen op bezoek dan niet- of nominaal-gelovigen (79 procent). Dit komt deels doordat autochtone gelovigen die regelmatig naar de kerk gaan vooral in minder stedelijke gebieden wonen. De kans is daar kleiner om met allochtonen in contact te komen. De verschillen in het aandeel niet- of nominaal-gelovigen en actief-gelovigen dat nooit bezoek van allochtonen krijgt, wordt 2 procentpunten kleiner als voor stedelijkheidsgraad wordt gecorrigeerd. Echter, ook dan blijft een verschil zichtbaar.

Oriëntatie op Nederland

Ook als het gaat om de verbondenheid met Nederland, zijn er verschillen tussen gelovigen die frequent religieuze bijeenkomsten bezoeken en mensen die dat niet doen. Deze verschillen zijn vooral groot onder Turken en Marokkanen, die zich overigens sterker identificeren met het herkomstland en vaker heimwee hebben dan Surinamers en Antillianen. Turkse gelovigen identificeren zich bijvoorbeeld vaker met het herkomstland dan niet- of nominaal-gelovigen, terwijl Marokkaanse gelovigen vaker heimwee hebben. Ook na correctie voor een aantal achtergrondkenmerken blijven deze verschillen zichtbaar. Onder Antillianen en vooral Surinamers zijn de verschillen tussen religieuzen en niet-religieuzen kleiner. Antilliaanse gelovigen hebben wel vaker heimwee, maar deze verschillen verdwijnen na correctie voor andere demografische en sociaal-economische kenmerken.

Tabel 13.3
Identificatie met Nederland, thuisvoelen in Nederland, heimwee naar herkomstland en tevredenheid met de Nederlandse samenleving naar herkomst en religie, 2006

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Autochtonen	
	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet- of nomi- naal- gelovig	gelovig
	%									
Identificatie met Nederland										
Meer land van herkomst	53	64	43	51	20	24	33	39		
Zowel land van herkomst als Nederland	31	28	41	39	39	45	30	37		
Meer Nederland	16	7	16	11	41	31	37	24		
Thuisvoelen in Nederland										
Nee	7	9	3	5	2	2	4	3	1	1
Soms wel/soms niet	23	32	21	28	13	12	18	22	9	3
Ja	69	59	76	67	85	86	78	75	90	96
Heimwee naar land van herkomst										
Vaak	33	37	20	29	11	17	13	22		
Soms	33	42	39	47	31	33	27	34		
Nooit	34	22	40	24	58	50	60	44		
Tevreden met de Nederlandse samenleving	6,4	6,2	6,6	6,4	6,7	6,7	6,5	6,7	6,3	6,4

Bron: SCP/CBS, SIM.

Allochtonen, zowel actief-gelovige als niet- of nominaal-gelovige, voelen zich over het algemeen wel thuis in Nederland. Het komt slechts weinig voor dat zij zich helemaal niet thuisvoelen. Toch zeggen vooral Turkse en Marokkaanse gelovigen minder vaak volmondig ja op de vraag of zij zich thuisvoelen.

Taalvaardigheid

Ook de beheersing van het Nederlands is een indicatie voor de oriëntatie op Nederland. Het is immers een belangrijke voorwaarde om in contact te kunnen komen met zowel autochtonen als andere allochtone groepen. Voor Marokkanen en vooral Turken blijft het Nederlands echter nog vaak een probleem. Zij hebben meer moeite met Nederlands spreken, lezen en schrijven dan Surinamers en Antillianen.

Gelovigen hebben over het algemeen meer problemen met de taal dan niet- of slechts nominaal-gelovigen. Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse gelovigen hebben bijvoorbeeld vaker moeite met schrijven. De verschillen zijn overigens meestal klein. Surinaamse gelovigen beheersen het Nederlands even goed als degenen die niet of slechts nominaal gelovig zijn. Als rekening wordt gehouden met de samenstelling van de groepen naar leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en generatie, verdwijnen de gevonden verschillen. Dit is niet verwonderlijk: taalvaardigheid hangt waarschijnlijk meer af van leervermogen en van het moment waarop men in Neder-

land is komen wonen. Actief-gelovigen zijn vaker laagopgeleid en ouder dan de niet-gelovigen. Alleen bij Antillianen blijft er een verschil in spreekvaardigheid. Onder gelovigen heeft 5 procent moeite, onder niet- of nominaal-gelovigen is dat 2 procent. De gegevens wijzen er dus niet op dat gelovige allochtonen zo op de eigen groep gericht zijn dat zij ook minder moeite nemen om Nederlands te leren.

Opvattingen over de positie van de vrouw en het belang van familiebanden

Turken en Marokkanen zijn het meest traditioneel in hun opvattingen. Surinamers en Antillianen zijn daarin moderner en als het gaat om de rol van mannen en vrouwen verschillen zij ook nauwelijks van autochtonen. Deze laatste groep is het meest progressief en hecht ook het minst aan familierelaties. Voor alle herkomstgroepen, zowel allochtonen als autochtonen, geldt dat actief-gelovigen meestal traditioneler zijn in hun opvattingen over de rol van mannen en vrouwen en over het belang van familiebanden dan niet-gelovigen.

Tabel 13.4
Opvattingen over de rol van mannen en vrouwen en het belang van familiebanden naar herkomst en religie, 2006

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Autochtonen	
	niet- of nominaal-gelovig	gelovig	niet- of nominaal-gelovig	gelovig	niet- of nominaal-gelovig	gelovig	niet- of nominaal-gelovig	gelovig	niet- of nominaal-gelovig	gelovig
	%									
De rol van mannen en vrouwen										
De vrouw kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het huishouden	60	68	47	62	37	53	38	52	32	49
Bij het krijgen van een kind moet de vrouw stoppen met werken	30	38	25	38	11	21	10	14	19	22
De man kan het beste de verantwoordelijkheid hebben voor het geld	28	39	20	32	13	15	16	22	8	16
Voor jongens is het belangrijker dan voor meisjes om hun eigen geld te verdienen	24	27	17	26	13	17	18	20	8	11
Belang van familiebanden										
Bij belangrijke beslissingen moeten oudere familieleden meer invloed hebben dan jongere	46	52	42	54	31	37	32	38	20	24
Kinderen die dichtbij hun ouders wonen moeten minstens een keer per week bij hun ouders op bezoek gaan	74	81	74	82	43	56	48	58	21	25
Kinderen kunnen het beste thuis blijven wonen tot ze gaan trouwen	61	70	47	61	24	41	16	37	9	21
Ik vertrouw meer op mijn familie dan op mijn vrienden	68	73	63	78	51	56	53	66	30	30

Bron: SCP/CBS, SIM.

Zowel autochtone als allochtone gelovigen vinden vaker dan niet-gelovigen dat vrouwen het beste de verantwoordelijkheid voor het huishouden kunnen hebben. Ook thuis blijven wonen tot het huwelijk is meestal belangrijker voor mensen die vaak naar religieuze bijeenkomsten gaan dan voor niet- of nominaal-gelovigen. De verschillen zijn daarentegen weer kleiner als het gaat om de invloed van oudere familieleden bij belangrijke beslissingen. Ook zijn gelovigen het nauwelijks vaker dan niet-gelovigen eens met de stelling dat geld verdienen belangrijker is voor jongens dan voor meisjes.

Bij sommige stellingen zijn er verschillen tussen de vier herkomstgroepen. Surinaamse en Antilliaanse gelovigen vinden bijvoorbeeld net zo min als niet-gelovigen dat mannen beter de verantwoordelijkheid kunnen hebben voor het geld. Onder Turken, Marokkanen maar ook autochtonen zijn gelovigen het wel duidelijk vaker met deze stelling eens dan niet- of nominaal-gelovigen.

4. *Participatie in organisaties*

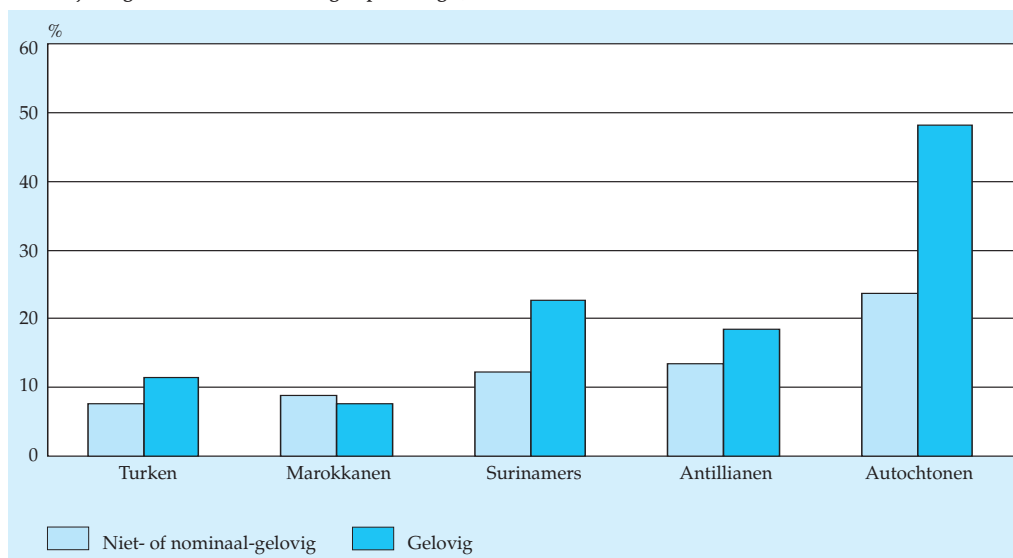
Contacten met mensen uit andere sociale en etnische herkomstgroepen kunnen ook ontstaan via vrijwilligerswerk of het verenigingsleven. Dergelijke contacten kunnen leiden tot de opbouw van meer vertrouwen ten opzichte van anderen, wat weer ten goede kan komen aan de maatschappelijke integratie (Putnam, 2000). Bovendien kunnen via vrijwilligerswerk vaardigheden opgedaan worden die ook elders van pas kunnen komen, bijvoorbeeld in werksituaties.

Vrijwilligerswerk

Trouwe kerkbezoekers zijn over het algemeen relatief vaak maatschappelijk actief (Dekker, 2006; hoofdstuk 6). Ze zijn vaker vrijwilliger, donateur of mantelzorger. Dit geldt ook voor allochtonen (Dekker, 2008; Dekker en Keuzenkamp, 2006). Dit beeld wordt hier bevestigd (grafiek 13.2). Het verband is het sterkst onder autochtonen, waar regelmatige bezoekers van religieuze bijeenkomsten twee keer zo vaak vrijwilligerswerk zeggen te doen dan niet- of nominaal-gelovigen, ook na correctie voor opleidingsniveau, leeftijd en geslacht.²⁾ Bij de vier allochtone groepen is het aandeel vrijwilligers, hoewel veel kleiner dan onder autochtonen, eveneens groter onder actieve gelovigen. Marokkanen zijn hier de uitzondering. De verschillen zijn voor de andere groepen echter ook vrij klein, behalve voor Surinamers, en veranderen nauwelijks als voor geslacht, leeftijd, generatie en opleidingsniveau gecorrigeerd wordt. De relatief kleine verschillen in vrijwilligerswerk onder de allochtone groepen kunnen dus niet verklaard worden doordat gelovigen relatief vaak laag opgeleid zijn, hetgeen een dempend effect heeft op vrijwilligerswerk.

Aangezien geen onderscheid is gemaakt naar het soort organisatie waarvoor vrijwilligerswerk wordt gedaan, is het hier niet mogelijk om na te gaan welk soort vrijwilligerswerk frequente bezoekers van religieuze bijeenkomsten doen. Uit hoofd-

13.2 Vrijwilligerswerk naar herkomstgroep en religie, 2006

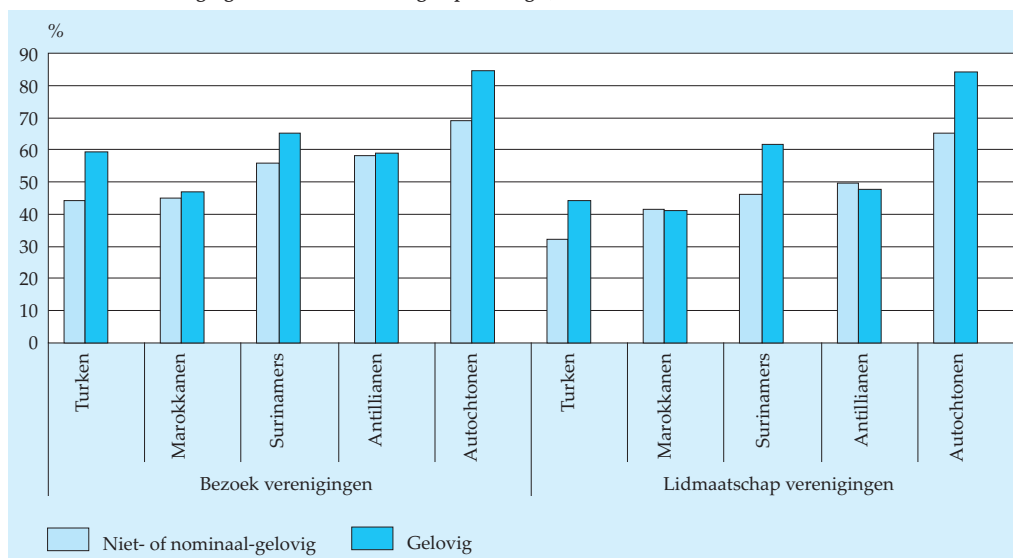
Bron: SCP/CBS, SIM.

stuk 6 komt naar voren dat gelovigen zich vooral inzetten voor organisaties op het gebied van religie, zoals kerken en moskeeën. Bovendien blijken allochtone stedelingen die vaak naar religieuze bijeenkomsten gaan zich relatief vaak in te zetten voor een organisatie voor geloof en religie (Dekker, 2008). Dit zou kunnen betekenen dat gelovige allochtonen maatschappelijk actiever zijn, maar zich niet per se meer richten op anderen dan de eigen herkomstgroep. Het is immers goed denkbaar dat vrijwilligerswerk voor een religieuze organisatie vooral betrekking heeft op activiteiten binnen de eigen religie en de eigen herkomstgroep. Aan de andere kant blijkt uit onderzoek onder moskeeën en de maatschappelijke activiteiten die zij organiseren dat hierbij ook vaak andere bevolkingsgroepen betrokken zijn (Canatan, *et al.* 2005).

Verenigingsleven

Wat geldt voor vrijwilligerswerk, geldt ook voor deelname aan het verenigingsleven. Allochtonen zijn minder vaak lid van een vereniging en bezoeken ook minder vaak activiteiten dan autochtonen, maar voor beide groepen geldt dat gelovigen vaak wel actiever zijn. Van de autochtonen die vaak naar de kerk gaan is bijvoorbeeld zo'n 85 procent lid van een vereniging en bezoekt eenzelfde aandeel wel eens activiteiten van verenigingen. Bij de niet (trouwe) kerkgangers is dat respectievelijk 65 en 69 procent. Ook Turkse en Surinaamse gelovigen zijn actiever in het verenigingsleven dan niet- of nominaal-gelovigen. Onder Marokkanen en Antillianen maakt religie geen duidelijk verschil, ook niet na correctie voor enkele demografische en sociaal-economische kenmerken. Wel worden de verschillen dan wat groter.

13.3 Deelname verenigingsleven naar herkomstgroep en religie, 2006

Bron: SCP/CBS, SIM.

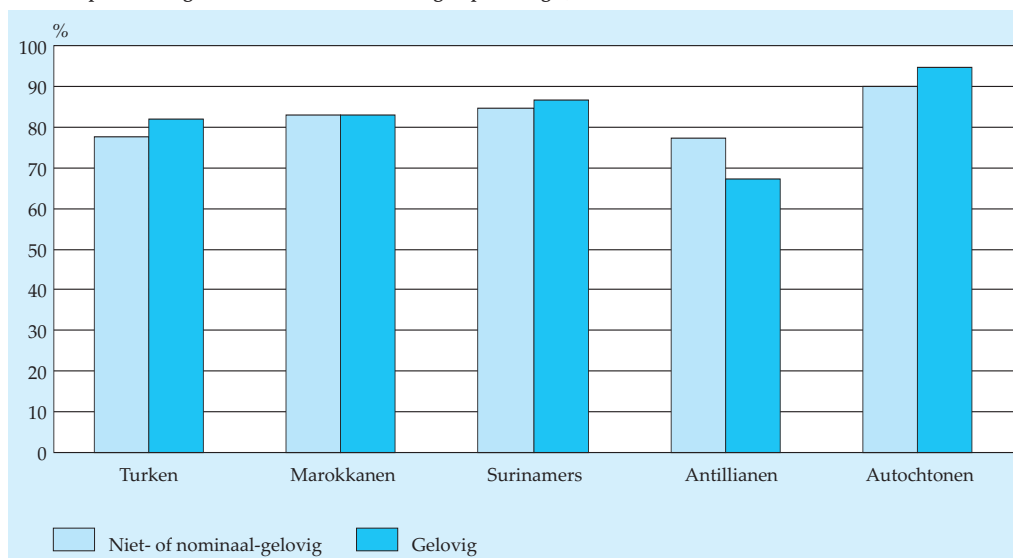
Als het gaat om lidmaatschap en deelname aan activiteiten van verenigingen kan wel onderscheid worden gemaakt naar het soort vereniging waar men lid van is en activiteiten van bezoekt. Wanneer alleen seculiere organisaties worden meegenomen, dan blijken gelovigen eerder minder actief in het verenigingsleven. Alleen bij autochtonen zijn religieuzen ook actiever in seculiere organisaties. Gelovigen zijn dus wel actiever in het verenigingsleven, maar omdat het vaak gaat om religieuze organisaties, hoeft dit niet te betekenen dat zij daardoor meer in contact komen met autochtonen of mensen uit andere bevolkingsgroepen. Als gevraagd wordt met wie zij het meest contact hebben binnen verenigingen, dan geven gelovige allochtonen vaker aan dat zij vooral contact hebben met mensen van de eigen herkomstgroep. Wel hebben zij net zo vaak contacten met mensen uit allerlei verschillende bevolkingsgroepen als niet- of nominaal-gelovigen. Deze komen echter vaker (ook) in contact met autochtone Nederlanders.

5. Politieke betrokkenheid

Stemintentie

De betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving kan zich ook uiten in de mate waarin mensen geïnteresseerd zijn in de Nederlandse politiek en van plan zijn om te gaan stemmen. Allochtonen zijn meestal wat minder geneigd om te gaan stemmen dan autochtonen. Vooral Antillianen zijn dit minder vaak van plan. Of allochtonen religieus zijn en ook frequent naar religieuze bijeenkomsten gaan, speelt echter

13.4 Van plan om te gaan stemmen naar herkomstgroep en religie, 2006

Bron: SCP/CBS, SIM.

nauwelijks een rol.³⁾ Alleen onder Antillianen is er een verschil: actief gelovigen zijn minder geneigd om te gaan stemmen (67 procent) dan niet- of nominaal-gelovigen (77 procent). Dit verschil wordt kleiner als voor onder andere opleidingsniveau wordt gecorrigeerd. Onder autochtonen zijn trouwe kerkgangers juist wel meer geneigd om te gaan stemmen.

Interesse in de politiek

Ook als het gaat om interesse in de politiek, zijn er geen grote verschillen tussen gelovigen die frequent religieuze bijeenkomsten bezoeken en niet of nominaal gelovigen. Wel is er minder interesse onder allochtonen dan onder autochtonen. Als het gaat om het land waarin ze geïnteresseerd zijn, dan geven allochtone gelovigen wat minder vaak aan dat ze vooral geïnteresseerd zijn in de Nederlandse politiek, maar juist meer dat zij in alle landen evenveel geïnteresseerd zijn. Turken zijn naar verhouding het meest geïnteresseerd in de politiek van het herkomstland.

Al met al is het niet zo dat gelovigen minder betrokken zijn bij de Nederlandse politiek. Zij gaan over het algemeen net zo vaak stemmen als niet- of nominaal-gelovigen en zijn ook ongeveer net zo vaak geïnteresseerd in politiek. Wel zijn zij in hun politieke interesse wat meer gericht op de eigen groep.

6. *Conclusie en discussie*

De uitkomsten die hier zijn gepresenteerd, laten zien dat allochtonen die gelovig zijn en vaak naar kerk, moskee of een andere religieuze bijeenkomst gaan, in hun

sociale contacten meer gericht zijn op de eigen groep en zich minder verbonden voelen met Nederland dan niet-gelovigen en mensen die nominaal gelovig zijn. Ook in hun politieke interesse zijn gelovigen wat minder gericht op de Nederlandse politiek. Aan de andere kant zijn er nauwelijks verschillen als het gaat om taalvaardigheid of de intentie om te gaan stemmen. Bovendien zijn frequente bezoekers van religieuze bijeenkomsten vaak actiever als vrijwilliger en in het verenigingsleven. Dit verschil wordt onder allochtone groepen echter vooral veroorzaakt doordat zij vaker in religieuze organisaties actief zijn. Het hoeft daarom niet te betekenen dat zij via verenigingen en organisaties ook vaker in contact komen met autochtonen of andere allochtone bevolkingsgroepen.

De gevonden verschillen zijn over het algemeen sterker voor Turken en Marokkanen dan voor Antillianen en, vooral, Surinamers. Dit kan te maken hebben met de geloofsrichting. Mogelijk botst de islam meer met de meer christelijke culturele hoofdstroom in ons land. Het is echter net zo goed mogelijk dat de verschillen onder Surinamers en Antillianen kleiner zijn doordat deze groepen al langer banden met Nederland hebben of doordat deze groepen meer gesecculariseerd zijn.

Tabel 13.5
Politieke interesse en taalbeheersing naar herkomst en religie, 2006

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen		Autochtonen	
	niet-of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet-of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet-of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet-of nomi- naal- gelovig	gelovig	niet-of nomi- naal- gelovig	gelovig
	%									
Interesse in politiek										
Niet geïnteresseerd	55	56	40	42	32	35	42	55	23	17
Een beetje geïnteresseerd	34	33	42	36	47	43	39	31	56	62
Zeer geïnteresseerd	11	11	18	22	21	22	19	14	21	21
Vaak problemen met spreken, lezen, schrijven										
Spreken	22	25	15	16	1	1	2	6		
Lezen	22	27	16	22	2	1	2	3		
Schrijven	30	36	20	29	3	3	3	6		

Bron: SCP/CBS, SIM.

Literatuur

Dagevos, J. en M. Gijsberts (2007) Jaarrapport Integratie 2007 (SCP, Den Haag).

Dagevos, J., Schellingerhout, R. en M. Vervoort (2007) Sociaal-culturele integratie en religie. In: Dagevos, J., en M. Gijsberts (red.) Jaarrapport integratie (SCP, Den Haag), p. 163–191.

Dekker, P. (2006) Kerkgangers, investeerders in de civil society. In: Sociaal en Cultureel Rapport 2006 (SCP, Den Haag), p. 319–338.

Dekker, P. en S. Keuzenkamp (2006) Maatschappelijke participatie. In: Keuzenkamp, S. en A. Merens (red.), Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden (SCP, Den Haag), p. 112–233.

Gijsberts M. en J.J.G. Schmeets, (2008) Sociaal-culturele oriëntatie en maatschappelijke participatie. In: Oudhof, K., Vliet, R., van der en B. Hermans (red), Jaarrapport Integratie 2008 (CBS, Den Haag/Heerlen), p. 120–221.

Putnam, R.D. (2000) Bowling alone: The collapse and revival of American community (Simon & Schuster, New York).

Sar, J. van der en R. Visser (2006) Gratis en waardevol. Rol, positie en maatschappelijk rendement van migrantenkerken in Den Haag (Drukjoenit/Digicopy, Rotterdam/Den Haag).

Canatan, K., Popovic, M. en R. Edinga (2005), Maatschappelijk actief in moskeeverband. Een verkennend onderzoek naar de maatschappelijke activiteiten van en het vrijwilligerswerk binnen moskeorganisaties en het gemeentelijk beleid ten aanzien van moskeorganisaties (IHSAN, 's Hertogenbosch).

Noten in de tekst

- 1) Voor deze analyse zijn de variabelen gedichotomiseerd in 'meer met de eigen groep' versus 'overig'.
- 2) De aandelen vrijwilligers zijn hier kleiner dan de aantallen in hoofdstuk 6. Dit heeft te maken met de manier waarop is vastgesteld of iemand vrijwilligerswerk doet. In het SIM, waarover hier wordt gepubliceerd, is slechts één algemene vraag gesteld ('doet u vrijwilligerswerk'). In het POLS, dat de basis vormt voor de cijfers in hoofdstuk 6, wordt een aantal soorten vrijwilligerswerk opgesomd. De respondent wordt dan telkens gevraagd bij elke organisatie te zeggen of hij daarvoor wel of geen vrijwilligerswerk doet. Bovendien wordt gevraagd naar vrijwilligerswerk in de afgelopen 12 maanden. Dit levert een groter aandeel vrijwilligers op.
- 3) Mensen die aangeven niet te mogen stemmen zijn buiten beschouwing gelaten. Deze groep is groter onder allochtonen dan onder autochtonen. Van de Turken en Marokkanen is zo'n 15 procent niet stemgerechtigd, van de autochtonen 3 procent.

14. *Religie en gemeenten*

Hans Schmeets

1. *Inleiding*

In de voorgaande hoofdstukken is op basis van individuele gegevens de mate van religiositeit gekoppeld aan diverse aspecten van sociale samenhang. Zo zijn de gegevens van Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) gebruikt voor de beschrijving van het vrijwilligerswerk, de informele hulp, sociale contacten, gezondheid en leefstijlen. Met de gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) zijn we ingegaan op de politieke participatie, politieke opvattingen en ervaren problemen, alsook het sociale en institutionele vertrouwen. Het Survey Integratie Minderheden (SIM) bevat gegevens over de integratie van vier allochtone bevolkingsgroepen.

Ook in andere bestanden van het CBS zitten kenmerken waarmee de sociale samenhang in de samenleving beschreven kan worden. Zo is een aantal stellingen over de betrokkenheid in de buurt opgenomen in de *Veiligheidsmonitor Rijk* (VMR), vrijwilligerswerk zit in de Enquête Beroepsbevolking (EBB). Dit zijn qua massa rijke bestanden, op basis waarvan talrijke uitsplitsingen gemaakt kunnen worden. Echter, op individueel niveau kan de relatie met religie niet gelegd worden aangezien de kenmerken van religiositeit niet in de VMR en de EBB zijn opgenomen. Het is echter wel mogelijk om op een geaggregeerd niveau verbanden te leggen tussen religie en de gegevens uit de VMR en de EBB. Dat kan met de gemeente als eenheid.

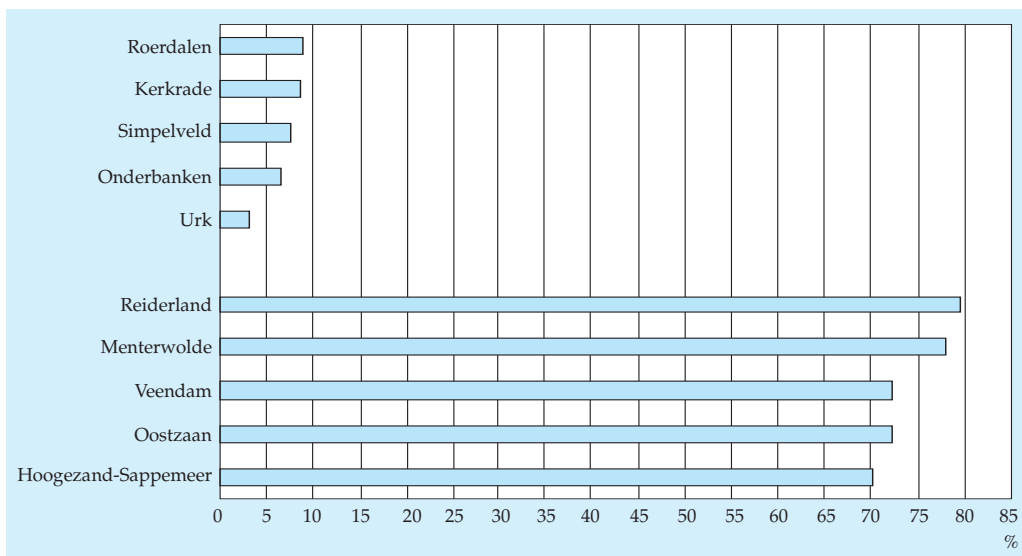
Van de gemeenten zijn op basis van de POLS-gegevens de verdelingen naar kerkelijke gezindte en naar kerkgang vanaf 1997 bekend. Daarbij merken we op dat we de protestanten niet kunnen uitsplitsen naar pkn'ers, hervormden en gereformeerden, aangezien de PKN pas op 1 mei 2004 is ontstaan. Deze verdelingen leggen we vervolgens naast het percentage vrijwilligers uit de EBB in 2001–2007 en de cijfers over de buurtbetrokkenheid uit de VMR in 2005–2008.

Vervolgens kan de vraag worden beantwoord of de vrijwillige inzet van burgers groter is in overwegend protestantse gemeenten. Of de vraag of in gemeenten met een hoog percentage onkerkelijken de betrokkenheid bij de buurt geringer is dan in gemeenten waar relatief weinig onkerkelijken wonen.

2. *Gemeenten en kerkelijke gezindte*

De kerkelijke gezindten variëren sterk per gemeente. In Urk en Staphorst wonen geen katholieken, in Simpelveld en Onderbanken is meer dan 90 procent katholiek. In Urk is ook maar 3 procent van de volwassen bevolking (18 jaar en ouder) niet ker-

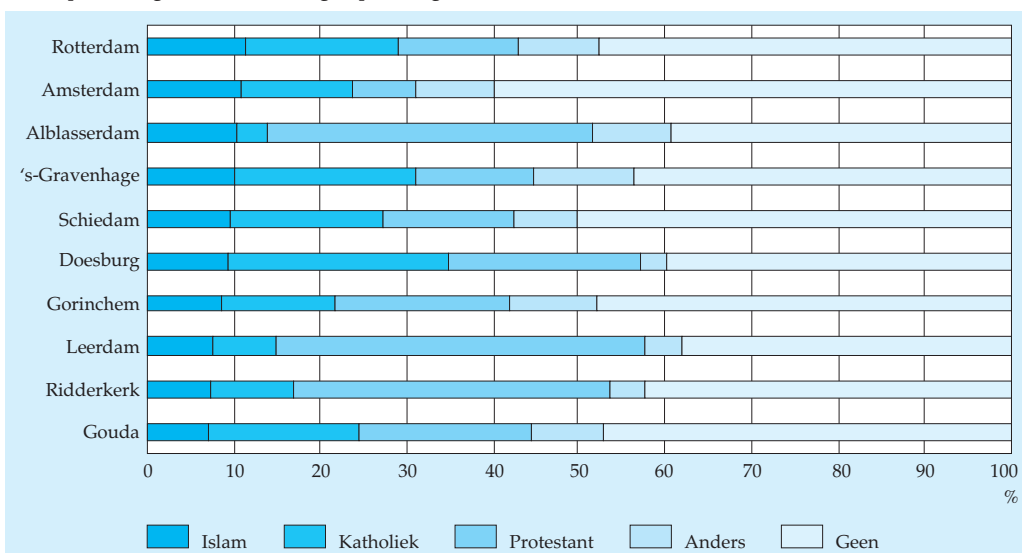
14.1 Gemeenten met het hoogste en het laagste percentage onkerkelijken

Bron: CBS, POLS 1997/2008.

kelijk. In Onderbanken, Simpelveld, Kerkrade en Roerdalen varieert dat percentage van 6 tot 9. Aan de andere kant staan gemeenten Hoogezand-Sappemeer, Oostzaan en Veendam met iets meer dan 70 procent onkerkelijken en Menterwolde en Reiderland met bijna 80 procent onkerkelijken.

14.2 Toptien van gemeenten met hoogste percentage islamieten

Bron: CBS, POLS 1997/2008.

Meer dan negen op de tien inwoners van Urk zijn protestant. Van iedere tien inwoners van Staphorst zijn er acht protestant, en in gemeenten Woudrichem, Aalburg, Bunschoten, Renswolde, Graafstroom, Zedrik, Zwartewaterland en Nunspeet zeven.

In Rotterdam woont het grootste percentage islamieten, gevolgd door Amsterdam, Alblasserdam en Den Haag. In deze gemeenten is circa een op de tien volwassenen islamiet. Daarna volgen Schiedam, Doesburg, Gorinchem, Leerdam, Ridderkerk en Gouda met minstens 7 procent islamieten. In meer dan de helft van de gemeenten rekt minder dan één op de honderd inwoners zich tot de islam.

3. *Vrijwilligerswerk*

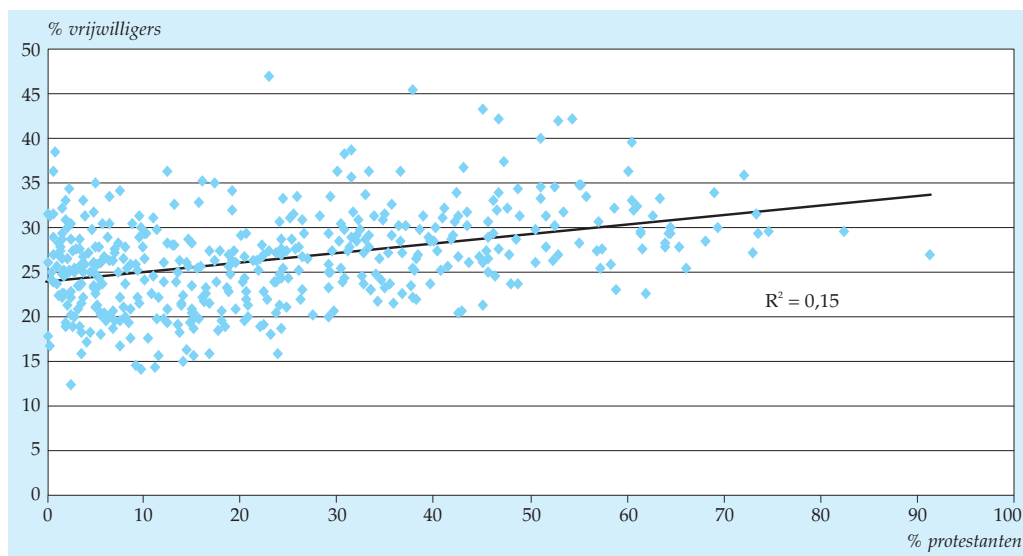
Het aantal personen dat zich inzet als vrijwilliger verschilt sterk per gemeente. Het varieert van 12 procent in Kerkrade tot 43 procent in Nijefurd. Onder de twintig gemeenten met weinig vrijwilligers zijn maar liefst zeven Limburgse gemeenten. Het zijn Kerkrade, Landgraaf, Simpelveld, Heerlen, Kessel, Sittard-Geleen en Maastricht. Maar ook in het westen zijn veel gemeenten met weinig vrijwilligers, zoals Rotterdam, Amsterdam, Hillegom, Almere, Schiedam, Purmerend, Spijkenisse en Haarlem. De animo om vrijwilligerswerk te doen is het hoogst in veel gemeenten in Friesland, waaronder Nijefurd, Bolsward, Dongeradeel, Skarsterlân, Ferwerderadiel, Wûnseradiel, Wymbritseradiel, Gaasterlân-Sleat, Littenseradiel en Leeuwarderadeel.

Op gemeenteniveau is er een duidelijk verband tussen het percentage islamieten en het percentage vrijwilligers ($R^2 = 0,17$). In gemeenten met een hoge concentratie islamieten – Rotterdam, Amsterdam, Den Haag – zijn relatief weinig vrijwilligers. In Rotterdam is zo'n 15 procent actief als vrijwilliger, in Amsterdam 17 procent en in Den Haag 18 procent. Aan de andere kant staan gemeenten gegroepeerd met weinig islamieten, en een bovengemiddeld hoog percentage vrijwilligers. Dergelijke gemeenten zijn vooral te vinden in Friesland. Daar wonen nauwelijks islamieten, terwijl minstens een op de drie inwoners zich inzet als vrijwilliger.

Er is geen verband tussen het doen van vrijwilligerswerk en onkerkelijkheid: zowel gemeenten met hoge als met lage concentraties onkerkelijken hebben veel en weinig vrijwilligers. Wel is er een relatie tussen het percentage vrijwilligers en de concentratie protestanten ($R^2 = 0,15$). Gemeenten met veel protestanten hebben ook veel vrijwilligers, in gemeenten met weinig protestanten zijn ook maar weinig vrijwilligers.

Algemeen is dit beeld niet, en er zijn uitzonderingen. Zo zijn er gemeenten met weinig protestanten waar toch veel vrijwilligerswerk wordt gedaan. Een voorbeeld daarvan is de gemeente Mill en Sint Hubert met slechts 0,8 procent protestanten en bijna 40 procent vrijwilligers. Tussen de concentratie katholieken en vrijwilligerswerk is er geen relatie op gemeenteniveau.

14.3 Vrijwilligerswerk en concentratie protestanten in gemeenten

Bron: CBS, EBB 2001/2007.

Kerkgang en vrijwilligerswerk hangen sterk samen. In gemeenten met veel inwoners die regelmatig – minstens één keer per maand – naar de kerk gaan of een andere godsdienstige bijeenkomst bijwonen, wonen ook veel vrijwilligers. In gemeenten met minstens 40 procent regelmatige kerkgangers doet minstens een kwart van de inwoners vrijwilligerswerk. Wonen er minder frequente kerkgangers, dan is de kans aanzienlijk groter dat in deze gemeenten de vrijwillige inzet lager is. Een voorbeeld daarvan is de gemeente Zaanstad, met een kwart frequente kerkgangers en slechts 12 procent vrijwilligers.

4. *Betrokkenheid bij de buurt*

Er is volop sociaal leven in de directe woonomgeving. Bijna driekwart van de bevolking onderhoudt veel contact met de buren, bijna de helft heeft contact met buurtbewoners. Uit die contacten blijkt een grote saamhorigheid. Zo zegt een meerderheid in een gezellige buurt te wonen, een overgrote meerderheid vindt zelfs dat in de buurt iedereen prettig met elkaar omgaat en zich thuisvoelt in de buurt. Deze saamhorigheid is in de periode 2005–2008 licht toegenomen. Het geldt vooral voor de contacten met de directe buren en andere buurtbewoners, en met de mening dat mensen in de buurt graag met elkaar omgaan. De samengestelde indicator voor de buurtbetrokkenheid op basis van deze acht kenmerken varieert van geen enkele betrokkenheid (score 0) tot maximale betrokkenheid (score 32). De gemiddelde score is 22. Dat betekent dat mensen positief zijn over het sociale leven in de buurt.

Tabel 14.1
Sociale cohesie in de buurt

	2005	2006	2007	2008
	% (helemaal) mee eens			
Veel contact met directe buren	62	64	65	65
Veel contact met andere buurtbewoners	45	47	48	48
Men gaat op een prettige manier met elkaar om	83	84	85	86
Gezellige buurt met veel saamhorigheid	59	58	58	58
Mensen kennen elkaar nauwelijks	21	21	20	20
Thuis voelen bij de mensen in de buurt	77	77	78	79
Als enigszins mogelijk, verhuis ik uit deze buurt	12	12	12	12
Tevreden met de bevolkingssamenstelling	84	85	85	85

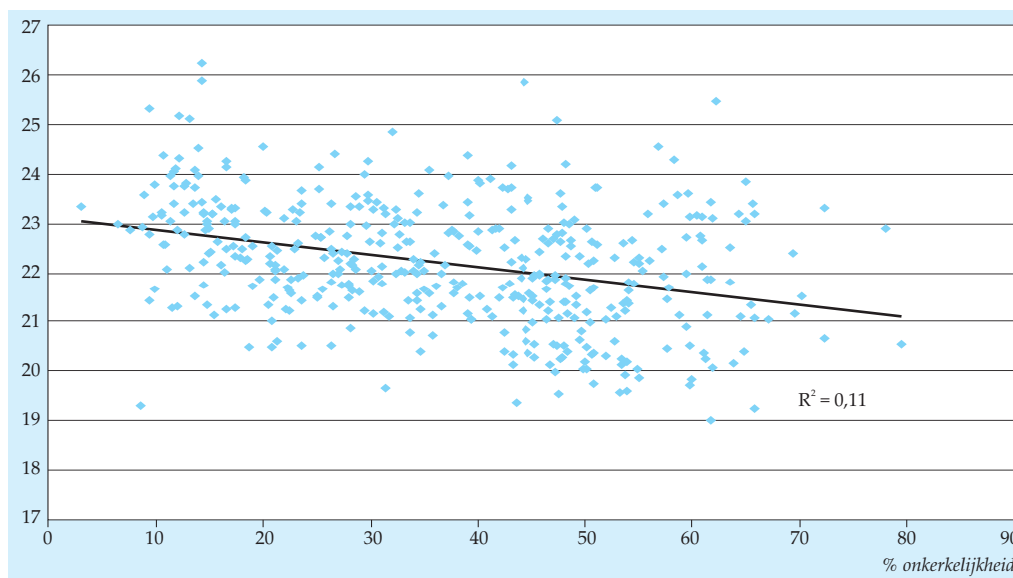
Bron: CBS, VMR 2005/2008.

De score op de buurtbetrokkenheid varieert van 19,1 in Spijkenisse tot 25,3 in Dinkelland. Gemeenten met een geringe score op betrokkenheid zijn Groningen, Kerkrade, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Leiden, Delft en Amsterdam. Behalve de inwoners van Dinkelland, kennen eveneens de gemeenten Tubbergen en Graafstroom een hoge betrokkenheid.

Op gemeenteniveau is er een duidelijke samenhang tussen buurtbetrokkenheid en het percentage islamieten: in gemeenten met relatief weinig islamieten bestaat over het algemeen een sterke buurtbetrokkenheid ($R^2 = 0,20$). Zo is in de drie grootste gemeenten – Amsterdam, Rotterdam en Den Haag – de buurtbetrokkenheid met scores onder de 20 punten relatief laag. Er is een aantal uitzonderingen. Onder de tien gemeenten met de laagste betrokkenheid vallen Scherpenzeel, Kerkrade, Uithoorn en Groningen, waar nagenoeg geen islamieten wonen. Aan de andere kant zijn er nagenoeg geen gemeenten met veel islamieten waar de betrokkenheid bij de buurt groot is. De gemeente Doesburg is eigenlijk de enige uitzondering met 9 procent islamieten en bijna 23 procent vrijwilligers.

Er is nauwelijks enig verband tussen het katholicisme en de buurtbetrokkenheid. Het maakt dus niet uit voor deze betrokkenheid of er in een gemeente veel of weinig katholieken wonen. En evenmin is er een relatie met de concentratie protestanten. Wel is er een relatie met de concentratie onkerkelijken. Waar veel personen zich rekenen tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering, daar is de betrokkenheid bij de buurt – zoals de onderlinge contacten en de tevredenheid met de samenstelling – over het algemeen groter dan in gemeenten met veel onkerkelijken.

14.4 Buurtbetrokkenheid en onkerkelijkheid in gemeenten

In gemeenten met veel frequente kerkgangers is de betrokkenheid sterker dan in gemeenten waar minder frequent wordt gekerkt ($R^2 = 0,09$). In gemeenten waar minstens de helft regelmatig kerkt, is de buurtbetrokkenheid relatief hoog (minstens 22 punten). Gaat minder dan de helft van de inwoners frequent naar de kerk, dan zakt de score die de betrokkenheid bij de buurt weergeeft in veel gemeenten flink.

5. Conclusie en discussie

Indien een gemeente sterker protestants is, dan wonen daar ook meer vrijwilligers. Hetzelfde gebeurt als veel inwoners van een gemeente vaak een kerkdienst of andere levensbeschouwelijke dienst bijwonen. Of een gemeente overwegend katholiek is of juist niet, dat maakt niet uit voor het percentage vrijwilligers. Wel is relevant of er in een gemeente veel islamieten wonen. De regel is dan: hoe meer islamieten, hoe geringer het percentage vrijwilligers.

In het onderzoek is een vrijwilliger getypeerd als iemand die zichzelf als vrijwilliger beschouwt, en niet als iemand die het afgelopen jaar vrijwilligerswerk heeft gedaan, zoals in het POLS-onderzoek. Bovendien worden in POLS meer soorten vrijwilligerswerk onderscheiden. De EBB-meting van het aantal vrijwilligers (20 procent) valt om deze redenen veel lager uit dan de POLS-meting (43 procent). In deze 20 procent zitten waarschijnlijk minder personen die sporadisch activiteiten binnen organisatorisch verband – bijvoorbeeld in de kerk – op vrijwillige basis en onbetaald doen, dan in de uitgebreide POLS-meting.

Benadrukt moet worden dat deze bevindingen, die berusten op analyses op gemeenteniveau, kunnen afwijken van de relaties die we hebben kunnen constateren in de analyses op het individuele niveau.

In hoofdstuk 6 hebben we op basis van de POLS-gegevens de individuele relaties onderzocht. Personen die zichzelf tot een kerkelijke gezindte of levenbeschouwelijke groepering rekenen, zetten zich vaker in als vrijwilliger en bieden vaker informele hulp aan dan onkerkelijken. Maar bovendien verschillen de religieuze stromingen in deze twee vormen van maatschappelijke betrokkenheid. Met name de pkn'ers zijn bedreven in deze activiteiten. Vooral zijn de verschillen bij het vrijwilligerswerk groot, aangezien zich onder de pkn'ers bijna twee keer zoveel vrijwilligers bevinden dan onder de onkerkelijken. Deze resultaten liggen in de lijn van wat we op basis van de gemeenteresultaten zouden kunnen verwachten. Ook de bevinding dat zich onder de regelmatige kerkgangers die wekelijks kerken bijna twee keer zoveel vrijwilligers zijn als onder personen die minder frequent of helemaal niet naar de kerk of moskee gaan, lijkt te sporen met de bevindingen op gemeenteniveau.

De tweede graadmeter van sociale samenhang is de betrokkenheid bij de buurt, waaronder contacten met burens en buurtbewoners, en de perceptie van de saamhorigheid. De bevindingen komen in sterke mate overeen met het vrijwilligerswerk: meer betrokkenheid in gemeenten met weinig onkerkelijken, weinig islamieten en veel frequente kerkgangers. Opvallend is de afwezigheid van een relatie tussen buurtbetrokkenheid en de concentratie protestanten in een gemeente. Dit doet vermoeden dat protestanten weliswaar bereid zijn om vanuit hun geloofsovertuiging vrijwilligerswerk te verrichten, maar dat dit geen invloed heeft op de waardering van de eigen buurt. Veel of weinig protestanten in de eigen leefomgeving: het doet er weinig toe.

Deze laatste bevinding is overigens speculatief. Om dergelijke relaties te onderzoeken zijn microdata nodig en die ontbreken vooralsnog aangezien in de Veiligheidsmonitor de religieuze kenmerken ontbreken. Vanaf 2010 zal het CBS – aansluitend op de gegevensverzameling van het Nationale Statistische Bureau in het Verenigd Koninkrijk – religie in alle persoonsenquêteën opnemen. Daarmee kan gericht onderzoek worden gedaan naar de effecten van religie op aspecten van sociale samenhang op zowel individueel als geaggregeerd niveau.

Noot in de tekst

- 1) De acht indicatoren van buurtbetrokkenheid hebben vijf antwoordcategorieën. De interne consistentie van deze schaal (Cronbach's alpha) is 0,82.

15. *Religie aan het begin van de 21ste eeuw: epiloog*

Hans Schmeets

1. *Kerkelijkheid en kerksheid*

In het eerste hoofdstuk van dit boek hebben we ons de vraag gesteld of er aanwijzingen zijn dat religie aan het begin van de 21ste eeuw nog steeds verbonden is met sociale cohesie. Daarbij is op basis van het *Permanent Onderzoek Leefsituatie* (POLS) geconstateerd dat sinds 1993 het aandeel onkerkelijken nauwelijks daalde. Met 58 procent rekent zich in 2008 een meerderheid van de bevolking tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering. Daarvan is 29 procent katholiek, 9 procent hervormd, 4 procent gereformeerd, en 6 procent geeft aan tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) te behoren, die in mei 2004 is ontstaan uit het samengaan van de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Evangelisch-Lutherse Kerk. Blijkbaar identificeert zich nog maar een op de drie protestanten met de PKN danwel is zich ervan bewust tot de PKN te behoren.

In tegenstelling tot de kerkelijkheid, is het bezoek aan de kerk, moskee of een religieuze bijeenkomst wel fors afgenomen: slechts een kleine groep – een op de vijf – gaat daar nog maar regelmatig naar toe. Vooral onder de katholieken en de islamieten is de kerksheid in de afgelopen 10 jaar fors gedaald. Voorts is uit een andere bron – het *Nationaal Kiezersonderzoek* – ook gebleken dat het percentage dat zich gelovig noemt is afgenomen: van 60 procent in 1989 naar 52 procent in 2006.

Is er nog wel een religieuze factor? Het beeld dat uit de statistieken naar voren komt, is helder. De diverse geloofsgroepen onderscheiden zich op talrijke aspecten in hun leefsituatie, in opvattingen en gedrag. En dat kan maar zeer ten dele worden verklaard doordat deze geloofsgroepen verschillen in bevolkingsopbouw zoals leeftijd, geslacht en opleiding. Daarbij valt vooral de positie op van de islamieten en de achterban van de PKN. De 825 duizend islamieten onderscheiden zich door een geringere maatschappelijke betrokkenheid en afwijkende denkbeelden. Daarnaast valt op dat de protestanten nogal verdeeld zijn: vooral pkn'ers, en in iets mindere mate de gereformeerden tonen een sterkere betrokkenheid bij de samenleving – zoals het zich inzetten als vrijwilliger, actief zijn in het verenigingsleven en het bieden van hulp aan anderen – dan andere geloofsgroepen waaronder ook de personen die zich hervormd of gereformeerd noemen.

Niet alleen de kerkelijkheid, maar ook de kerksheid zorgt voor een variatie in de maatschappelijke betrokkenheid en opvattingen. Over het algemeen geldt dat een

grotere kerksheid gepaard gaat met meer sociale contacten, meer hulp aan anderen, meer betrokkenheid bij organisaties, zoals lidmaatschappen, actief zijn binnen verenigingen en zich inzetten als vrijwilliger, en politieke participatie.

2. *Participatie, vertrouwen en integratie*

Participatie

In gemeenten met veel inwoners die zich tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekenen, is de cohesie in de buurt sterker. Tevens geldt dat deze buurtbetrokkenheid groter is in gemeenten waar men nog frequent naar de kerk gaat. Daarnaast wordt vooral veel vrijwilligerswerk gedaan in gemeenten waar veel personen wonen die een band hebben met de religie. Maar het maakt ook uit tot welke religieuze stroming men behoort. Over het algemeen zijn het vooral de protestanten die maatschappelijk betrokken zijn.

De bevinding dat vooral in veel Friese gemeenten veel vrijwilligers wonen en in Limburg weinig, is verrassend. Het beeld is immers dat vooral in het zuiden een bloeiend verenigingsleven is, en verenigingen die draaiende worden gehouden door vele vrijwilligers. De statistieken ondersteunen dit beeld echter niet. Weliswaar is 43 procent van de katholieke 18-plussers minstens een keer per maand actief in verenigingen, maar van de pkn'ers is dat 46 procent. Andere geloofsgroepen hebben een iets minder sterke band met het verenigingsleven, met als negatieve uitschieter de islamieten met 12 procent. Ook spreken de statistieken over het vrijwilligerswerk boekdelen. Zoals in hoofdstuk 6 is vermeld, doet 42 procent van de katholieken vrijwilligerswerk, dat overeenstemt met het landelijk gemiddelde, maar beduidend lager is dan bij de protestanten. De variatie binnen de protestanten is bovendien groot. De hervormden wijken niet af van de katholieken, terwijl er onder de gereformeerden met 51 procent en vooral de pkn'ers met 63 procent veel vrijwilligers zitten. De islamieten kenmerken zich door het laagste percentage van 28. De sterke participatie in het vrijwilligerswerk in Friesland, gaat gepaard met een sterke oververtegenwoordiging van de pkn'ers in deze provincie. Ook het geringe aandeel islamieten in Friesland zal waarschijnlijk het vrijwilligerswerk in veel Friese gemeenten opkrikken.

Ook op andere terreinen zien we een sterker maatschappelijk engagement bij de pkn'ers. Zo hebben pkn'ers vaker een abonnement op een dagblad, en gaan ze beduidend vaker naar een museum dan andere geloofsgroepen. Ook zijn de pkn'ers koplopers in het praten met andere familieleden (92 procent heeft dat wekelijks), maar onderscheiden ze zich niet in hun contacten met vrienden en kennissen. Behalve in hun sociale contacten en participatie in organisaties, is ook de politieke participatie onder de pkn'ers sterker. Zo heeft 42 procent in een periode van vijf jaar geprobeerd de politiek te beïnvloeden door middel van het inschakelen van media,

via internet, het inschakelen van een actiegroep of het meedoen met een demonstratie. Van de katholieken en hervormden was de deelname zo'n 10 procentpunten lager. De pkn'ers zijn ook iets meer gaan stemmen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer dan gemiddeld, maar dat geldt ook voor de twee andere protestantse groepen: de hervormden en gereformeerden.

Vertrouwen

Het beeld dat bij de participatie naar voren komt, is dat de pkn'ers daarin voorop lopen, gevolgd door de gereformeerden en dat beide groepen zich distantiëren van de hervormden, katholieken en vooral niet-kerkelijken. Dit duidt op een positief effect van religie op diverse aspecten van sociale samenhang. De islamieten passen niet goed in dit plaatje: op nagenoeg alle terreinen sluiten zij de rij bij de deelname aan sociale en maatschappelijke activiteiten.

Een andere pijler van sociale samenhang is het vertrouwen in de medemens en in instituten. Ook op dit punt onderscheiden zich de pkn'ers. Zo vindt 72 procent van de pkn'ers dat 'de meeste mensen wel te vertrouwen zijn', tegenover 28 procent die vinden dat je 'niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen'. Dit sociale vertrouwen is bij andere geloofsgroepen een stuk lager. En, samen met de gereformeerden, hebben de pkn'ers het meeste vertrouwen in instituten zoals justitie, de NAVO, de Europese Unie, de Tweede Kamer, het leger, de politie, ambtenaren, grote bedrijven, de pers en de kerken. Andere graadmeters voor de vertrouwensbasis vormen het vertrouwen in de democratie en het politieke zelfvertrouwen. Wederom wordt het beeld bevestigd: samen met de gereformeerden is het vertrouwen in de democratie bij pkn'ers groter dan bij andere geloofsgroepen. Ook hebben de pkn'ers beduidend meer zelfvertrouwen: ze zijn van mening een goed beeld van de politiek te hebben en dat ze zelf in staat zijn om daarin een actieve rol te vervullen.

Integratie

Naast participatie en vertrouwen is de integratie van belang voor het vaststellen van de sociale samenhang. Niet alleen contact en vertrouwen binnen groepen, maar ook tussen groepen is daarbij van belang. Er is sprake van meer integratie in een samenleving als mensen uit verschillende groepen – zoals ook mensen met een verschillende religieuze achtergrond – binding hebben met en vertrouwen hebben in elkaar. In dit boek zijn de verschillen tussen de religieuze stromingen uitvergroot. We hebben gezien dat er een grote diversiteit is tussen religieuze stromingen, met duidelijke patronen. De protestanten, en dan vooral de pkn'ers en in iets minder mate de gereformeerden, zijn het meest betrokken en hebben een stevige vertrouwensbasis. Het andere uiterste wordt gevormd door de islamieten en vaak ook de niet-kerkelijken.

De verschillen in participatie en vertrouwen tussen geloofsgroepen betekent dat religie nog steeds een factor is, waarmee in de bespreking van sociale samenhang rekening moet worden gehouden. Immers: indien er geen diversiteit is, dan is het

niet langer van belang om de bevolkingsgroepen langs de religieuze meetlat te beschrijven. Waar cijfers over ontbreken, is in welke mate deze geloofsgroepen niet alleen binnen hun eigen groep (*bonding*) maar ook met andere groepen contacten hebben en elkaar vertrouwen (*bridging*). Wel beschikken we over statistieken die inzicht geven in de contacten tussen islamieten van de vier belangrijkste niet-westerse allochtone bevolkingsgroepen, afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen. Ook hierbij speelt de religieuze factor een belangrijke rol. De gelovigen onder deze groepen zijn beduidend minder bedreven in het overbruggen door bijvoorbeeld het bezoeken van autochtonen. Een van de tien gelovige Turken en Marokkanen brengt vaak een bezoek aan een autochtoon, bij Surinamers en Antillianen is dat dubbel zoveel. Bij al deze vier allochtone bevolkingsgroepen gaan de niet- of nominaal gelovigen beduidend vaker bij een autochtoon op bezoek. Blijkbaar bindt de religie vooral personen binnen de eigen groep, maar niet daarbuiten. Dit beeld wordt echter niet bevestigd als het gaat om de participatie in verenigingen en organisaties. De gelovige allochtonen zijn juist vaker lid van verenigingen, zijn daarin ook vaker actief, en doen er ook vaker vrijwilligerswerk voor dan de niet-gelovigen of nominaal-gelovigen. Bij de politieke participatie in de vorm van stemintentie speelt het geloof geen rol bij de vier groepen.

3. *Opvattingen, welzijn en welvaart*

Opvattingen

Niet alleen op het terrein van de deelname aan sociale activiteiten, in organisaties en politiek is in dit boek de overeenkomsten en verschillen tussen de geloofsgroepen beschreven. Ook is ingegaan op de diversiteit in opvattingen over maatschappelijke kwesties en de partijvoorkeur. In het stemgedrag onderscheiden de pkn'ers zich nauwelijks van de gereformeerden, maar wijken wel sterk af van de partijvoorkeur van de andere gezindten. De helft van de pkn'ers en gereformeerden kiest voor het CDA, en iets meer dan een op de vijf heeft de stem aan de ChristenUnie gegeven.

Ook in hun opvattingen onderscheiden zich de pkn'ers, samen met de gereformeerden. Beide geloofsgroepen vragen vaker aandacht voor problemen rond 'waarden en normen' – zoals de verloedering in de maatschappij, beleefdheid, en het met elkaar omgaan – dan hervormden, niet-kerkelijken en vooral katholieken. Ook tonen beide geloofsgroepen vaker een voorbehoud jegens het toepassen van euthanasie en het openstellen van winkels op zondag. Verder vindt een duidelijke meerderheid van de pkn'ers en gereformeerden dat er meer geld moet komen voor ontwikkelingshulp en dat er terecht militairen naar Uruzgan zijn gestuurd. Toch zijn de opvattingen van gereformeerden en pkn'ers niet op alle punten gelijk. De pkn'ers zijn het meest tolerant jegens asielzoekers; gereformeerden en hervormden het minst. Ook zijn er onder de gereformeerden meer tegenstanders van het homohuwelijk dan bij de pkn'ers.

De band tussen religie en (opvattingen over) sociale samenhang is ook zichtbaar in de kerksheid. De sterkere verontrusting over de problemen in de samenleving kunnen we aflezen aan het benoemen van waarden en normen als een urgente maatschappelijke kwestie. Dit neemt toe van 16 procent onder de personen die vrijwel nooit kerken, tot 27 procent die minstens een keer per week de kerk of moskee bezoeken. Ook wil driekwart van de zeer frequente kerkgangers meer geld voor ontwikkelingshulp, bij de personen die minder vaak kerken is dat minder dan de helft. Bij de meningen over een aantal andere politieke kwesties, zoals euthanasie, het kunnen winkelen op de zondag, het adopteren van kinderen door homoseksuele paren, en een verbod op het homohuwelijk is ook vooral een tweedeling te zien tussen de personen die minstens wekelijks naar de kerk of moskee gaan, en de personen die minder vaak daar een bezoek aan brengen.

Welzijn en welvaart

Van sociale samenhang wordt ook een positieve werking verwacht op het welzijn en de welvaart. Een van die aspecten is de gezondheid. Ruime aandacht is besteed aan gezondheidsgerelateerde leefstijlen. De pkn'ers kenmerken zich door een sobere leefstijl, tot uiting komende in minder roken, minder alcoholgebruik, meer lichamelijke activiteiten en – wellicht resulterende in – minder overgewicht. Daarmee onderscheiden ze zich vooral ten opzichte van de katholieken en niet-kerkelijken. De islamieten hebben een afwijkende leefstijl doordat ze weliswaar minder alcohol consumeren, maar meer roken, minder lichamenlijk actief zijn en vaker te kampen hebben met overgewicht. Tevens constateren we een soberdere leefstijl naarmate men frequenter een kerk of een godsdienstige bijeenkomst bijwoont.

De ultieme indicator voor het welzijn is het ervaren geluk. De verschillen tussen de geloofsgroepen zijn niet groot. Onder de pkn'ers bevinden zich met 92 procent de meeste personen die zich gelukkig tot zeer gelukkig voelen. Zij worden daarin gevolgd door de gereformeerden en katholieken (90 procent), niet-kerkelijken (89 procent), hervormden (88 procent), 'anders gezindten' (81 procent) en de islamieten (74 procent). Nemen we de kerksheid als graadmeter, dan zien we dat het gelukspercentage oploopt van 86 bij de groep die zelden of nooit kerkt, via 88 die weinig tot enkele keren maandelijks naar de kerk of moskee gaan, tot 91 bij de zeer frequente kerkgangers.

Zijn de pkn'ers door hun soberder leefstijl en maatschappelijke betrokkenheid ook welvarender? Als we kijken naar de inkomenssituatie dan kunnen we dat maar zeer ten dele constateren, zo is in hoofdstuk 8 weergegeven. Hoewel het huishoudensinkomen van de pkn'ers het hoogst is, zijn de verschillen klein, met uitzondering van de islamieten die over veel minder inkomen beschikken. Daar is ook gewezen op het (vooralsnog) ontbreken van gegevens over vermogens, waarmee de welvaartsverschillen in relatie tot de kerkelijke gezindten beter zullen zijn te duiden. Daarmee is tevens een van de nieuwe uitdagingen aangeduid om de religieuze factor nader te specificeren in relatie tot sociale samenhang, het welzijn en de welvaart.

Redactie

Hans Schmeets (CBS/Universiteit Maastricht) en *Ronald van der Bie* (CBS)

Auteurs

1. Religie in het perspectief van sociale samenhang
Hans Schmeets en Saskia te Riele
2. Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit, 1889–2008
Ronald van der Bie
3. Religie en demografisch gedrag
Arie de Graaf en Suzanne Loozen
4. Het aantal islamieten in Nederland
Marieke van Herten
5. Ontwikkelingen in kerkelijkheid en kerkbezoek (1999–2008)
Koos Arts
6. Vrijwilligerswerk en informele hulp
Hans Schmeets, Marieke van Herten en Frans Frenken
7. Religie, gezondheid en leefstijl
Jan Willem Bruggink en Marieke van Herten
8. Religie en verschillen in leefstijl, arbeid en inkomen
Ferdy Otten en Reinder Lok
9. Religie en nationale problemen
Hans Schmeets
10. Religie en politieke participatie
Moniek Coumans
11. Religie en politieke opvattingen
Moniek Coumans
12. Religie en vertrouwen
Hans Schmeets en Moniek Coumans

13. Religie en de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen
Saskia te Riele
14. Religie en gemeenten
Hans Schmeets
15. Religie aan het begin van de 21ste eeuw: epiloog
Hans Schmeets